

Bodleian Libraries

UNIVERSITY OF OXFORD

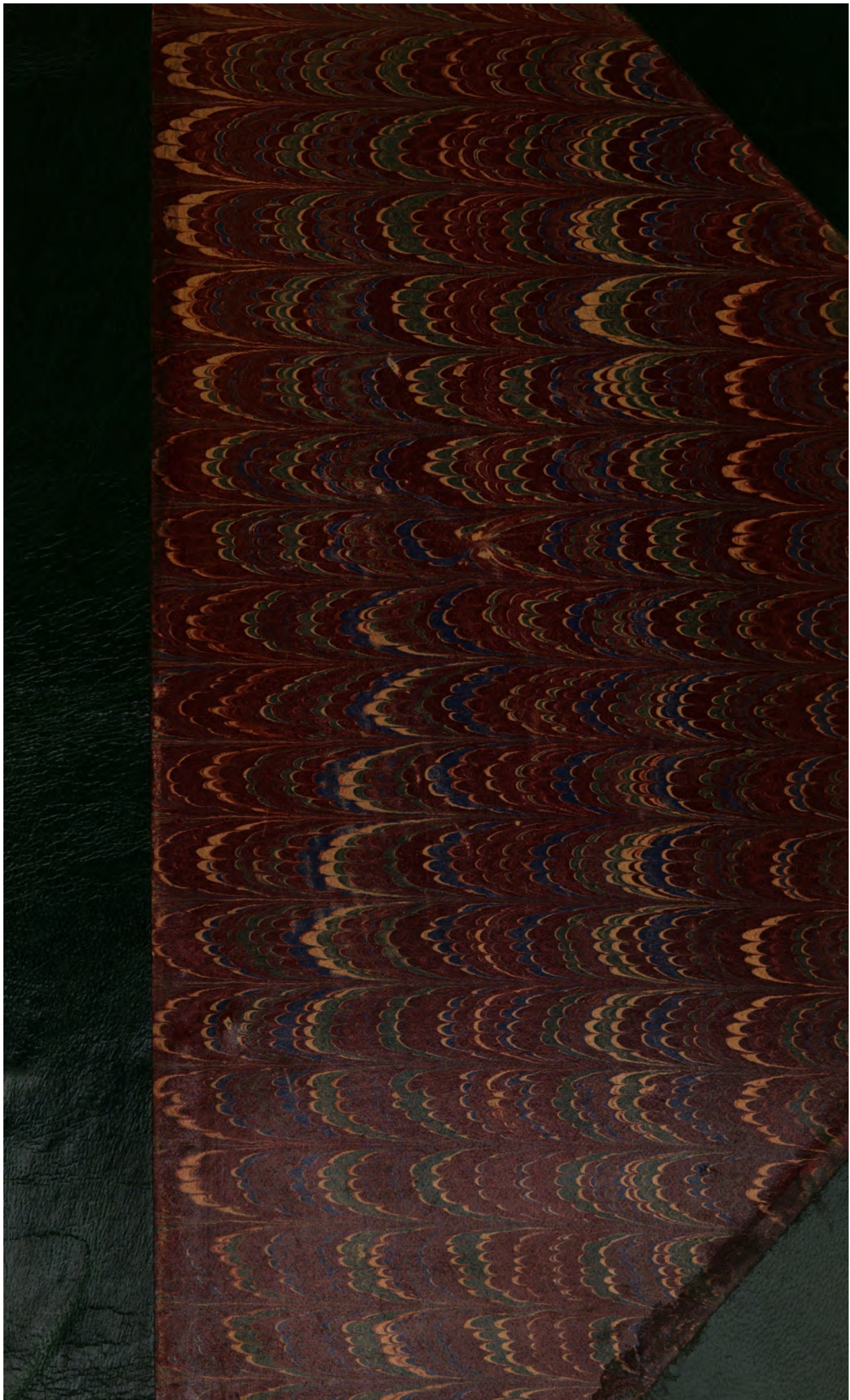
This book is part of the collection held by the Bodleian Libraries and scanned by Google, Inc. for the Google Books Library Project.

For more information see:

<http://www.bodleian.ox.ac.uk/dbooks>

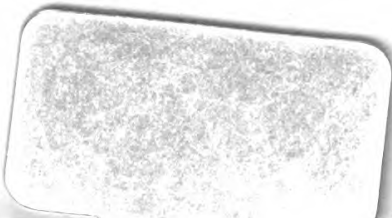
This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 2.0 UK: England & Wales (CC BY-NC-SA 2.0) licence.

669

14 B 66

Mar. Kun. 1

~~144 Days~~

उपोद्घात. योग-सूत्रं.

पूर्व-मीमांसा म्हणजे जैमिनीचीं सूत्रें आणि उत्तर-मीमांसा म्हणजे बादरायणाचीं सूत्रें—यांचा विचार ' षड्दर्शन चिंतनिकेच्या ' द्वारे जितका आम्ही केला आहे तितक्यावरून असे सिद्ध झालें आहे कीं वैदिक परंपरा आणि बौद्ध परंपरा यांमध्ये मोठा भेद आहे. आणि प्रत्येक परंपरेमध्ये जो विशेष आहे, त्याचें कारण यादेशीं जें जें पूर्वी घडून आलें तें आहे; आणि वैदिक आणि बौद्ध या परंपरांचा एकमेकांवर जो संस्कार झाला त्या संस्कारापासून अर्वाचीन ब्राह्मण किंवा हिंदुधर्म उत्पन्न झाला आहे. वैदिकपरंपरा लयास गेली, आणि बौद्धपरंपरा उत्पन्न होऊं लागली, अशा संधीस योगसूत्र रचिलें गेलें, अशा संधीस पतंजलीनें आपल्या सिद्धांताचें विवेचन केलें. ते सिद्धांत असे कीं विचारणीय असून अनुभवनीयहि आहेत. वैदिकपरंपरेमध्ये मीपणा आणि दिमाख फार आढळतो. संसार हें सुखाचें आगर आहे असें वैदिक आर्यांस वाटे; कारण संहिता, ब्राह्मणादि ग्रंथांमध्ये असें स्पष्ट वर्णन केलें आहे कीं सर्व ब्रह्मांड आर्यांस सुखसाधन व्हावें म्हणून निर्माण केलें आहे. अतिप्राचीन कालीं आर्यहि मोठ्या आनंदानें झुलत

(१-४)

INTRODUCTION TO INDIAN YOGA.

The study of the Pūrva-Mīmāṃsā or the sūtras of Jaimini and of the Uttara-Mīmāṃsā or the sūtras of Bādarāyana, or in other words the *Saddarshana-Chintanikā*, so far as it has progressed, has established that a broad line of demarcation can be drawn between the Vedic and Buddhistic polities, that each is characterized by marks which have their origin in stern historical facts, and that the action of both on each other has resulted in modern Brāhmanism or Hinduism. The Vedic polity culminated, and the Buddhistic polity originated, in the Yoga-system of Patanjali—a system at once practical and philosophical. The Vedic polity is Egotism, Optimism, because it declares the whole universe to be for the gratification of the Āryas, who in remote antiquity joyously and hopefully looked out on nature and ambitiously sought glory; while gradually the community—composed of the Āryanized and genuine aborigines and rationalistic Āryas—developed a polity,

होते. चित्तवृत्ति प्रफुल्लित होऊन सृष्टि-स्वरूपाचें अवलोकन ते करीत. आणि सर्व प्रकारें त्यांच्या मनाची धांव पुढें असे. असें असतां शुद्ध अनार्य, ब्रह्मण्य अनार्य, आणि विचारशील आर्य या सर्वोनीं मिळून एक नवी परंपरा उत्पन्न केली. तिचा सिद्धांत असा कीं जगतांत जे प्राणी आहेत त्यांतलाच मनुष्य हा एक प्राणी आहे. आणि जितका दुसऱ्या प्राण्यास सुखानुभवाचा अधिकार आहे तितकाच त्याला आहे. बौद्धलोक हिंदुस्थानाच्या इतिहाससंबंधानें मध्येच उत्पन्न झाले असें म्हटलें पाहिजे. त्यांनीं त्या वेळीं आपणास कसें कसें वाटलें हें उघड दाखविलें आहे. त्यांना सर्व सृष्टीचा आणि जगताचा कंटाळा वाटे. संसार हा नको असें ते म्हणत. आधिभौतिक सृष्टिस्वरूपाचा त्यांस वीट आला असे. आणि ज्या ज्या मध्ये त्याचें अनुसंधान तें तें सर्व त्यांस नकोसें झालें होतें. हिंदुस्थानाच्या माध्यमिक इतिहास कालीं, म्हणजे ख्रिस्तीशकापूर्वी सुमारे १५०० वर्षे, आर्यांस अंतर्मुखता म्हणजे काय हें कळूं लागलें. ते समाधि लावून आत्म्याचें ध्यान करूं लागले. आणि संन्यास-योगाच्या अभ्यासांत गढून गेले. असा कर्मकांडाचा आणि योगाचा परस्पर संबंध आहे. असा कर्मकांडाचा आणि योगाचा परस्पर विरोध आहे.

आतां विचार असा करायाचा आहे कीं असें कां असावें ? इतिहास संबंधानें असे कोणते प्रसंग आले कीं ज्या प्रसंगा-मुळें वैदिक आणि बौद्ध परंपरा उत्पन्न

which emphatically declares that man is one of the creatures in the world, that he ought to eat and live in common with all lower animals. The Buddhistic outlook, as it was formed and expressed in the Middle Ages of Indian history, was gloomy and disappointing. Disgusted with objective nature and his environment, the Ārya in the Middle Ages of Indian history—that is, about 1500 years B. C. began to look in on himself, to contemplate the inner man, and to practise self-abnegation. Sacrifice and Yoga or contemplation are thus opposed to each other.

The question now is—what were the historical conditions which necessitated the Vedic polity or the Buddhistic polity ? Sacrifice—activity, self-gratulation, self-assertion, self-conceit—these characterize all conquerors; while, on the contrary, the conquered early learn inactivity and self-abasement and practise inevitably self-abnegation. The facts of Vedic and Buddhistic polities—the facts of sacrificial activity and of contemplative transcendentalism—follow a historical sequence which is essential and inevitable.

Every system of philosophy has its day. All systems can be, however, divided into two classes—either secularism concealed or expressed and self-abnegation or

ज्ञान्या ? यज्ञ करायाचे, प्रवृत्तीमध्ये गुंग असायाचें, आपलो प्रतिष्ठा वाढवायाची, आपला पगडा पुढें सारायाचा, आपणच काय ते दुष्टाचार्य असा अभिमान बाळगायाचा—जे लोक दुसऱ्या देशास जिंकून, तेथें आपलें वर्चस्व स्थापितात त्यांच्या अंगी हे गुण सहज वसतात. आतां जे लोक जिंकले गेले आणि दुसऱ्याच्या अंकित झाले, त्यांच्या अंगी आळस, आणि संसाराचा कंटाळा उत्पन्न होतो. आणि संन्यास घेण्यास प्रवृत्त होऊन निवृत्ति मार्ग ते आचरूं लागतात. असा निवृत्तीचा आणि प्रवृत्तीचा परस्पर संबंध असून त्यामध्ये ऐतिहासिक क्रम आहे. हा ऐतिहासिक क्रम तात्विक असून कधी चुकायाचा नाही.

कोणत्याहि धर्मपद्धतीस किंवा शास्त्रपद्धतीस उत्कर्ष अपकर्ष म्हणून लागलाच आहे. परंतु सर्व शास्त्रपद्धति घेऊन त्याचे दोन विभाग करतां येतात. एक प्रवृत्तिमार्ग, मग तो शुभ असो किंवा उघड असो, आणि दुसरा निवृत्तिमार्ग, किंवा योग. कोणीहि आपल्याच एका जन्मामध्ये काय काय घडतें याचा विचार केला म्हणजे त्यास सहज दिसून येईल कीं मनुष्यास मोठ्या उमेदीनें संसार करावा असें केव्हां केव्हां वाटत असून आपणापुढें पुष्कळ सुख मांडलें आहे असें तो मानतो. आणि केव्हां केव्हां संसार हा क्षणभंगुर, 'सुख पहातां जवापाडे, दुःख पर्वता एवढें' असें वाटून मनुष्य आत्मध्यान करूं लागतो. मनुष्याच्या स्वभावामध्ये असा हा झों-

Yoga. In one human life it can be easily observed by any intelligent man that he is alternately swayed by hopeful optimistic secularism, and by gloomy pessimistic self-contemplation. A propensity to either is an essential factor of human nature. The assertion of this propensity is determined by the environment of man. Every doctrine, creed, or system of philosophy predominates, when it corresponds to the instinct or propensity of man the expression of which is necessitated by historical conditions and environment. On this principle, the existence of different sects which divide one and the same system of philosophy or religion can be accounted for. A religion, for instance, Christianity is a growth of ages, and includes a variety of principles, each of which is emphasized according to the social and political conditions, and the historical environment of different European nationalities. European Christianity is Roman Catholicism, honest, and courageous, as it is observed in noble-minded individuals and advancing nationalities. It is the Greek Church in Russia and is compatible with progress and power. It is a gross system of idolatry among the priest-ridden masses in Ireland. It is worldly-minded Protestantism in commercial com-

कच आहे, तो कधीं प्रवृत्तिमार्गास लागतो आणि कधीं निवृत्तिमार्गास लागतो. जशी जशी मनुष्याची स्थिति असेल तसा तसा हा झोक प्रबळ होतो. कोणतीहि धर्मपद्धति असो, कोणतीहि शास्त्रपद्धति असो तरी ती प्रबळ केव्हां होते? जेव्हां ह्या मनुष्याच्या प्रवृत्ति निवृत्तिमार्ग संबंधीं वृत्ति किंवा झोक यांचा आणि त्या शास्त्रपद्धतीचा मेळ बसतो. कोणतीहि वृत्ति ऐतिहासिक प्रसंग आणि त्याचें अनुसंधान यांच्या योगानें अवश्यप्रकट होते. आणि जशी लोकांची वृत्ति तशीं अमुकच धर्मपद्धति किंवा शास्त्रपद्धति प्रबळ. असा सिद्धांत करतां येतो. आणि या सिद्धांताच्याच धोरणानें एकाच धर्मपद्धतीमध्ये निरनिराळे संप्रदाय कां असावेत या गोष्टीची उपपत्ति करतां येते. कोणत्याहि धर्माचा विचार करा. उदाहरणास्तव ख्रिस्ति धर्म घेऊं या. तो आज उत्पन्न होऊन कितिएक दिवस झाले तेव्हांपासून तो हळू हळू वृद्धिंगत होत आला आहे. त्या एकाच धर्मांत निरनिराळे सिद्धांत आहेत. आणि ह्या सिद्धांताचा उत्कर्ष होतो आणि युरोपांतोल लोक त्याप्रमाणें चालतात हें कसें? युरोपांतोल निरनिराळ्या राष्ट्रांतोल लोकांची जशी सामाजिक आणि राजकीय स्थिति आहे आणि त्या स्थितीचें ऐतिहासिक अनुसंधान जसें आहे त्या धोरणावर ख्रिस्तिधर्माच्या अमुक सिद्धांताचा उत्कर्ष होतो. पहा, युरोपांतोल ख्रिस्तिधर्माचा कोठें कोठें रोमतक्याथलिक संप्रदाय आहे, तो

munities. It is no fault of Christianity that it has so many sides. Different prophets and even the same prophet enunciated different principles at different times. Communities or individuals accept and emphasize a principle or doctrine according as they are predisposed.

All religions declare that God is omnipresent. Some mysterious spiritual power pervades the universe. Well—this the Yoga-philosophy calls Chaitanya. All religions declare that God is Spirit, and is allied to that in man which can commune with Him; yes, that which the Holy Ghost influences—the Holy Ghost or God dwelling in the spirit of man. Well—these the Yoga-philosophy characterizes as the Supreme Spirit and the human spirit—the Paramâtmâ and Jivâtmâ. The relationship between the Supreme Spirit and the human spirit varies according to the Vedic creed and Yoga-philosophy. And because of this variance, the stand-point and the out-look of each is distinct. The stand-point and the out-look are, however, the outcome of historical conditions and environment. Hence the Yoga-system of philosophy, on the interpretation and explanation of which we are about to enter, has two sides—historical and philo-

कसा ? खरे आणि ज्यांमध्ये धैर्य आहे, असे उदार मनाचे लोक कोठें कोठें या संप्रदायामध्ये अढळतात. आणि कोठें कोठें सुधारत चाललेल्या राष्ट्रामध्येहि या धर्माचा प्रचार आहे. ऐर्लंडासारख्या देशी कसा प्रकार आहे तो पहा. तेथें भटभिक्षकांचें वर्चस्व असल्यामुळे लोक धुळीस मिळाले आहेत आणि भलत्याच तऱ्हेचा मूर्तिपूजेचा संप्रदाय प्रबल झाला आहे. रशिया देशामध्ये जो ख्रिस्तिधर्म चालतो त्याचा युनानी संप्रदाय आहे. तथापि रूस देशामध्ये सुधारणा होत चालली आहे. आणि रूस देशांस वर्चस्वहि मिळत चाललें आहे. ज्या देशामध्ये व्यापार फार चालतो त्या देशामध्ये ख्रिस्तिधर्माचा प्राटेष्टंट संप्रदाय आहे आणि त्या संप्रदायाप्रमाणें लोक संसाराविषयी फार दक्ष आहेत. असे जे ख्रिस्तिधर्माचे निरनिराळे प्रकार आहेत हा कांहीं त्या धर्माचा दोष नव्हे. निरनिराळ्या ऋषीनां म्हणजे निरनिराळ्या पैगंबरांनी निरनिराळ्या वेळीं निरनिराळ्या सिद्धांतांचें प्रतिपादन केलें आहे. हें तर काय, पण एकाच पैगंबरानेहि निरनिराळ्या वेळीं निरनिराळ्या सिद्धांतांचें प्रतिपादन केलें आहे. सारांश कोणी लोकांचें किंवा जनपदांचें जसें पूर्वचरित्र आहे आणि त्यापासून त्यांना लागलेलें वळण तसें ते लोक किंवा तें जनपद एखादा सिद्धांत किंवा मत घेऊन उठतात आणि अभिमानास पेटतात.

सर्व धर्मांमध्ये असें प्रतिपादन आहे कीं ईश्वर सर्वव्यापक आहे. गूढ रीतीनें

sophical, and we will carefully point out the bearings of both.

Is Yoga modern Spiritualism? Our reply is—no, no. What is it then? Modern spiritualism imagines strange sights which it dignifies by the name of *phenomena*, and by calling in the aid of the spirits of the dead, attempts to explain them. The rhapsodies of girls, whose brains are diseased, have often amused us. But what has astonished us is that gentlemen of some scientific reputation have lent their aid to the propagation of strange stories. Reader, an Indian Yogi knows for certain that this sort of spiritualism is positive deceit, let American spiritualists write and preach what they like. The spirits of the dead do not visit the living, nor do they concern themselves in our affairs. When the foundations of American and European Spiritualism are thus sapped, the superstructure raised by mere rhapsodists is of course demolished. But Indian Yoga speaks of spiritual powers acquired by the Yogis. Yes, it does and does so reasonably. Indian Yoga is occult transcendentalism which has a history of its own.

Hundreds of Brāhmanas, Ksatriyas, Vaishyas, and Shūdras retired from the world,—disgusted with its pleasures, with its ways,

कांहीं शक्ति जगतास व्यापून राहिली आहे. ठीक. ह्यालाच योगशास्त्रामध्ये चैतन्य असें म्हणतात. सर्व धर्मांमध्ये असें प्रतिपादन आहे कीं परमेश्वर आत्मस्वरूपी आहे. आणि जीवाचा आणि त्याचा संबंध आहे. जीवात्म्याचें परमात्म्याशीं सायुज्य घडतें. होय. जीवात्म्यावर पवित्र आत्मा संस्कार करतो आणि पवित्र आत्मा किंवा परमेश्वर जीवात्म्याचे ठायीं वास करतो. ठीक. जीवात्म्याचें आणि परमात्म्याचें प्रतिपादन योगशास्त्रांत व्यवस्थित रीतीनें केलें आहे. परमात्मा आणि जीवात्मा ह्यांमध्ये जो संबंध आहे त्या संबंधाचें उपादन वैदिकपरंपरेप्रमाणें एक तऱ्हेचें आहे आणि योगशास्त्राप्रमाणें दुसऱ्या तऱ्हेचें आहे. असा भेद असल्यामुळें योगशास्त्राची दृष्टि भिन्न; वैदिकपरंपरेची दृष्टि भिन्न; योगशास्त्राचें लक्ष्य भिन्न; आणि वैदिकपरंपरेचें लक्ष्य भिन्न. परंतु हें लक्ष्य आणि ही दृष्टि हीं ऐतिहासिक स्थिति आणि तिचें अनुसंधान यांचा परिणाम आहेत. म्हणून ऐतिहासिकदृष्ट्या आणि शास्त्रदृष्ट्या योगशास्त्राचा विचार करायचा आहे. आणि योगसूत्राचा आतां अर्थ करून आर्हीं विवेचन करणार; तेव्हां विशेष काळजीनें शास्त्रदृष्टि आणि इतिहास ह्यांचा परस्परांशी संबंध काय हें दाखवूं.

युरोप आणि अमेरिका यांमध्ये पिशाचदर्शनाचा लोकांनीं मोठा बडेजाव केल्या आहे. अशा प्रकारचें पिशाचदर्शन म्हणजे योग; योग तो हाचकीं काय ?

and with the hopes it holds out; and convinced of its miseries, of its griefs, and of the power of its fears—into the Naimisârânya or a forest of the name of Naimisa somewhere at the foot of the Himâlayas, and between the Ganges and the Gandaki. They all condemned the sacrificial and secular activity of the Âryans and aspired to realize the presence of the Supreme, all-pervading Spirit. The utterances of some forest-thinkers are preserved in the Upanisad-literature and in the Mahâbhârata. Their warmth, depth, grasp and aspirations will never fail to secure for them the attention of all serious thinkers in all civilized countries. The Buddhists in the first period of their activity were moved by the spirit-stirring utterances of the itinerant forest-ascetics; and Goutama Buddha early succeeded in organizing them into a class; and the presence of the Supreme Spirit was sought and aspired after, and was in some cases realized in the monastery. In the second period, the aspirations of the Buddhistic ascetics made a new departure: *clairvoyances seances*, and miracles of the Buddhistic saints superseded the dicta uttered by the sobbing and admiring Buddhists of the first period. In the third period of Buddhism, the Yoga-philosophy and its prac-

आमचें उत्तर असें आहे कीं छिः तसें बिलकूल नव्हे. मग योग तो काय ? अलीकडील पिशाचदर्शनानुरोधानें किती-एक लोक आपणांस कायनूबायनू दिसतें असें मानतात. आणि ह्याचेंच नांव ते दर्शनें असें ठेवतात. आणि ह्या दर्शनांची उपपत्ति करण्याकरितां मेलेल्या माणसांचे जीव येऊन ते हीं दर्शनें उत्पन्न करतात असें म्हणतात. याविषयीं कांहीं पोरींनीं कांहीं भाकडकथा लिहून ठेविल्या आहेत. या पोरींची बुद्धि भ्रष्ट झाली आहे. त्यांचे ते लेख वाचून आमची बरीच कर्मणूक झाली असें म्हटलें तरी चालेल; परंतु आम्हांस आश्चर्य कशाचें वाटलें ? शास्त्रीयविद्वत्तेविषयीं ज्यांचो कीर्ति असे कांहीं लोक या भाकडकथांस आपलें साहाय्य देतात. वाचक-हो, नीट लक्षामध्ये ठेवा कीं हिंदुस्थानांतोळ योगी पक्के समजतो कीं हा पिशाचदर्शनाचा जो प्रकार आहे तें शुद्ध कपट. मेलेल्या प्राण्याचे जीव जिवंत लोकांमध्ये संचार करीत नाहीत, आणि आमच्या कारभारांत ते पडत नाहीत. अशा रीतीनें अमेरिकेंतील आणि युरोपांतील पिशाचदर्शनाचा जो पाया तोच खणून काढला. मग या पायावर भाकडकथा सांगणाऱ्या लोकांनीं रचलेली जी इमारत ती सहजच ढासळली गेली. अस्तु. अलौकिक शक्ति योग्यास प्राप्त होती असें योगशास्त्रांत निरूपण आहे. हें कसें? हो. हें निरूपण योग्य व सयुक्तिक आहे. ज्याचा इतिहास-क्रम सरळ जोडतां येतो, अशा प्रकारची गूढ अध्यात्मविद्या हें योगशास्त्र आहे.

tices degenerated into [mere sleights of hand, legerdemain and mean tricks. At present Yoga is known by name only, except in the presence of some Yogis, who inherit the warmth, the depth, the grasp, and aspirations of the Upanisads. When the Mohameddians had conquered portions of India, and when the knowledge of Sanskrit reacted on their religious feeling, a sect of thinkers came into existence. These are Sūphis (a corruption of Greek Sophists). Their utterances are remarkable for their strange and all-engrossing devotion, and their self-abnegation. The mere stories of such devotees, as Shaikh Farid Shakhar-Ganja, have a power of their own. In the course of our interpretation of the Yoga-sūtras we will often refer to eminent Âchâryas, Buddhists, and Sūphis.

The reader has a right to enquire, as to what preparation we have made for interpreting and explaining the occult transcendentalism of the Indian Yoga-system. Our answer to this query is simple and short. We sit first in the presence of one who knows Indian Yoga, has practised its principles, and whose spirit is imbued with its realities, and then we note down his utterances. We have travelled throughout India and Ceylon in quest of

शंकराचो ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, आणि शूद्र संसार सोडून नैमिषारण्यांत गेले कां? त्यांना संसारसुख आणि संसारमार्ग, आणि संसारामध्ये पुढें होणारीं फळें या सर्वांचा कंटाळा आला. त्यांच्या मनाची पक्की अशी समजूत पडली कीं संसार म्हणजे पोडा, मग दुःख सोसीत भीतीचे सपाच्यांत वागावें लागतें. बरें, ज्या नैमिषारण्याचें वर्णन केलें आहे, तें नैमिषारण्य कोठें आहे? गंगा आणि गंडकीच्या मध्ये हिमालय पर्वताच्या पायथ्याशीं कोठें आहे. हे लोक असें म्हणूं लागले कीं याज्ञिक आणि ऐहिक जी आर्यांची प्रवृत्ति ती सर्वथैव त्याज्य. ध्यानाच्या योगानें सर्वव्यापी, तात्त्विक, जें परब्रह्म त्याचा साक्षात्कार व्हावा म्हणून ते मनांत आणूं लागले. ह्या नैमिषारण्यांतिल आचार्यांनीं जें कांहीं म्हटलें त्याचें नीट संरक्षण होऊन तें उपनिषदाच्या आणि महाभारताच्या द्वारा आम्हास कळतें. त्यांच्या म्हणण्यामध्ये जो उत्साह आहे, जें गांभीर्य आहे, जें आकलनचातुर्य आहे, जी मनाची धांव आहे, या सर्वांमुळें काय होतें? सर्व सुधारलेल्या देशामध्ये जे जे मोठे विचार करणारे आहेत त्यांना या उपनिषदाकडे आणि महाभारताकडे लक्ष दिलेंच पाहिजे. + + बौद्ध लोकांच्या मताचा प्रथमच जेव्हां प्रचार पडला तेव्हां अरण्यवासी साधूंचीं हृदयभेदी भाषणें त्यांच्या अंतःकरणास झोंबलीं. ज्यांच्या अंतःकरणास तीं भाषणें झोंबलीं असे लोक गौतमबुद्ध यानें एकत्र लवकरच आणले. आणि परम-

the knowledge of Yoga, have met with Yogis, have gleaned with care truths from them, have sat at the feet of eminent Buddhists in remote Ceylon, have admired their aspirations and have obtained some insight into their standpoint. We have actually served some eminent Sūphis for some time, and obtained glimpses of their doctrines on the bank of the Jamna. We have prostrated ourselves before the Yogis and, by a series of entreaties and humiliations, have succeeded in securing the means of interpreting and explaining the Yoga-sūtras of Patanjali. At present we cannot directly mention the name of the Yogi to whom we have referred. When due preparation is made, he will reveal himself.

But for what purpose is all this labour? *Qui bono?* The reply is—*pro bono publico*. Whether we sit down on the bank of the tank in Amritsar, listening to the Sikhs, as they talk gravely of Brahma, or mix with the Palavur Roman Catholic Christians near the cape Comorin, as they speak of the miraculous powers of their saints; whether we see a Moslem saint in one of the hundreds of tombs of Delhi or a mendicant devotee in Madura in the South, we find that the Indian population has supreme faith in the Yoga-philosophy. To enquire

चैतन्य म्हणजे काय याचा साक्षात्कार व्हावा अशी या लोकांच्या मनाची धांव होऊं लागली. आणि संन्यास घेऊन जे लोक मठांत वास करीत होते त्यांतील कांहीं जणास असा साक्षात्कार झाला. कांहीं काळ गेल्यानंतर या बौद्धमठवासी जनांचीं मनं दुसरीकडे धावूं लागलीं—आपण मनकवडे आहों, आपणास भूत-भविष्य समजतें, आपणास अद्भुत चमत्कार करतां येतात, असें ते म्हणूं लागले. ह्या त्यांच्या म्हणण्याचा पगडा पूर्वी जे बौद्ध होऊन गेले त्यांच्यावर पडला. पूर्वीचे बौद्ध ते कोण ? ते विचारे हें ब्रह्म, हें विश्व असें म्हणून विस्मय पावत. आणि स्फुंदस्फुंदून तत्त्वज्ञानाचा विचार करूं लागत. हाहि काळ निघून गेला. बौद्ध लोकांमध्ये फेर पडला. जे मोठे मोठे योग-शास्त्र सिद्धांत आणि तदनुरूप प्रवृत्ति हीं दोन्हींहि त्यांस कळनातशीं झालीं. आणि या दोन्हींच्या जागीं गाढ्यासारखी हातचलाखी आणि हलकट फटविद्या हीं उत्पन्न झालीं. अलीकडे योगशास्त्राचें नांव मात्र राहिलें आहे. हें स्वरे; तथापि असे काहीं योगी आहेत कीं ज्यांच्या अंगीं उपनिषदांतील उत्साह आणि गांभीर्य वास करीत आहे, आणि उपनिषदासारखीच त्यांच्या मनाची धांव आहे. मुसलमान लोकांनीं हिंदुस्थानदेश काबीज केल्यावर त्यांच्या धर्मबुद्धीवर संस्कृतभाषेचा संस्कार जेव्हां होऊं लागला तेव्हां त्यामध्ये एक पंडित-संप्रदाय उत्पन्न झाला. या संप्रदायाचें नांव सूफी. हा शब्द युनानी भाषेतून आला

(२—४)

into the foundation of this faith, to attempt its analysis, to demonstrate its historical development, and the conditions in which such a faith in Yoga originates—all this by itself is important public service. But when it is stated that Yoga is the foundation of all religious feeling in the world, it must be admitted that the importance of our services is immensely increased.

This may be all true, but the question is—is there any truth in Yoga or Indian occult transcendentalism? Yes, there is truth. There is one fact about modern spiritualism that deserves recognition. The mind of man—when properly worked upon by some influences, whether of its own external surroundings or of its own internal upheavings and commotions—grasps some glimpses of facts it ordinarily cannot see. It is the privilege of some to see visions. But in all these cases there are mere glimpses, remote glimmerings, and no positive light. This light, though subtly dim, is the basis of modern Spiritualism, and involves a principle—a working of human nature. The case of a Yogi is totally different. He sees what an ordinary mortal cannot see. He possesses superhuman powers. How this is, the following considerations will show. The Yoga-system of Pat-

आहे. या सूफी लोकांच्या वाणीमध्ये च-
मत्कृति फार आणि मनोवेधक शक्ति
फार. संसार-त्यागाविषयी या सूफीलो-
कांची मोठी उत्कंठता. शेख फरिद श-
करगंज अशासारखे जे फकीर त्यांच्या
नुस्त्या गोष्टी ऐकिल्या तर चित्त हालतें;
एव्हढें त्यांचें सामर्थ्य. योगसूत्राचें विवे-
चन करीत असतां प्रसिद्ध आचार्य, प्र-
सिद्ध बौद्ध, आणि प्रसिद्ध सूफी यांचें म्ह-
णणें काय हेंहि दाखवूं.

वाचकाला असें विचारण्याचा अधि-
कार आहे कीं ह्या अध्यात्मविद्येचें वि-
वेचन करण्यास आणि अर्थ करण्यास
आमची काय तयारी आहे? यावर आ-
मचें उत्तर थोडें आहे. ज्याला योगशास्त्र
विदित आहे, ज्यानें त्याचा अभ्यास के-
ला आहे, आणि ज्याच्या चित्तावर यो-
गशास्त्र प्रबळ चढलें आहे अशा योग्या-
पुढें आम्ही बसतो, आणि त्याच्या मुखांतून
जें जें निघतें तें तें लिहून घेतों. भरत
खंडभर आम्ही प्रवास केला आहे, लंके-
मध्ये फिरलों आहों. कां तर योगशा-
स्त्राचें तत्त्व समजावें. योगी आम्हास भे-
टले आहेत. त्यांपासून योगतत्त्वाचा कांहीं
संग्रह जपून आम्ही करून घेतला. दूर-
देशीं लंकेमध्ये प्रसिद्ध बौद्धांच्या चरणा-
पाशीं वास केला आहे. त्यांच्या मनाची
जी धांव त्याविषयीं आम्हांस विस्मय वा-
टला; आणी त्यांच्या दृष्टीनें जो तत्त्वसि-
द्धांत त्याची आम्हास कांहीशी फूट प-
डली. कांहीं वेळ प्रसिद्ध सूफीची आम्ही
खरोखरच सेवा केली. आणि यमुना-
नदीच्या काठीं बसलों असतांना आणि

anjali is divided into four chap-
ters, and consists of 195 individual
sūtras. Its psychology is simple-
the spirit of man, when unlocaliz-
ed and universalized, is identical
with the Supreme Spirit, which
pervades the Universe. The hu-
man spirit is influenced and ruled
over by the Peri-spirit (Linga-
deha). The total separation of the
Peri-spirit, nay, the annihilation
of the individual peri-spirit, is
the emancipation of the Universal
Spirit enchained by it. Being
unlocalized and universalized,
or when *Jīvanmukta* or *Bhāvi-
tātman*, the human spirit experi-
ences sensations which a Yogi
alone knows.

Such a knowledge or rather its
sight acts still on the spirit. Con-
templation of the spirit is tho-
rough and complete, when the
action of this sight is nullified.
Then the activities of the Peri-
spirit are completely controlled.

त्यांच्याशी भाषण करीत असतांना त्यांचें म्हणणें काय, हें जरा समजून आलें. आणि एक प्रकारची अंतःकरणावरून झुळुक गेली. योगी लोकांपुढें आम्हीं साष्टांग नमस्कार घातले आहेत, किती एक वेळ आर्जवें केलीं आहेत, आणि दीनवाणी त्यांच्या पुढें हात जोडून उभे राहिलों आहों. अशा प्रकारें पतंजली च्या योगसूत्रांचा अर्थ करतां यावा आणि विवेचन करतां यावें म्हणून साधन-सामग्री आम्हीं सिद्ध केली आहे. ज्या योग्यापासून आम्ही सध्यां योगसूत्राचा अर्थ समजून घेतों; तो योगी कोण हें स्पष्ट आतांच सांगतां येत नाहीं. जेव्हां परिपूर्ण सिद्धता होईल तेव्हां मीं अमुक असा तो योगीच आपल्या स्वतां-ला प्रसिद्ध करील.

पण ही सारी खटपट कशाकरतां ? किमर्थ ? उत्तर इतकेंच कीं लोककल्याणार्थ. अमृतसर नगरी अमृतसर नामक तलावाच्या काठीं बसलों असतांना आणि शिख लोक ज्ञानगोष्ठी करीत आहेत त्या आम्हीं ऐकत आहों, किंवा कन्याकुमारो पाशीं रोमन-काथलिक मताचे जे पलाव्हर ख्रिस्ती लोक आहेत ते आमच्या साधुंनीं अमुक अमुक अद्भुत चमत्कार केले असें बोलताहेत, त्या लोकांमध्ये आम्हीं बसलों आहों, दिल्लीपाशीं ज्या शेंकडो मशिदी आहेत त्या मशिदीं मध्यें आमची एका मुसलमान फकिराशीं गांठ पडली आहे, किंवा इकडे तिकडे भडकणाऱ्या गोसाव्याशीं दक्षिण हिंदुस्थानामध्यें मथुरानगरीं भाषण चा-

ललें आहे, कोणीकडेहि गेलें असतां सर्व भरतखंडभर लोकांची योगशास्त्रावर श्रद्धा फार असें अढळून येतें. अशी ही श्रद्धा कशावर रचली आहे, त्या श्रद्धेमध्ये अंगी कोण आणि त्याचीं अंगे कोणतीं म्हणजे त्या श्रद्धेचा विग्रह काय, तीं हळू हळू रूपास कशीं आलीं, तिचा इतिहास काय, आणि अशी श्रद्धा उत्पन्न होण्यास काय ऐतिहासिक सामग्री लागते या सर्व गोष्टींचा शोध लावणें हें लोककल्याणार्थ आहे. परंतु जितकी म्हणून धर्मप्रवृत्ति या जगतामध्ये आहे तितक्या धर्मप्रवृत्तीचें बीज म्हटलें म्हणजे आसन, ध्यान, धारणा हेंच आहे. योगावांचून धर्म नाही. असा हा सिद्धांत आम्हीं वाचकांपुढें मांडला म्हणजे असें मान्य केलेंच पाहिजे कीं लोकाची जी आम्ही सेवा करीत आहों तीची योग्यता अति मोठी आहे.

होय, हें सर्व खरें असेल. पण आतां विचारणें असें आहे कीं योगशास्त्रांत किंवा गूढ अध्यात्म ध्यान धारणेच्या मार्गांत कांहीं सत्य आहे काय ? होय, सत्य आहे. अलीकडे पिशाच-दर्शन म्हणून जें कांहीं बंड माजलें आहे त्यांतील एक गोष्ट खरी आहे. मनुष्याच्या मनावर कांहीं एक योग्य रीतीनें संस्कार होतो. हा संस्कार केव्हां केव्हां बाहेरील सृष्टिस्वरूप पाहून घडतो, आणि केव्हां केव्हां मनांतल्या मनांतच कांहीं उद्गार उत्पन्न होऊन तो संस्कार घडतो. अशा प्रसंगीं मनुष्याच्या मनावर एक प्रकारची झुळूक सुटते. स्वभावतः ज्या गोष्टी त्यास आकलन करतां येत नाहीत त्या गोष्टी अशा प्रसंगीं थुंडुक दिसूं लागतात. कांहीं लोकामध्ये विशेष अशी शक्ति असते कीं त्यास दृष्टांत होतात. परंतु ह्या सर्वांमध्ये इतकेंच घडतें

की पुढें काय होणार याविषयीं स्पष्ट कांहींच कळत नाही; परंतु दूरान्वयद्वारा भविष्याविषयीं सूचना होतात. ही मनुष्याची काय शक्ति आहे हें फोड करून सांगतां येत नाही. परंतु मनुष्यामध्ये अशी एक शक्ति आहे असें मान्य केलेंच पाहिजे. कितीहि गूढ रीतीनें ही शक्ति दुर्बळ असो तथापि पिशाचदर्शनाचा सर्व प्रकार ह्या शक्तीस घेऊन रचला आहे. योग्याचा प्रकार म्हटला म्हणजे तो भिन्न. स्वभावतः जें दुसऱ्या मनुष्यास कळत नाही तें योग्यास कळतें. त्याच्या अंगीं अलौकिक शक्ति येतात. हें कसें ? हें पुढील विचारावरून कळेल.

पतंजलीच्या योगसूत्राचे चार पाद आहेत. त्यांत एकंदर १९५ सूत्रे आहेत. योगशास्त्रांतील अध्यात्मविद्या सुलभ आहे. जो जीवात्मा त्याच्या अंगीं भावितात्मत्व गुण येतो; आणि तो विश्वरूपच होऊन राहतो. आणि काल किंवा स्थल यांच्या सर्व मर्यादेंतून पार पडतो. असा जो जीवात्मा तोच सर्वव्यापी परमात्मा. जीवात्मा चैतन्य असून लिंग देहाच्या सत्तेत तो वागतो. लिंगदेहाच्या सत्तेतून सुटणें, इतकेंच काय, पण लिंगदेहाचा नाश करून टाकणें ही जीवात्म्याची मुक्ति. सर्व स्थलापासून आणि सर्व कालापासून मुक्त होऊन, विश्वरूपी होऊन जीवात्मा जीवन्मुक्त झाला; म्हणजे त्या जीवात्म्याला जें काय वाटतें तें योग्याला मात्र समजतें.

हें सिद्ध करण्याकरितां योगशास्त्राची प्रवृत्ति आहे. पुढील कोष्टक हें कसें सिद्ध होतें, याचे प्रयोग काय, आणि त्यामध्ये अध्यात्मविषय काय, हें दाखवील.

पुढील गोष्टी दुसऱ्या पादांत सांगितल्या आहेत. प्राणायाम कसा करायाचा, आणि शरीराचें नियमन कसे करायाचें, हे साधून सफळ व्हावें म्हणून आसनें कशीं घालावीं हें वर्णिलें आहे. या विषयाच्या संबंधानें शरीरशास्त्राचें आणि शरीरावयवधर्मशास्त्राचें ज्ञान असलें पाहिजे. मग सहजच चित्तवृत्तीचा निरोध होऊन आत्म्याचें ध्यान घडतें. परंतु चित्ताचा आणि शरीरात्मा आणि त्याची प्रवृत्ति यांचा संबंध आहे. आणि जशी शरीराच्या निरनिराळ्या अवयवांची स्थिति असेल तशी चित्ताची विशेष प्रवृत्ति घडते. म्हणून अन्न, वायु, स्नान, आसन आणि दुसऱ्या प्रकारचे सर्व अभ्यास या विषयां पूर्ण विचार होऊन त्यांच्या संबंधानें मनुष्यानें कसें वागावें हेहि वर्णिलें आहे. किती कां योगशास्त्रामध्ये ताना असेनात; मुख्य षड्ज म्हटला म्हणजे चित्ताचें प्रसादन. शरीराच्या स्थितीकडे आणि कर्मेन्द्रियांकडे हवें तितकें लक्ष पोहोचलें; आणि ध्यान धारणा जशी साधावी तशी साधूं लागली, म्हणजे योग्यानें जी पाहिजे ती चित्ताची आणि शरीराची स्थिति साधली. सर्व वैऱ्यांपासून मुक्त, उत्तम सुखामध्ये निमग्न, संतुष्ट आणि सर्व-धनसंपन्न, शूर आणि मोठा सहिष्णु, धैर्य-संपन्न, आपला पूर्वजन्म काय हें जाणणारा, सर्व इंद्रियप्रवृत्तिविषयीं वीट बाळगणारा, अंतर्मुख होऊन आपण आपणामध्येच निमग्न होऊन राहणारा, ज्याचें सर्व सत्व शुद्ध झालें आहे, ज्याचें मन एकाग्र आणि

These are the means of universalizing and unlocalizing the spirit and nullifying the power of the Peri-spirit. This is all explained in the first chapter. But the difficult processes of restraining the breaths and equalizing the body itself depend for success on accomplishing the correct postures (Âsana). This subject involves a knowledge of anatomy and physiology. Thus the contemplation of the spirit is accomplished by restraining the activities of the Peri-spirit; but the Peri-spirit is the nervous system with its activities which are remarkably influenced by physiological conditions. Hence the subjects of food, air, baths, postures, and habits are seriously considered, and directions about them are given. The pacification of the mind or the Peri-spirit is, however, the keynote. When the mere physiological conditions are adequately attended to, and when the subordinate contemplation is successfully accomplished, the Yogi secures a proper state of the Peri-spirit and of the body. Free from all enmity, enjoying heavenly beatitude, content and possessing every thing precious, brave, and abounding in fortitude, sensible of what he has been in former lives, disgusted with the sensual activities and absorbed in himself, with his substance purified, his mind tranquilized and

शांत आहे, ज्याच्या इंद्रियांचें दमन झालें आहे, अशा ह्या योग्यास आत्मसाक्षात्कार सहज घडणार. होय, अनुत्तम सुखप्राप्ति त्याला होते; निरोगी आणि चपळ असें शरीर त्यास प्राप्त होतें. हीच कायेंद्रियसिद्धि. इष्टदेवता प्रत्यक्ष घडते. अशा रीतीनें त्याचा समाधि होतो. ऊन किंवा थंडी या दोन्हीला तो जुमानीत नाही. अशी योग्याची शरीर-शक्ति. मानसक्लेश तर औषधासहि मिळयाचा नाही. सर्व इंद्रियें त्यास हवीं तशीं वश.

तिसऱ्या पादामध्ये असें वर्णन केलें आहे कीं अलौकिक शक्ति योग्यास प्राप्त होतात. त्यांचा शास्त्रार्थ काय ? अंतर्मुखता आणि बहिर्मुखता यांमध्ये भेद काय ? हेंहि दाखविलें आहे. यामध्ये आणि पिशाचदर्शनसंबंधीं जें अवसर यामध्ये महदंतर आहे. याप्रमाणें योग्यास भूत, भविष्य, आणि वर्तमान कळू लागतें. मृगपक्ष्यादि जनावरें काय बोलतात, हें कळून त्याविषयी त्याच्या मनांत कळकळ उत्पन्न होते. कारण पूर्व जन्मीं आपण कोण होतो, हें त्यास टाऊक असतें. आणि दुसऱ्याच्या चिन्ताच्या प्रवृत्ति काय हेंहि त्यास कळतें. आपल्या स्वतांशींच योगिराज बोद्धून आनंदामध्ये निमग्न होतो. असें त्याचें भाषण कोणास समजणार ? हा आत्मा आणि हें चित्त असा भेद निर्माण होतो. आणि आत्म्यास मैत्रीचा पूर येतो. हो, मग सहजच हस्तादिबलाचा आविर्भाव. सूक्ष्म, व्यवहित, आणि विप्रकृष्ट, यांचें

fixed on a point, his senses overcome, a Yogi is thus prepared for a direct sight of the spirit itself. Yes—he enjoys transcendental happiness, obtains a body healthy and active, and senses pure and effective, and sees the God whom he intensely worships; and thus his contemplation is accomplished. He is then not injured by either heat or cold. Such are his physical powers. All torment of the mind is gone; he has a great power over his senses.

The third chapter enters on the subject of the possession of superhuman powers, explaining their *rationale* and pointing out the power of the internalization or introspection of the spirit as opposed to its externalization. This is totally different from what is now-a-days known as *clairvoyance* and *seance*.

Thus a Yogi knows the past, the present and the future—sensible of what lower animals seek, he sympathizes with them, especially as he knows what he once was in a former life, and how the mind of a fellow-creature is moved. He looks in upon himself and holds a conversation there not to be heard by any body, separating the inner man from the body, the inner man overflowing with universal benevolence. Yes—then powers of the hand are exhibited and a knowledge

ज्ञान, सुवनाचें ज्ञान, ताराव्यूहज्ञान, ताऱ्यांच्या गतीचें ज्ञान, शरीराच्या भिन्न भिन्न नाडीचे अवस्थांचें ज्ञान. असें ज्ञान, योग्यास प्राप्त झालें म्हणजे त्याची तान्ह भूक हरते. मग सहजच त्याचें चित्त स्थिर होतें. सिद्धांचें दर्शन त्याला घडतें. आपल्या मनांत काय, व लोकांच्या मनांत काय हें सर्व त्यास कळूं लागतें. मग परमेश्वराचें ज्ञान त्यास होतें. आणि जरी तो समाधिस्थ नसला तरी परमेश्वराच्या ज्ञानबलानें सर्व इंद्रियें त्याच्या स्वाधीन राहतात. परशरीरामध्ये त्यास प्रवेश करतां येतो. कंटकानीं त्यास त्रास होत नाही, पाण्यावरून तो सहज चालून जातो, जसा कांहीं विलक्षण तेजानें तो प्रज्वलित झाला आहे असा तो दिसतो. मेस्मरिझम म्हणून जो विषय यूरोपखंडीं प्रसिद्ध आहे तो अशाच प्रकारचा. विषयीसंबंधीं आणि विषयसंबंधीं जें जें काय तें योग्यास दिसतें, कळतें, आणि ऐकूं येतें. त्यास आकाशमार्गानें गमन करतां येतें. मग क्लेश म्हणून कायतो राहिलाच नाही.

ह्या ज्या साऱ्या विभूति त्या क्षुद्र असें चवथ्या पादांत वाणिलें आहे. आणि भूतजय होऊन कैवल्य म्हणजे काय, याचें उपपादन केलें आहे. हें कैवल्य प्राप्त झालें म्हणजे योग्याच्या अंगीं सहजच अग्निमादि शक्ति येतात. आतां सर्व भूतजात त्याच्या स्वाधीन. पाहिजे तर सूक्ष्म शरीर धारण करावें. पाहिजे तर स्थूल शरीर धारण करावें.

of what is subtle, concealed, or remote, is then possessed. Ah ! the knowledge of the world, of the stars; and their motions—of intricate arrangements and adjustments, physiological and anatomical, controlling all thirst and hunger, steadying the mind, realizing the society of the pious, and knowing fully the state of his own mind and that of others, knowing God, and possessing a power over his senses, even though he is out of contemplation, because of his knowledge of God (Purusa). A Yogi enters the body of another and is not hurt by througs and is able to pass over water. A Yogi is illumined as if by light. This involves *mesmerism*.

A Yogi sees, hears, and knows every thing objective and subjective. He travels through the sky. All his uneasiness is gone.

The fourth chapter characterizes such exhibition of powers as mean and explains what is real universalization and unlocalization of the spirit. This is called Kaivalya. When this is secured, a Yogi necessarily possesses certain powers. Master of all existence, able to assume any form, now subtle and now gross, though beautiful in appearance and delicate, yet strong and adamant, lord of his senses, and travelling about with the speed of the mind itself, cognizant of

रूप जरी लावण्य, आणि नाजूक; तरी शरीर वजासारखें, आपल्या शरीराचा राजा योगी, मनोवेगानें इकडे तिकडे भ्रमण करणारा, विवेक-संपन्न, कैवल्यामध्ये निमग्न होऊन योगिराज रमतोहे.

योगशास्त्राप्रमाणें योग्यास सर्वव्यापि-चैतन्याचा साक्षात्कार होतो. एवढेंच काय, सर्वव्यापि-चैतन्य म्हणजे परमात्मा तोच जीवात्मा असा त्यास साक्षात्कार होतो. योगी आतां भावितात्म झाला, म्हणजे काल आणि स्थल अशा प्रकारच्या सर्व उपाधींतून सुटला. योगी जीवन्मुक्त झाला म्हणजे लिंग-देहाच्या आणि या जगाच्या उपाधींतून जिवंत असतांही सुटला. असें ज्या योगशास्त्रामध्ये वर्णिलें आहे त्या योगसूत्रांचें आम्ही या पुढें विवेचन करणार.

all things, and yet influenced by that knowledge which is the fruit of pure discrimination—distinguishing and comparing, a Yogi lives on.

According to this system, a Yogi realizes the presence of the universal spirit in himself.—Yes, he sees and realizes the identity of the spirit in himself with the spirit which pervades all space—call it spirit or intelligence or motion, because the word *Chaitanya* alone can explain it. A Yogi is *Bhâvitâtman*, his spirit universalized, his spirit unlocalized. A Yogi is *Jîvan-mukta*. He is emancipated from the trammels of the Peri-spirit and of the world, while he lives in the flesh.

Our readers will notice that we have entered on the explanation and interpretation of the *Yoga-sûtras* to which we have thus introduced them.

सूत्राणि.

अथ योगसूत्राऽध्यायस्य प्रथमः पादः ॥**अथ योगानुशासनं ॥ १ ॥**

भावार्थः । अथशब्दः प्रारंभार्थः । वक्ष्यमाणयोगस्य शास्त्रं योगानुशासनं ॥

योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ॥ २ ॥

भावार्थः । चित्तस्य वृत्तयः चित्तवृत्तयः । तासामुपशमः चित्तवृत्तिनिरोधः । तर्हि किं नाम चित्तं । चित्तं बुद्ध्यहंकाररूपं । आत्मचैतन्याद् भिन्नं । तस्य का वृत्तयः । सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नसंस्काररूपा ये परिणामास्ते तस्य वृत्तयः । चित्ते सत्त्वरजस्तमसां प्रकृतिगुणानां य आविर्भावः तस्य निरोधः । पुनश्च माधुर्यौजःप्रसादगुणस्य चित्तस्य प्रवृत्तिं काव्यमीमांसा अपेक्षते । योगस्तु तस्य निवृत्तिं । यज्ञकर्मसिद्धयर्थं संसारकर्मप्रवृत्तिमनुशास्ति पूर्वमीमांसा । योगस्तु सर्वनिवृत्तिं । योगपूर्विकोत्तरमीमांसा । योगशास्त्रे जीवात्मपरमात्मनोरभेदः ॥

योगसूत्रांचा पहि- ला पाद.

१. आतां योगार्चे अनुशा-
सन.

२. योग (म्हणजे) चि-
त्ताच्या वृत्तींचा निरोध.

१. सूत्रांतील 'आतां' शब्दाचा अर्थ प्रारंभ. योग म्हणजे काय, ह्याचे पुढे वि-
वेचन होणार आहे. अनुशासन शब्दाचा
अर्थ शास्त्र. या सूत्रीं योगशास्त्राविषयीं
विवेचन होणार इतके सांगितले आहे.

२. सूत्रांतील तिन्ही शब्दांच्या अ-
र्थांचा नीट सूक्ष्म विचार करावाच आहे.
चित्त म्हणजे काय, त्याची वृत्ति म्हणजे
काय, आणि त्याचा निरोध तो कसा? म-
नुष्याला अस्थिचर्मादिकांचा स्थूल देह
आहे. त्याच्या आंत त्याचा चालक एक
लिंगदेह आहे. त्यासच सूक्ष्मदेह असें
म्हणतात. सूक्ष्मदेह काय स्थूलदेहासारखा
दृश्य आणि जड आहे? तो दृश्य आणि
केवळ जड नाही. तथापि तो देह आहे.
त्याच्या अंगी स्वतः प्रवृत्त होण्याची
शक्ति नाही. तर तो काय आहे? जीं कर्मे
अनु भवावरून स्पष्ट आपणास कळतात
त्यांचे तो अधिष्ठान आहे. मी आहे असें
आपणास नेहमीं भान होत असते; म्हणजे
मी स्वतंत्र कोणीएक व्यक्ति आहे, असें
नेहमीं आपणामध्ये स्फुरत असते. याचेच
नाव अहंकार. दुसरे, हे अमुक आणि

THE FIRST CHAP- TER OF THE YOGA- SŪTRAS.

1. Now an explana-
tion of Yoga.

2. Yoga is a restraint
of the activities of the in-
ner man.

1. The term *now* in the sūtra
indicates a commencement, and
points out that a dissertation is
to be offered on the Yoga system
of philosophy. The term *Anu-
shāsana* means a system explain-
ed. This is an introductory sūtra.

2. The three terms used in the
sūtra deserve a close examina-
tion. They are—*Chitta*, *Vritti*,
and *Nirodha*. Man consists of
a gross body, formed of bones,
skin, blood and muscles. Within
this is situated the subtle body
called the *Linga-deha* or *Sūksma
deha*. The movements of the
Sthūla-deha or gross body are
regulated by the subtle body or
Sūksma-deha. The former is seen
and is material. The latter is se-
mi-material; yet it is a mere body,
because it cannot act of itself.
What is it then? It is the seat
of all those activities of which
we are always aware. The sense
that *I am*, moves us and con-
stitutes personal identity. We
constantly know and feel that we
are independent individualities.
This self-consciousness is called
Ahankāra. Again, the inner man
possesses the power of determin-
ing the nature of different objects.

हैं अमुक नव्हे असा निश्चय आम्हास करतां येतो. त्या शक्तीचें नांव बुद्धि. कर्मेन्द्रियांचा आणि ज्ञानेन्द्रियांचा ज्याच्या योगानें संबंध राहतो तें मन. बाह्य वस्तु जेणेकरून आत्म्यास कळतात तीं ज्ञानेन्द्रिये, तीं पांच आहेत. त्वचेतील स्पर्श करून घेण्याचें जें सामर्थ्य तें त्वगिन्द्रिय; डोळ्यांतील पहाण्याचें जें सामर्थ्य तें चक्षुरिन्द्रिय; कानांतील ऐकायाचें जें सामर्थ्य तें श्रोत्रेन्द्रिय; जिव्हेतील रसानुभव घेण्याचें जें सामर्थ्य त्याचें नांव रसनैन्द्रिय. नाकांतील वास घेण्याचें जें सामर्थ्य त्याचें नांव घ्राणेन्द्रिय. हीं पांच ज्ञानेन्द्रिये; आतां कर्मेन्द्रिये कोणतीं ? बाह्य वस्तूंचें ज्ञान होण्याकरितां आत्म्यास जशीं ज्ञानेन्द्रिये-साधनें लागतात, तशींच कर्मेन्द्रिये हीं त्याचीं साधनें आहेत. ज्ञानेन्द्रियाच्या योगेकरून बाह्यवस्तूंचें ज्ञान आंत आत्म्यास होतें. कर्मेन्द्रियाच्या योगानें आत्म्याच्या ज्या ज्या आज्ञा आंतून सुटतात त्या त्या बाह्य जगतामध्ये अमलांत येतात. जसा ज्ञानेन्द्रियांचा संबंध सर्व शरीराशीं आहे तसा कर्मेन्द्रियांचा संबंधहि सर्व शरीराशीं आहे. तथापि मुख्य पांच स्थाने कर्मेन्द्रियांचीं मानली आहेत. तीं स्थाने हीं.— दोन हात, दोन पाय, मलद्वार, मूत्रद्वार, आणि जीभ. यांमधील कर्म करण्याचें निरनिराळें सामर्थ्य. तें इंद्रिय जसा एखाद्या नगरीमध्ये राजा वास करतो तसा आत्मा शरीरामध्ये वास करतो. बुद्धि, अहंकार, मन ही त्याची प्रधानमंडळी. बाहेर राज्यामध्ये काय काय चाललें आहे हें आत्म्यास कळवि-

We know that such and such a thing is, and such and such a thing is not. This power of discrimination is called Buddhi. That which connects the sensations from without and volitions from within is called Mana or the mind. The senses which convey to the inner man, and through him to the spirit the knowledge of objects in external nature are called Jnânendriya. They are five. Touch or Sparsha, the seat of which is the skin; the sight or the power which the eye possesses; the hearing or the power which the ear possesses; taste or the power which the tip of the tongue possesses; smell or the power which the tip of the nose possesses. These five senses are called the Jnânendriya or the faculties of sensuous perception. They are—Sparsha, Chaksurindriya, Shrotrendriya, Rasanendriya, and Ghrânendriya. The powers which convey the volitions or voluntary motion from within are called the Karmendriya. As the senses are the means of conveying a knowledge of external nature to the spirit through the subtle body, so these Karmendriyas are its means. The former cause a perception of objects in external nature, the consequence of this is—the spirit externalizes and seeks to execute on external objects its behests. As the faculties or powers of sensation reside in the whole body, but are specially expressed by its particular parts, of volition so the powers of and voluntary motion reside in the whole body, but are expressed by its certain parts only. The Karmendriyas are also five. They are—the two hands, the two

गारी जासुदमंडळी ज्ञानेंद्रियें. तसें आत्मा ज्या ज्या कांहीं आज्ञा करतो त्या त्या सान्या बाहेर नेऊन लोकांत अमलांत आणणारी जासुद मंडळी हीं कर्मेंद्रियें. वाचक हो, जरा स्वस्थ बसा, आणि उलटी दृष्टि करून शरीरामध्ये काय चाललें आहे तें पहा. जसें तारायंत्राच्या कचेरींतून कांहीं निरोप बाहेर जातात, आणि बाहेरचे निरोप जसे आंत येऊन पोचतात; तसेंच ज्ञानेंद्रियाच्या योगेंकरून बाह्य वस्तूचें आत्म्यास ज्ञान होतें आणि आंत मध्ये आत्म्यापासून जे हुकूम सुटतात ते कर्मेंद्रियाच्या द्वारे परिणाम पावतात. अस्तु. पांच कर्मेंद्रियें; पांच ज्ञानेंद्रियें; मन, अहंकार, आणि बुद्धि हीं मिळून तेरा ज्ञालीं. पुनः या संसारामध्ये पृथ्वी, आप, तेज, वायु, आणि आकाश आहेत. या पांच स्थूलभूतांचा विस्तार कोठून ? यांची मूलस्थाने कोणतीं ? असा विचार केला असतां या पांचांचीं पांच मूलस्थाने आहेत, म्हणजे पांच मूलशक्ति आहेत. या मूलशक्तींचें नांव तन्मात्रा. पृथ्वीची तन्मात्रा गंध. पाण्याची तन्मात्रा रस. तेजाची तन्मात्रा रूप. वायूची तन्मात्रा स्पर्श. आकाशाची तन्मात्रा शब्द. ह्या पांच तन्मात्रा; पांच ज्ञानेंद्रियें; मन, बुद्धि इतकीं एकत्र मिळून त्यांमध्ये अहंकार म्हणजे मी आहे अशी स्फूर्ति उत्पन्न होते. याचें नांव लिङ्गदेह किंवा सूक्ष्मदेह. आत्मा किंवा पुरुष तो नरदेहांत मुख्य. तो नित्य आहे, त्याला जरामरण नाही. त्याची आणि लिङ्गदेहाची जोपर्यंत गांठ आहे तोपर्यंत

feet, the power of speech, the organ of generation and the rectum. These possess the power of performing their own functions. The spirit is like a prince residing in a town. Self-consciousness, the mind, and the power of discrimination are his ministers. The senses or the powers of sensuous perception are his servants, who constantly inform him of all that happens in the world. His behests are communicated to, and executed on, the external world by another set of servants known as Karmendriyas. Reader, compose yourself for a minute or so, and looking in upon yourself, see what passes within. As the telegraph receives and sends out messages, so the inner man discharges two functions. By means of the five senses, knowledge is conveyed to the Spirit. By means of the Karmendriya, the spirit acts on the external world. This is just the distinction between the nerves of sensation and motor nerves. Suffice it to state that the five Jnânendriyas, and five Karmendriyas, the mind, self-consciousness, and discrimination—all these are the thirteen powers of the inner man. Again, we find in external nature the solid earth, water, light, air, and æther. These are called gross existences. What is the origin of these ? From what do they develop ? It is stated that these five gross elements have five corresponding subtle elements; and these are called Tanmâtrâs. These are—Gandha or the object of smell, liquidity or the object of taste, form is the object of sight consisting in light, Sparsha is the object of the air

ब्रह्मांडस्फूर्ति होते. आणि या बाह्य सं-
सारामध्ये आत्मा गुंतून राहतो. यास
योगशास्त्रांत व्युत्थान असे म्हणतात.
आणि व्युत्थानामुळे आत्म्याच्या मार्गे ज-
न्ममृत्यूंचे राहाटगाढगे लागले आहे.
जन्मास यावे, मरावे; पुनः जन्मास यावे
असा आत्मा फिरत असतां लिंगदेहहि
त्याजबरोबर फिरतो. मरायाच्या वेळीं
लिंगदेहाचा नाश होत नाही. जोपर्यंत
आत्म्याची आणि लिंगदेहाची गांठ, तो-
पर्यंत आत्म्याच्या पाठीमार्गे संसार, व्यु-
त्थान, जन्ममरणादि अवस्था लागल्याच
आहेत. लिंगदेहाची आणि आत्म्याची
संगति सुटली कीं आत्मा मुक्त झाला.
असा हा लिंगदेह या लोकांनीं कां मा-
नला ? वृक्षबीज हे अतिसूक्ष्म आहे.
तथापि त्यापासून प्रचंड वृक्ष उत्पन्न होतो.
तसेच मनुष्याचे बीज अतिसूक्ष्म आहे.
आणि त्या बीजापासून सारा मनुष्य उ-
त्पन्न होतो. तेंच फळ, तेंच फूल, तींच
पानें उत्पन्न करण्याची शक्ति जशी वृक्ष-
बीजांत असते, तशी मनुष्यबीजांतहि
आहे. बापाचा किंवा आईचा जो
कुरा, बापाची किंवा आईची जी मुद्रा,
बापाची किंवा आईची ची ठेवण, बापाचा
किंवा आईचा जो बांधा, बापाची किंवा
आईची जी बुद्धि, हीं सर्व तशींच्या त-
शींच मुलामध्ये उतरतात. हे कसे ?
पिढ्यानपिढ्या एकच छम जसा उठत
चालला असतो. हे जें शरीरामध्ये उ-
त्पन्न करण्याचे सामर्थ्य त्याचे नांव लिं-
गदेह.

अस्तु. या लिंगदेहामधील बुद्धि

pervading the human body, sound is the object of ether which is the essence of the sense of hearing; self-consciousness resides in or is felt by, the inner man consisting of the five subtle elements, the five powers of sensation, the five powers of voluntary motion, the power of discrimination and the *mind*. This is called the subtle body. This is the inner man. Independent of it, beyond it, and above it, is the spirit, which is eternal—above decay and destruction. So long as it is united to the subtle body, it externalizes, localizes and is involved in material activity. This is called externalization or *Vyuththâna*; and because of this the human spirit becomes subject to transmigration: it is born; it leaves the human body at death. While it transmigrates from one animal body to another, the subtle body accompanies it. The subtle body is not destructible, and it is not destroyed at the time of death; because the subtle body is united to the spirit, it is compelled to externalize, to materialize, and to transmigrate—to be born and to die. When the union between the subtle body and the spirit is broken, the spirit is emancipated. Where is the necessity of recognizing the existence of the subtle body? The seed is super-sensual; yet it produces an immense tree. In like manner the human seed is extremely small—really super-sensual; yet man develops out of it, just as the seed of a tree possesses the power of re-producing from generation to generation the same kind of fruit, the same kind of flower, and the same

आणि अहंकार यांच्या अंगी एक विशेष सामर्थ्य आहे. त्यास अनुलक्षून त्याचें नांव चित्त असें ठेविलें आहे. चित्त हा जणों एक आरसा आहे. त्यावर बाहेरील वस्तूंची प्रतिबिंबे उठतात. चित्त हें जणों वाटींत घातलेलें पाणी आहे. त्याच्या वर क्षणोक्षणीं निरनिराळे तरंग उठून त्याचे रंग पालटतात. चित्त हें असें आहे कीं त्याचे क्षणोक्षणीं निरनिराळे परिणाम होतात. हे जे निरनिराळे परिणाम, हे जे निरनिराळे तरंग, हीं जीं निरनिराळीं प्रतिबिंबे यांचेंच नांव चित्तवृत्ति. चित्तामध्ये रजोगुण, तमोगुण, आणि सत्वगुण हे वास करतात. रजोगुण, सत्वगुण, आणि तमोगुण हे समतोल असले कीं त्याचें नांव प्रकृति. यामध्ये कांहीं न्यूनाधिक झालें कीं चित्त उत्पन्न झालें. असें जें हें चित्त, त्याच्या ज्या ह्या वृत्ति, त्या वृत्ति बाह्य ब्रह्मांडावरून काढून त्यांचा रोख आत्म्यावर लावायाचा; याचेंच नांव योग. आतां योगाचा आणि दुसऱ्या शास्त्रांचा संबंध काय आहे हें थोडक्यांत वाणलें पाहिजे. काव्यमीमांसेचें काव्यप्रकाशादिग्रंथांत निरूपण केले आहे. तें असें.— चित्ताची बाह्य विषयांवर आसक्ति असणें योग्य आहे. आणि तिकडे चित्त प्रवृत्त झालें म्हणजे त्यामधील माधुर्य, ओज, किंवा प्रसाद, हे गुण प्रकट होतात. आणि माधुर्याच्या योगानें चित्त जणों गळून जातें. ओजाच्या योगानें चित्त जणों पेटतें. प्रसादाच्या योगानें चित्त सारें व्यापून मात्र जातें. यास दृष्टांत हा आहे. अग्नीचा आणि लांखेचा संयोग

kind of leaf ; so the human seed also possesses the similar power of development. The address of the parents, their air, with its subtle graces, the frame of their body with its trick of movement, their intellectuality and feeling—all these are re-produced in the child. How is this ? From generation to generation the type is continued. This power of propagating the species is supposed to be lodged in a semi-material body, and this is the Linga-deha. Is it protoplasm or the cell ? Suffice it to state that the faculty of judgment or discrimination and the faculty of intention or option forming the subtle body, have powers of their own ; and on account of these powers, the two faculties are specially said to constitute the inner man or Chitta. The inner man is like a mirror, in which objects in nature are reflected. The inner man is like water in a vessel, which has its ripples from moment to moment—ripples with their shuffling tints and hues. The inner man from moment to moment undergoes transformations. These transformations,—these ripples, these reflections—are characterized as the activities of the inner man, which is affected by the qualities of light, darkness, and truth. These qualities, being perfectly equipped, constitute what is called Prakriti or nature. When the equilibrium of qualities forming nature is disturbed, intelligence as a factor of the inner man results. Intelligence or the faculty of discrimination develops into self-consciousness, and self-consciousness, into mind. These

झाला म्हणजे लाख जशी गळते, तसें मा-
धुर्यगुण उत्पन्न झाला कीं चित्त गळतें.
अग्नि आणि लांकूड यांचा संयोग झाला
म्हणजे लाकूड जसें पेटतें, त्यांतून ठिणग्या
बाहेर उडूं लागतात, त्यांतून ज्वाला
निघूं लागतात. अशी ओजोगुणाच्या
योगानें चित्ताची स्थिति होते. रान-
शेणीचा आणि अग्नीचा संयोग झाला म्ह-
णजे जशी रानशेणी अग्नीनें व्याप्त होते,
ती सारी अग्नीनें भरून जाते, तीमधून
ज्वाला निघत नाहीत किंवा ती जळून
जात नाही, तेथल्यातेथेंच ती तशी
राहते, अशी चित्ताची जी स्थिति तो
प्रसाद. अशा या गुणाच्या योगानें चि-
त्तामध्ये रसविपाक होतो. आणि त्या
रसविपाकाच्या योगानें चित्तास अद्भुत
आनंद प्राप्त होतो. अशी ही जी म-
नुष्याची प्रवृत्ति तोच धर्म असें काव्य-
प्रकाशादि स्पष्ट म्हणतात. योगशास्त्र असें
म्हणतें कीं चित्तास आवरून धरावें. को-
णत्याहि विषयाविषयीं त्याची प्रवृत्ति
होऊं देऊं नये. मुळीं त्यामध्ये वृत्तिच
उत्पन्न होऊं देऊं नये. इतकें काय पण
चित्ताचा आणि आत्म्याचा संगच तोडून
टाकावा. याचेंच नांव चित्तवृत्तिनिरोध.
पुनः पूर्वमीमांसेमध्ये यज्ञकर्म साधवीत
हाच कायतो मुख्य धर्म असें वर्णिलें आहे,
आणि तीं यज्ञकर्म साधण्याकरितां संसारा-
मध्ये प्रवृत्त झालें पाहिजे. प्रथम व्युत्था-
न-अवस्था आणि मग यज्ञकर्म; आणि
ही यज्ञकर्म साधलीं कीं मनुष्य कृतार्थ
झाला. योगशास्त्र असें म्हणतें कीं यज्ञकर्म
नकोत, संसार नको, मुळीं चित्तच नको.

activities of the inner man are
to be diverted from objects in
nature, and to be directed to the
spirit within. This is what is
called Yoga. We will briefly dis-
tinguish between Yoga and other
systems of philosophy. The
system of *Æsthetics*, expounded
in a treatise called the *Kāvya-
prakâsha*, declares that the exter-
nal tendencies of the inner man
and its engrossment by objects
in nature, are in place; and
when the inner man is so en-
grossed, its sweetness, its energy,
or its mildness are manifested.
The quality of sweetness, as it
were, melts the inner man. The
quality of energy inflames it.
The quality of mildness simply
occupies it. This is illustrated
in the following way. As lac
melts, when it is set on fire, so
the inner man melts, when he is
affected by sweetness, and when
a piece of wood is set on fire, it
scintillates and burns off, sending
forth flames. In this way the
quality of energy affects the in-
ner man. A piece of dry cow-
dung, when set on fire, simply
becomes white hot, being occu-
pied by the fire, not being burnt
down, not emitting any flames,
but quietly settling down as it is.
In this way the inner man is
affected by the quality of mild-
ness. By means of these qualities,
a sentiment engrosses and over-
powers the inner man, and when
in this condition, he feels an un-
usual joy. To pursue such joy
is the duty of man. This is
the doctrine of Indian *Æsthetics*.
Opposed to all this, Yoga states
—restrain the inner man, control
all his activities, as they pursue
objects in nature. Yea, see that

शुद्ध आत्म्यानें आत्म्याच्या ठायीं रत व्हावें. योगशास्त्राची आणि उत्तर-मीमांसा शास्त्राची सांगड आहे. योगशास्त्रामध्ये जीवात्मा आणि परमात्मा यांमध्ये भेद नाही. इतकें हें निरूपण करण्याचें रहस्य इतकेंच कीं चित्त म्हणजे संज्ञास्रोत-सांतील सामर्थ्य असा एकंदर शास्त्रकाराचा समज. असे कोणकोणत्या शास्त्रांच्या प्रवृत्तीवर कटाक्ष, कोणकोणत्या शास्त्रांच्या निवृत्तीवर कटाक्ष, हें वाचकाच्या लक्षांत येईल.

the inner man is free from all activities; nay more, let the connection itself between the inner man or the subtle body and the spirit be broken. This is the signification of restraining the activities of the inner man. Again, the Pûrva-Mîmânsâ-system of philosophy declares that sacrifice is the highest duty of man, and to accomplish sacrifice, the fleshly—the worldly activities of man are in place. First engrossment or worldliness, next sacrifice; and when sacrifice is accomplished, man has accomplished the purpose of his life. The Yoga-system of philosophy, on the contrary, declares that no sacrifice is necessary, worldly activity is not necessary, the subtle body itself is not necessary—all these being discarded, the spirit ought to look in upon itself, and delight, in itself. The Yoga-system of philosophy helps the Uttara Mîmânsâ-system of philosophy. According to Yoga the human spirit and the Supreme Spirit are identical. Our object in offering all this explanation is to show that by the subtle body our philosophers mean the nervous system; and that by the term Chitta, the intellectual and the emotional, and the other operations of the mind are meant; and to point out what systems of philosophy inculcate worldliness and what condemn it.

सूत्राणि.

तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानं ॥ ३ ॥

भावार्थः । यदा योगः सिद्धयति तदा द्रष्टुर्नाम जीवात्मनो लयः स्व-
स्वरूपे भवति । जीवात्मा स्वं पश्यन् योगजनितसुखातिश-
यमनुभवति ॥

वृत्तिसारूप्यमितरत्र ॥ ४ ॥

भावार्थः । इतरत्र नाम यदा योगस्थं चित्तं नास्ति तदा चित्तस्य
वृत्तिर्विषयरूपा विद्यते । यथा चित्तस्य वृत्तिः तथात्मा जानाति ।
सारूप्यं समानरूपतेति यावत् । एषा तु व्युत्थानाऽवस्था स-
माध्यवस्थाया भिद्यते ॥

वृत्तयः पंचतय्यः क्लिष्टाऽक्लिष्टाः ॥ ५ ॥

भावार्थः । वृत्तयस्तु पंचावयवाः । ताः क्लेशकारिका अक्लेशकारि-
काश्च । बाह्यविषयदर्शनेनांतरविषयदर्शनेन च चित्तमनेकधा
संस्क्रियते । ते संस्कारा वृत्तिरूपपरिणामानुत्पादयन्ति । वृत्त-
यस्तु संस्कारान् जनयन्ति । एतच्चक्रमनिशं चलति । काश्चित्
क्लेशं जनयन्ति काश्चिद् न । याः क्लेशं जनयन्ति ताः रजस्त-
मोगुणाक्रांताः । तेन या क्लिष्टा वृत्तिः सा राजसी तामसी-
वा । या अक्लिष्टा सा सात्विकी । बहिर्मुखचित्तस्य क्लिष्टा
वृत्तिः । अंतर्मुखस्य चाऽक्लिष्टा । या क्लिष्टा सा पापाय संसा-
राय च । याऽक्लिष्टा सा कल्याणाय मोक्षाय च । भवतु क्लि-
ष्टाऽक्लिष्टा वा । वृत्तेः पंचाऽवस्था अवयवा वा । अवयविनी
चित्तवृत्तिरेका ॥ अवस्थाभेदेन सूत्रे बहुवचनं कृतं ॥

३. तेव्हां पाहणाराची स्व-
तांच्या रूपामध्ये स्थिति.

४. याशिवाय आत्म्यांत
चित्ताचे प्रतिबिंब पडते.

५. वृत्ति पांच प्रकारच्या,
(त्या) क्लिष्ट आणि अक्लिष्ट.

३. चित्तवृत्तीचा निरोध झाला, चित्त एकाम झाले, चित्ताची समाधि साधली, बाह्य जगतावरील दृष्टि उडून गेली, अंतर्मुखतेच्या योगाने आत्म्याचा साक्षात्कार झाला, अशा वेळीं पाहणारा म्हणजे आत्मा, आपल्या स्वतःचे अवलोकन करतो. आणि आपल्याच ठायीं आपण गडून जातो. मग त्या आत्म्याला अतिशय सुखाचा अनुभव होतो. सान्या बहिर्मुखतेचे कारण चित्त. त्याचा आणि आत्म्याचा जोंपर्यंत संग असतो तोंपर्यंत आत्मा बहिर्मुख असतो. हा संग सुटला, चित्ताची गति खुंटली, चित्तास सोडून आत्मा एकटाच राहिला म्हणजे याचेच नांव योग.

४. जेव्हां योगाने चित्त आवरले नसते. चित्ताची सारी प्रवृत्ति बहिर्मुख असते. बाहेरच्या विषयाने ते मगसून गेले असते. जसा बाह्यविषय तशी चित्ताची स्थिति. आणि चित्तामध्ये नानातरंग उठताहेत, क्षणो क्षणी त्याचे रंग पालटताहेत, तेव्हां अशा स्थितीत जें आत्म्यास ज्ञान होतें तें व्युत्थान. व्युत्थान अवस्था

3. Then the seer subsists in his own form.

4. Under other circumstances, the Spirit reflects the activities of the subtle body.

5. The activities are fivefold— being divided into painful and pleasurable.

3. The activities of the subtle body are controlled, and concentrated, and brought to a point ; it is diverted from external nature, attention being turned inward. Now the spirit is seen. This time is mentioned by the word *then* in the sūtra. The seer is Spirit. He then sees himself, and being engrossed by self, delights in self. The Spirit then experiences unspeakable joy. The cause of all externalization and localization is the subtle body. So long as the spirit is connected with this subtle body, its activities are external and local. But when this connection is broken, the power of the subtle body is gone. Independently of the subtle body, the spirit delights in itself. This is what is meant by Yoga.

4. When the Spirit is influenced by the subtle body, the activities of which are not controlled, when the subtle body externalizes itself, and is engrossed by objects in nature, its condition is determined by the objects it seeks. The subtle body is affected by strange sensations and from moment to moment manifests new propensities. When the

सूत्राणि.

प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः ॥ ६ ॥

भावार्थः । प्रमाणवृत्तिः विपर्ययवृत्तिः विकल्पवृत्तिः निद्रावृत्तिः स्मृ-
तिवृत्तिश्च । एताः पंच वृत्तयः । तासां लक्षणान्युत्तरत्र
करिष्यंते ॥

म्हजे संसारामध्ये गढून जाणें, आणि योग म्हणजे समाधि करून आत्मसाक्षात्कार करून घेणें. असा योगामध्ये आणि व्युत्थानामध्ये भेद आहे.

५. चित्ताची वृत्ति म्हणजे चित्ताची बाह्य प्रवृत्ति. जो विषय त्या पुढें येईल त्यासारखें तें रंगून जातें. त्याचा आकारच विषयासारखा होतो. अशी जी ही चित्ताची वृत्ति तिचे पांच प्रकार आहेत. आणि ह्या पांचही प्रकारांचे क्लिष्ट आणि अक्लिष्ट असे दोन भेद आहेत. मानस-विषय म्हणा, किंवा बाह्यविषय म्हणा, त्यांच्या योगानें चित्तावर संस्कार होतो. त्या संस्काराच्या योगानें चित्ताचा कांहीं परिणाम होतो. हीच चित्ताची वृत्ति. या वृत्तीच्या योगेंकरून चित्तावर पुनः संस्कार घडतात. असें चक्र रात्रंदिवस चाललेंच आहे. कांहीं वृत्तींच्या योगानें चित्तास क्लेश होतात. कांहींच्या योगानें चित्तास क्लेश होत नाहीत. चित्तास रजोगुण, तमोगुण, आणि सत्वगुण हे लागलेच आहेत. त्यांच्या योगानें तें व्यापून गेलें आहे. ज्या वृत्तींमध्ये तमो-गुणाचा किंवा रजोगुणाचा संवेग ती तामसी किंवा राजसी वृत्ति. अशी वृत्ति

Spirit, influenced by the subtle body, externalizes, it is Vyutthâna. By Vyutthâna is meant to be engrossed in worldliness. By means of Yoga, the Spirit looks in upon itself. This is the distinction between contemplation and externalization.

5. Properly speaking, the subtle body manifests only one activity. It externalizes itself. It becomes like the object to which it is directed. It is transformed into the form of the object which it seeks. This one activity of the subtle body is five-fold, and is either painful or pleasurable. The subtle body is affected by its own experiences or the objects in nature. It undergoes a transformation when it is so affected. Such a transformation is called its activity. These activities act upon the subtle body in their turn ; and this continues night and day. Some activities cause pain to the subtle body, others do not. The qualities of light, darkness and truth are inseparable from the subtle body. These engross it. When darkness predominates, blind passion is the activity of the subtle body. When light predominates, it seeks pleasure. But whether under the influence of light or darkness, pain is its in-

६. प्रमाण, विपर्यय, विकल्प, निद्रा, (आणि) स्मृति.

चिन्ताची झाली म्हणजे चिन्तास क्लेश होतात. आणि सत्वगुणाने चिन्ता व्यापून गेलें म्हणजे त्यास क्लेश होत नाहीत. राजसी आणि तामसी ह्या वृत्ति वाईट. सात्विकी वृत्ति चांगली. बहिर्मुख चिन्ता झालें कीं त्यापासून चिन्तास क्लेश होतो. अंतर्मुख चिन्ता झालें कीं त्यास क्लेश होत नाही. क्लेश करणारी जी वृत्ति तिच्या योगानें चिन्ता पापास आणि संसारास प्रवृत्त होतें. क्लेश न करणारी जी वृत्ति तिच्या योगानें चिन्ता कल्याणास आणि मोक्षास प्रवृत्त होतें.

६. चिन्तावृत्तीचे पांच प्रकार आहेत असें आम्ही मागील सूत्रीं वाणलें आहे. ते पांच प्रकार हे. चिन्तास जेव्हां खरें ज्ञान प्राप्त होतें तेव्हां त्याची जी वृत्ति होते त्यास प्रमाण असें म्हणतात. चिन्तास भ्रान्ति पडली म्हणजे त्या वृत्तीचें नांव विपर्यय. शब्द आहे पण तशी वस्तु नाही, तेव्हां जी चिन्ताची स्थिति होती तिचें नांव विकल्प. निद्रा कशी असते, हें प्रसिद्ध आहे. आठवण जी राहते त्या वृत्तीचें नांव स्मृति. या पांचही वृत्तींचीं पुढील सूत्रीं लक्षणें केलीं आहेत, आणि त्यांचें निरूपण केलें आहे.

6. Judgment, error, indecision, sleep, and memory, (are the different conditions of the mind).

evitable lot ; but when it is influenced by truth, it experiences no pain. The activities of light and darkness are to be condemned. The activity produced by truth is commendable. When the subtle body externalizes itself, it experiences pain ; but all pain disappears, when its activities are turned inward. Painful activities lead the subtle body to commit sin and to be worldly. The other activities lead it to seek its own good and its emancipation.

6. We have already stated that there are five kinds of the activities of the mind. They are the fine conditions mentioned in the sūtra. When the mind perceives a thing correctly,—when it knows it as it is—its activity is characterized as Judgment or the power which takes evidence and ascertains truth. When it sees a thing to be what it is not, its activity is characterized as error. When there is a word to which nothing corresponding really exists, the mental activity caused by the knowledge of a mere word is characterized as indecision. What sleep is, is well-known. The sūtra considers it a mental activity ; because the condition of sleep is known in wakefulness. Memory is the mental condition in which what is once known is re-called. All these five activities are defined and explained in the following sūtras.

सूत्राणि.

प्रत्यक्षाऽनुमानागमाः प्रमाणानि ॥ ७ ॥

भावार्थः । प्रमाणवृत्तिस्त्रिधा प्रादुर्भवति । तत्र यच्चित्तमिन्द्रियद्वारा जानाति स्वसंस्कारैर्वाऽनुभवति तत् प्रत्यक्षं । तत् कथं भवति । इंद्रियद्वारा बाह्यविषयः चित्ते उपरागं करोति । तेन बाह्यविषयरूपं चित्तं भवति । पुनः । पक्षे हेतुदर्शनेन साध्यमनुमीयते । कथं । पक्षे हेतोर्वृत्तिः । तेन पक्षे साध्य-वृत्तिः । कथं । नियमेन हेतुसाध्ययोः सहवृत्तित्वं । अत्र-व्याप्तिः लिंगपरामर्शश्च । हेतुः साध्यं पक्षश्च प्रयुज्यंते ॥ उपमा-नस्य योगशास्त्रेऽनुमाने तर्भावः ॥ आप्तवचनमागमः । आप्तस्तु यथार्थवक्ता ॥ एषां विचारस्तु काणादीये शास्त्रे विशेषेण कृतः । पतंजलिना त्वेकस्मिन् सूत्रे दिग्दर्शनं कृतं । अन्यानि सूत्राणि तु प्रक्षिप्तानीति केचिद् भाष्यकारा वदन्ति ॥

विपर्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठं ॥ ८ ॥

भावार्थः । मिथ्याज्ञानं प्रमाणविरुद्धं । तच्चाऽतद्वति तत्प्रकारकं ज्ञानं । संशयोपि मिथ्याज्ञानं ॥

७. प्रत्यक्ष, अनुमान, आणि शाब्द हीं तीन प्रमाणें.

८. विपर्यय ह्यणजे मिथ्या-ज्ञान—तें नसतांना तें आहे असें भान.

७. प्रमाण म्हणून एक चित्ताची वृत्ति आहे. तिचे तीन आकार आहेत—प्रत्यक्ष, अनुमान, आणि शाब्द. प्रत्यक्ष म्हणजे काय? इंद्रियाच्या द्वारा किंवा आपल्या संस्काराच्या द्वारा चित्ताचा जो अनुभव त्याचें नांव प्रत्यक्ष. तें दोन प्रकारचें आहे. एक बाह्य प्रत्यक्ष आणि एक मानस प्रत्यक्ष. बाह्य प्रत्यक्ष कसें घडतें? बाह्य जे कांहीं विषय आहेत ते इंद्रियाच्या द्वारा चित्तावर रंग चढवितात. तें कळून बाह्य विषयासारखेंच चित्ताचें रूप होतें. बाह्य विषयाच्या योगानें चित्ताचा आकार जो बदलतो त्यास योगशास्त्रांत उपराग असें म्हणतात. दुसरें, अनुमान म्हणजे काय? पक्ष, हेतु, आणि साध्य हीं तीन साधनें आहेत. हेतु दिसण्यांत आला म्हणजे पक्षाच्या ठिकाणीं साध्य आहे असें जें कळतें त्याचें नांव अनुमान. हें कसें? पक्षाच्या ठायीं हेतु आहे असें प्रथम ज्ञान होतें. पुढें पक्षाच्या ठायीं साध्य आहे असें ज्ञान होतें. हें कसें? असा नियमच आहे कीं जेथें जेथें हेतु आहे तेथें तेथें साध्य आहे. यास व्याप्ति असें म्हणतात. या व्याप्तिचें विशेष-पक्षाच्या संबधानें ज्ञान झालें कीं त्यास लिंगपरामर्श असें म्हणतात. अनुमान

7. Direct perception, inference, (and) testimony are the (three) kinds of judgment.

8. Error is knowledge without any foundation—to perceive a thing to be what it is not.

7. Judgment is a mental activity of which there are three forms—direct perception, inference, and testimony. What is direct perception? Through the medium of the senses or on account of the condition of the mind as already influenced and acted upon, the mind perceives objects or ideas directly. This is called direct perception. It is of two kinds—external and internal. How does the mind perceive external objects? Objects in nature through the medium of the senses affect the Chitta, which assumes the form of the objects seen. The form of the Chitta thus changed is called Uparâga in the Yoga Shâstra. Secondly, what is inference? The major term, the minor term, and the middle term, are its means; and when the co-existence of the middle term and minor term is determined, the mental activity is called inference. How is this? The co-existence of the major term and middle term is first seen by the mind. Next it sees a connection between the major term and the minor term. How is this? It is a principle—a universal rule that the middle term and minor term express the invariable co-existence of two

सूत्राणि.

शब्दज्ञानानुपातीवस्तुशून्यो विकल्पः ॥ ९ ॥

भावार्थः । वस्तु न विद्यते तदर्थः शब्दो विद्यते । तेन यज्ज्ञानमु-
त्पद्यते तद् विकल्पात्मकं ।

करण्याकरतां पक्ष म्हणजे काय, साध्य म्हणजे काय, हेतु म्हणजे काय, व्याप्ति म्हणजे काय, आणि लिंगपरामर्श म्हणजे काय, इतकें कळलें पाहिजे.

ज्याविषयीं अनुमान काढायार्थें तें साध्य; साध्याचा अमक्याशीं संबंध आहे असें ज्याविषयीं अनुमानाच्या योगानें ठरतें तो पक्ष; आणि पक्षाचा आणि साध्याचा ज्याच्या योगानें संबंध ठरतो तो हेतु. योगशास्त्रामध्यें उपमानास स्वतंत्र प्रमाण मानीत नाहीत. त्याचा अनुमानामध्यें अंतर्भाव करतात. खरें बोलणाराचें जें वचन त्यास शब्द प्रमाण असें म्हणतात. खरें बोलणारास आप्तवक्ता म्हणतात. ईश्वर हा आप्तवक्ता आहे. या सर्व गोष्टींचा पूर्ण विचार वैशेषिक शास्त्रांत केला आहे. पतंजलीनें ह्या सूत्रीं फक्त निरनिराळ्या प्रमाणांच्या स्वरूपाचें दिग्दर्शन केलें आहे. कांहीं एथें योगशास्त्रांत सूत्रें अढळतात तीं मधल्या मध्येच कोणी घातलीं आहेत असें कांहीं भाष्यकार मानतात.

८. प्रमाणाचा आणि मिथ्याज्ञानाचा विरोध आहे. वस्तु असावी एक, आणि ज्ञान व्हावें कीं ही दुसरी आहे. वास्तविक पहातां त्या वस्तूचे धर्म एक प्रकारचे, ते न समजतां दुसऱ्याच प्रकारचे धर्म

objects or ideas. This is known as *Vyâpti* or pervading co-existence. When such general knowledge of the invariable co-existence of two objects is applied and a particular minor term is referred to, the mind is said to realize universal co-existence. This is characterized as *Lingaparâmarsha* or the knowledge of the middle term—reason—in reference to a particular object. For making an inference the knowledge of the major term, of the minor term, of the middle term or reason, of the invariable co-existence of the objects referred to by the middle term and minor term, and the knowledge of this co-existence in reference to a particular object represented by the minor term—all this knowledge is essential. The predicate of the inference drawn is the major term or *Sâdhya*. The subject of the inference is the minor term or *Paksa*. That, by which a connection between the major and minor terms is stated, is the middle term or *Hetu*. Analogy is not recognized by the *Yoga-shâstra*. It is included in inference itself. The statement made by a truthful person is testimony or *Shâbda*. A truthful person is called *Âpta*. God is such. All these different kinds of proofs are specially ex-

९. शब्दापासून ज्ञान तर होतें; (आणि) तशी वस्तु नाही. (याचें नांव) विकल्प.

त्या वस्तूमध्ये आहेत असें ज्ञान होऊन वसलें. जसें पांढरा सफेत शिंपला दिसला, आणि हें हपें आहे असें मान झालें. यास मिथ्याज्ञान असें म्हणतात. संशयाचा अंतर्भाव मिथ्याज्ञानांतच करतात. हा साप आहे किंवा दोरी आहे असें जें वाटतें त्यास संशय म्हणतात.

९. विकल्पशब्दाचा योगशास्त्रांत विशेष अर्थ केला आहे. पाहिजे तर हें करावें पाहिजे तर तें करावें, अशी जी मोकळिक त्यास विकल्प म्हणण्याचा संप्रदाय आहे. परंतु योगशास्त्रांत विकल्प म्हणजे उगीच नांव मात्र आहे, तसा पदार्थ जगतांत नाही. असें असतां तें नांव ऐकून चित्ताची जी वृत्ति होते तिचें नांव विकल्प. सशाला वास्तविक शिंग नाही. आणि कोणी सशाचें शिंग असें म्हटलें, तर तेणेंकरून चित्तांत जो व्यामोह उत्पन्न होतो त्याचें नांव विकल्प.

9. Vikalpa is the perception caused by a mere sense of a word to which there is nothing real corresponding.

plained in the Vaisheshika-system of philosophy. In the above sūtra Patanjali simply indicates the nature of these proofs as he enumerates the different conditions of the mind. Some commentators state that some of these sūtras are mere interpolations.

8. Judgment and error are opposed to one another. Say, there is one particular thing which the mind perceives to be another. It has certain properties which the mind does not perceive. But in their stead, it perceives other properties which the thing does not possess. Such a perception is called Viparyaya or error. For instance, a white conch is seen, and it is believed to be silver. Some include indecision in error. When the mind does not know whether what it sees is one thing or another—whether a string is a string or a serpent, this is called indecision or Sanshaya.

9. The term Vikalpa is frequently used philosophically. Its usual sense is option. But in the Yoga-system, it means a particular condition of the mind. The sense of a word is understood. But the mind finds that there is nothing in nature which corresponds to it. A hare has really no horns, and yet a horn of a hare is mentioned. The mental condition caused by this circumstance is called Vikalpa.

सूत्राणि.

अभावप्रत्ययालंबना वृत्तिर्निद्रा ॥ १० ॥

भावार्थः । निद्रैका वृत्तिः सा चित्तस्यैकावस्था । तस्याप्रवस्थायां न किञ्चिद् ज्ञायते न किञ्चिदनुभूयते । कथं तर्हि सा वृत्तिः । यदभावज्ञानमवलंबते तज् जाग्रदवस्थायां ज्ञायते ॥

अनुभूतविषयाऽसंप्रमोषः स्मृतिः ॥ ११ ॥

भावार्थः । यद् यदिन्द्रियद्वारा ज्ञातं वातः चेतसाऽनुभूतं तस्य संस्कारद्वारेण या स्फूर्तिः सा स्मृतिः ॥

अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोधः ॥ १२ ॥

भावार्थः । अभ्यासेन वैराग्येण च तासां क्लिष्टाऽक्लिष्टानां चित्तवृत्तीनां निरोधः सिध्यति ॥

१०. निद्रा (ह्मणजे ती चित्त-) वृत्ति, जी अभावाच्या ज्ञानाला धरून राहते.

११. ज्या विषयाचा अनुभव झाला आहे (तो चित्तांतून) निसटून न जाणें याचें नांव स्मृति.

१२. अभ्यासानें आणि वैराग्यानें सांचा निरोध.

१०. योगशास्त्रामध्ये निद्रा ही एक चित्ताची वृत्तिच आहे असें मानलें आहे. निद्रा ही चित्ताची वृत्ति असतां कांहीं एक कळत नाही, कशाचाहि अनुभव होत नाही. मग ती वृत्ति कशी? जाणें झालें म्हणजे जागृतीचा किंवा स्वप्नाचा कांहीं एक अनुभव त्या वेळीं होत नव्हता, अशी जी चित्ताची वृत्ति तिचें नांव निद्रा. अशी वृत्ति आहे. जागा झाला म्हणजे मी सुखानें निजलों होतों असें मनुष्य म्हणतो. झोपेमध्ये माझी तबेत मोठी खुष होती असेंहि मनुष्य म्हणतो. आज झोप मोठी निर्मळ लागली होती, चित्तास कांहीं क्लेश झाले नाहीत असेंहि मनुष्य म्हणतो. यावरून अशा या अनुभवास वृत्ति म्हणणें हें योग्य आहे. म्हणून निद्राहि चित्ताची वृत्ति आहे. म्हणजे निद्रा ही एक ज्ञानाचा प्रकार आहे. तार्किकाचें मत याच्या विरुद्ध पडतें. निद्रा हें ज्ञान असें ते मानित नाहीत. निद्रा म्हणजे ज्ञानाचा अभाव असें ते

10. Sleep is a mental condition which depends on the knowledge of absence (of thought).

11. The power which does not allow past experience to escape is called memory.

12. Their removal by means of exercise and self-abnegation.

10. The Yoga-system recognizes sleep as a mental condition. When in sleep, the mind perceives nothing and experiences nothing. How is sleep then a mental condition? When the mind is awakened, it perceives that in sleep, it saw nothing, it felt nothing, it experienced nothing. Such a perception is a mental condition. When one is awaked, he says that he slept well last night, that his sleep was sound, and that in sleep he was happy. In this then an experience is involved. It is reasonable, therefore, to recognize that as a mental condition to which such an experience points. The conclusion from this is that sleep is a mental condition—a form of knowledge. The Dialecticians of India are opposed to this. They state that sleep is not a form of knowledge, but is mere absence of knowledge. The Yoga-system considers sleep a positive mental condition. The Nyâya-system considers it to be negative. The Kâvyâ-mîmânsâ considers sleep to

सूत्राणि.

तत्र स्थितौ यत्नोऽभ्यासः ॥ १३ ॥

भावार्थः । चित्तवृत्तीनां निरोधे नाम वृत्तिरहितचित्तस्यात्मनि लय-
विषये यश्चित्तस्याऽनिशं प्रयत्नः सोऽभ्यासः ॥

मानतात. म्हणजे योगशास्त्रांत निद्रेस
भाव असें मानतात, न्यायशास्त्रांत ज्ञान-
सामान्याचा अभाव असें मानतात. का-
व्यमीमांसेमध्ये निद्रा हा व्यभिचारी भाव
आहे असें मानलें आहे. व्यभिचारी
भाव म्हणजे काय ? एखाद्या रसामध्ये
चित्त गुंतलें आहे, आणि त्या चित्तामध्ये
एखादी वृत्ति निरनिराळ्या प्रकारें संचार
करीत आहे. अशा वृत्तीस व्यभिचारी
भाव असें काव्यप्रकाशांत म्हटलें आहे.

११. बाह्यप्रत्यक्ष, मानसप्रत्यक्ष, अ-
नुमान, आणि शाब्द या प्रमाणाच्या यो-
गानें किंवा दुसऱ्या कोणत्याही योगानें चि-
त्तास कांहीं अनुभव झाला आहे. मग पुढें
चित्तावर कांहीं संस्कार झाल्यानें तो अनु-
भव स्फुरूं लागतो. यास स्मृति असें म्ह-
णतात. प्रत्यक्षादि प्रमाणाशिवाय दुसऱ्या
कोणत्या योगानें अनुभव होतो. प्रतिभेच्या
योगानें चित्तावर कांहीं संस्कार होतात.
तेणेंकरून चित्तास अनुभव होतो. एखादें
मिथ्या ज्ञान झालें कीं त्याची हि चित्तास
संस्काराच्या योगानें स्फूर्ति होऊं लागते.
हीहि स्मृतिच आहे. म्हणून स्मृति दोन
प्रकारच्या आहेत. सदनुभवाची स्मृति
आणि असदनुभवाची स्मृति.

१२. अभ्यास म्हणजे काय आणि
वैराग्य म्हणजे काय, याचा विचार पुढें

be a Vyabichâri-bhâva. What
is it? The mind is engrossed by
a particular sentiment. But it
experiences thoughts and feelings
distinct from the engrossing
sentiment. Such an experience
is called Vyabichâri-bhâva in
the Kâvya-Prakâsha.

11. Direct perception of ob-
jects in nature, direct perception
of ideas, inference, testimony—
by means of any one of these or
by some other means the mind
has experience of something.
Sometimes when acted upon, it
re-calls this experience. Such a
mental condition is called me-
mory. Independently of direct
perception of objects in nature,
or of ideas, or of inference, or of
testimony, there are some pro-
cesses which act upon the human
mind. It then obtains experience.
Imagination is such a mental
process. The human mind may
remember its errors, as well as
its judgments. Memory is, there-
fore, of two kinds—true and
false.

12. What is exercise in
Yoga? and what is self-abnega-
tion? will be explained in the
sequel. By means of these two,
all the activities of the inner
man can be restrained and nulli-
fied. What are these activities?
They have been fully explained
in the fifth sûtra. All these ac-
tivities are of two kinds—those
that cause pain, and those that

१३. सा स्थितीविषयी यत्न याचें नांव अभ्यास.

होणार आहे. या दोहींच्याहि योगानें साऱ्या चित्तवृत्तीचा निरोध करतां येतो. त्या चित्तवृत्ति कोणत्या? पांचव्या सूत्रापासून ज्या वर्णिल्या आहेत त्या. ह्या वृत्ति दोन प्रकारच्या आहेत. कांहीं क्लेश करणाऱ्या आणि कांहीं क्लेश न करणाऱ्या. सत्यज्ञान झालें म्हणजे चित्ताची जी वृत्ति ती. तिचें नांव प्रमाण. मिथ्याज्ञान झालें म्हणजे चित्ताची जी वृत्ति ती. तिचें नांव विपर्यय. जगतांत वस्तु नसतां तद्वाचक शब्दापासून चित्ताची जी वृत्ति झाली ती. तिचें नांव विकल्प. झोंप एक चित्ताची वृत्तिच आहे. स्मृति एक चित्ताची वृत्तिच आहे. या मुख्य वृत्ति. यांचे अनेक प्रकार. त्यापासून चित्तामध्ये उठणारे अनेक तरंग; आणि त्यापासून होणारे सारे चित्ताचे परिणाम यांचा निरोध करणें आहे. ह्या निरोधाचीं साधनें अभ्यास आणि वैराग्य. अभ्यास म्हणजे काय हें पुढील सूत्रीं सांगितलें आहे.

१३. ती स्थिति ती कोणती? चित्ताच्या साऱ्या वृत्ति नष्ट झाल्या आहेत. सत्वगुण, तमोगुण, आणि रजोगुण यां पासून चित्त सुटलें आहे. आणि असें जें चित्त तें एकाम व्हावें आणि त्याचा आत्म्याच्या ठिकाणी लय लागावा, म्हणून रात्रंदिवस चित्ताचा जो प्रयत्न त्याचें नांव अभ्यास.

13. An effort to attain to that condition is exercise.

cause pleasure. That condition of the mind, when it perceives objects or ideas as they are, is called judgment or Pramâna. The condition of mind, when it does not perceive things as they are, is called error or Viparyaya. The condition of the mind, when it knows the sense of a word but does not find anything in nature, is called indecision or Vikalpa. Sleep is a condition of the mind. Memory is its another condition. According to its condition, the mind energizes. Hence there are five principal activities, developing into a great variety, which affects the mind, every moment transforming it in innumerable ways. These activities are to be restrained and nullified. The means of this are—exercise and self-abnegation. The following sūtra explains the nature of Yoga or spiritual exercise.

13. What is that condition mentioned in the sūtra? All the activities of the mind are nullified. The mind is also freed from the power of the three qualities—of truth, of darkness, and of light. And when the mind is thus settled, its effort to concentrate its activities and to direct them upon the spirit night and day is called Yoga or spiritual exercise.

सूत्राणि.

स तु दीर्घकालनैरंतर्यसंस्कारसेवितो दृढभूमिः ॥ १४ ॥

भावार्थः । स प्रयत्नो दृढभूमिरिति कदोच्यते । यदा दीर्घकालपर्यंतं स निरंतरं श्रद्धया सेवितः तदा । बहुकालं संततं तपोविद्याब्रह्मचर्यश्रद्धान्वितं चित्तवृत्तिनिरोधेऽभ्यासः करणीयः ॥

दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यं ॥ १५ ॥

भावार्थः । ये दृष्टविषया नाम ये विषयाः संसारे प्रत्यक्षमुपलभ्यन्ते । ये स्वर्गादिविषयाश्च वेदादिभिर्निरूपिताः तेषु विषयेषु चित्तं यद् आसक्तं न भवति येन च योगिनः स्वाधीनं चित्तं विद्यते तद् वैराग्यं ॥

तत् परं पुरुषख्यातेर्गुणवैतृष्ण्यं ॥ १६ ॥

भावार्थः । वैराग्यं द्विविधं । एकं विषयवैराग्यं । अन्यच्च गुणवैराग्यं । प्रथमं पूर्वस्मिन् सूत्रे निरूपितं । अंत्यं चात्रनिरूप्यते । पुरुषो नाम आत्मा तस्य ज्ञानाद् गुणानामपि वैतृष्ण्यं भवति । कदा । विषयवैतृष्ण्यात् परं । के ते गुणाः सत्त्वादयः । गच्छति सत्त्वं । गच्छति तमः । गच्छति रजः । शुद्धं चित्तं वृत्तिरहितं यद् आत्मनि लीयते तदुत्कृष्टं वैराग्यं गुणवैतृष्ण्यं । एताभ्यामभ्यासवैराग्याभ्यां चित्तावृत्तिनिरोधरूपः समाधिर्भवति । स तु समाधिर्द्विविधः । संप्रज्ञातोऽसंप्रज्ञात इत्युत्तरत्र दर्शयिष्यते ॥

१४. तो (अभ्यास) बहु-
काल, एकसारखा, आणि सं-
स्कारानें ग्रहण केलेला (असा
सिद्ध झाला कीं त्यास) दृढ
भूमि (ह्यणावें.)

१५. जे दृष्ट विषय, आणि
जे वेदांनीं सांगितलेले विषय
त्यांविषयीं चित्त वितृष्ण हो-
ऊन आपल्या स्वाधीन तें झालें,
ह्यणजे त्याचें नांव वैराग्य.

१६. त्यापुढें आत्मज्ञाना-
च्या योगानें गुणाविषयीं वै-
तृष्ण्य (होतें.)

१४. या सूत्रीं अभ्यासाचें स्वरूप व-
र्णिलें आहे. तो अभ्यास कसा असावा ?
अभ्यास पुष्कळ दिवस पर्यंत चालवा.
बरें, आज चित्तवृत्ति आवरून घेऊन,
आत्म्याच्या ठिकाणीं चित्ताचा लय ला-
वून योगाभ्यास केला. पुढें काय ? म-
हिनाभर पुनः व्युत्थान अवस्थेमध्ये चित्त
शुंगून राहिलेंच आहे. असा क्रम दहा
वर्षे चालविला. तर पुष्कळ कालपर्यंत
योगाभ्यास केलासा होईल. म्हणून पु-
ष्कळ कालपर्यंत योगाभ्यास केला म्हण-
जेच पुरे नाही. तर तो निरंतर केला
पाहिजे. एक घटका, एक क्षण न चु-
कतां सारखा योगाभ्यास चालला पाहिजे.
योगाभ्यास करण्याची शक्ति दिवसेंदिवस
हळूहळू वाढविली पाहिजे. बरें निरं-

14. That exercise, when
it is continued long, is
persistent, and when it is
begun with proper preli-
minary operations, is well-
grounded.

15. When the mind is
not attached to objects
seen or to objects des-
cribed in the Veda, and
when it has control over
itself; such a condition
(is called) self-abnegation.

16. After this by the
knowledge of the spirit
(the mind succeeds in be-
ing) above desiring the
qualities.

14. The nature of the exer-
cise is explained in this sūtra.
What sort of exercise is neces-
sary to nullify mental activities ?
The exercise should be long con-
tinued. If the mind is restrained
for a day or two only, if its ac-
tivities are concentrated upon
the contemplation of the spirit
for a day or two only, such an
exercise is fruitless; because the
tendency of the mind to be
engrossed by the world is not an-
nihilated. Spiritual exercise for
one or two days, and worldliness
for a month—if such spiritual
exercise be continued for ten
years, it can accomplish nothing.
It must be earnest and persistent.
Thus it is not enough that the
spiritual exercise should last for
many days. It must be continu-
ous. Not even for a moment

तर योगाभ्यास केला आणि पुष्कळ दि-
वस केला तथापिहि योग्य नाही. तो
योगाभ्यास आदरपूर्वक, श्रद्धापूर्वक, वि-
द्यापूर्वक, ब्रह्मचर्यपूर्वक, आणि तपपूर्वक
असा केला म्हणजेच तो सिद्ध होतो.
'संस्कारसेवित' असें पद सूत्रांत घा-
तलें आहे त्याचा अर्थ हा. असा योगा-
भ्यास झाला म्हणजे त्यास दृढभूमि असें
म्हणतात. वैराग्य म्हणजे काय हें पुढील
सूत्री सांगितलें आहे.

१५. या ब्रह्मांडांत विषय किती
आहेत हें सांगतां येणार नाही. निद्रा,
आहार, विहार, मैथुन यांचीं अनेक सा-
धनें ब्रह्मांडांत भरलीं आहेत. तीं चि-
त्ताच्या दृष्टी पडताहेत. केव्हां केव्हां
अनुमानाच्या योगानें चित्त विषयाच्या
स्वाधीन होत आहे. हे सारे विषय न-
कोत, ते तुच्छ असें वाटून चित्त त्यावरून
उडालें पाहिजे. बरें एव्हढेच विषय
आहेत कीं काय ? स्वर्गादि नाना सुखाचें
निरूपण वेदानें केलें आहे, तेंहि विषय
होत. त्यावरून हि चित्त उडालें पाहिजे.
असें ह्या साऱ्या ऐहिक आणि पारलौ-
किक विषयास चित्त तुच्छ मानूं लागलें,
हे सारे विषय नकोत असें चित्त वाटूं
लागलें, आणि चित्त विषयाच्या स्वाधीन
न राहतां आपल्या स्वतःच्या स्वाधीन
राहूं लागलें, आणि त्याला पाहिजे त्या
वेळीं आणि पाहिजे तसा आत्म्याच्या
ठायीं लय लावतां येऊं लागला म्हणजे
चित्त वैराग्य संपन्न झालें.

१६. सूत्रामध्ये 'गुणवैतृष्ण्य' असें
पद घातलें आहे. त्याचा अर्थ असा.

the mind should be permitted to
stray from what it is fixed upon.
The mind should be gradually
strengthened in the spiritual ex-
ercise. If the spiritual exercise
is continuously, earnestly, and
persistently be carried on, it is
not enough. It is necessary that
it should be begun, and con-
tinued in fear, in faith, with
knowledge, with austerity, and
with meditative mental warmth.
The terms used to express all
these are—Âdara, Shraddhâ,
Vidyâ, Brahmacharya, and Tapa.
The term *Sanskâra-sevita* is used
in the sūtra. This we have
translated by the phrase *proper
preliminary operations*. Such
spiritual exercise alone is well-
grounded. The next sūtra ex-
plains, what self-abnegation is.

15. Objects in nature cannot
be enumerated. Means of tak-
ing rest, of procuring food, of
pleasure, and gratification of ap-
petites abound. They are con-
stantly before the mind. Some-
times they are inferred. It is
necessary not to allow the mind
to be engrossed by them, the
mind should consider them to be
worthless and attempt to be
above desiring them. But the
objects actually seen in nature
are not the only ones desired.
Heaven is also desired. It is
described in the Veda which also
lays before the mind many simi-
lar objects. The mind should
attempt to be above desiring
these also. Thus when the mind
considers all objects worldly and
heavenly, to be mean and worth-
less, when it ceases seeking them,
when it is able to restrain itself
and to be in its own power, and
when it succeeds in concentrating

मुख्य गुण म्हटले म्हणजे तीन. रजोगुण, तमोगुण, आणि सत्वगुण. आणि याच तीन गुणापासून अनेक दुसरे गुण उत्पन्न होतात. या सान्या गुणाविषयी चिन्तास वीट यावा. हे गुणहि नकोत, या गुणा-विषयी चिन्ताची आसक्ति उडावी अशी जी चिन्ताची स्थिति तें गुणवैतृष्य. वैराग्य दोन प्रकारचें आहे. एक विषय-वैराग्य आणि दुसरें गुणवैराग्य. विषय-वैराग्य म्हणजे काय हें मागील सूत्रीं सांगितलें आहे. या सूत्रीं गुणवैराग्य काय हें सांगायचें. विषयवैराग्य सिद्ध झाल्यानंतर गुणवैराग्य सिद्ध होतें. हें सिद्ध होण्याचें साधन आत्मज्ञान. आत्मज्ञान झालें कीं पूर्ण वैराग्य झालेंच. मग सत्व-गुणाचें चिन्तावर कांहीं वजन पडत नाही. तमोगुणाचेंहि चिन्तावर वजन पडत नाही. आणि रजोगुणाचेंहि चिन्तावर वजन पडत नाही. चित्त केवळ शुद्ध होऊन राहतें. त्याच्या सान्या वृत्ति नष्ट होतात. चिन्ताला आत्मा मात्र दिसतो; दुसरें कांहीं दिसत नाही. हें असें जें वैराग्य तें उत्तम वैराग्य. अभ्यास आणि वैराग्य या दोहोंच्या योगानें चिन्ताला आपल्या वृत्तीचा निरोध करतां येतो. आणि याचेंच नांव समाधि. हा समाधि दोन प्रकारचा आहे. एक संप्रज्ञात आणि दुसरा असंप्रज्ञात. या समाधीचें निरूपण पुढील सूत्रीं होणार आहे. जरी ह्या दोन प्रकारच्या समाधीमध्ये चार प्रकारच्या वैराग्याचा अंतर्भाव होतो, तथापि तें चार प्रकारचें वैराग्य कोणतें हें एथें सांगणें योग्य आहे. पहिलें, वैराग्य

(६—५)

itself in the contemplation of the spirit at any time and to any extent; such a condition of the mind is called self-abnegation.

16. The term *Guna-vaitrisnya* is used in the sūtra. What is its sense? Three qualities—that of darkness, that of light, and that of truth—are mentioned. They are the source of all the other qualities known. The mind should be disgusted with them; should not seek them; should not be attached to them; its such a condition is characterized in the sūtra as *Guna-vaitrisnya*. Self-abnegation is of two kinds—about objects whether worldly or heavenly, and about qualities. The former has been explained in the preceding sūtra, and the latter is explained in this sūtra. After the former self-abnegation is accomplished, attempts for accomplishing the latter are to be made. The means for accomplishing it, is the knowledge of the spirit. When the spirit is known, complete self-abnegation is accomplished. Then the quality of truth itself has no power over the mind. The quality of darkness does not affect it. The quality of light, or foulness as it is called, does not move it. Being pure, it is steady. All its activities cease. It sees nothing but the spirit. This is the highest self-abnegation. The mind is able to restrain and nullify all its activities by means of spiritual exercise and self-abnegation. And this is what is meant by contemplation, which is of two kinds—mixed and pure. Such contemplation is to be explained in the next sūtra. Though the two kinds of contemplation in-

सूत्राणि:

वितर्कविचारानंदाऽस्मिताऽनुगमात् संप्रज्ञातः ॥ १७ ॥

भावार्थः । संप्रज्ञाते समाधौ चित्तस्य काश्चिद् वृत्तयो विद्यन्ते । कास्ताः । स्थूलसाक्षात्काररूपो वितर्कः । तन्मात्रासाक्षात्कारो विचारः । इंद्रियाणां सात्विकरूपसाक्षात्कार आनंदः । चित्तसाक्षात्काररूपाऽस्मिता । तत्रात्मा नाम पुरुषः । स स्वयंप्रकाशः । स च न कारणं न च कार्यं । प्रकृतिः कारणं । प्रकृतिर्नाम गुणानां साम्याऽवस्था । सा कारणं कथं । गुणानां न्यौनाधिक्याज् जगदुत्पत्तिः । तत्र बुद्ध्यहंकाररूपं चित्तं । तस्य यः साक्षात्कारः स सास्मितसमाधिरुच्यते । एकादशकर्मज्ञानेन्द्रियाणां च यः साक्षात्कारः स सानंदसमाधिरुच्यते । पंचतन्मात्राणां यः साक्षात्कारः स सविचारसमाधिरुच्यते । यः स्थूलभूतसाक्षात्कारः स सवितर्कसमाधिरुच्यते । सवितर्के समाधौ स्थूलभूतानां तन्मात्राणां कर्मज्ञानेन्द्रियाणां बुद्ध्यहंकारयोश्च साक्षात्कारो विद्यते । पुनश्च सविचारे समाधौ तन्मात्राणां कर्मज्ञानेन्द्रियाणां बुद्ध्यहंकारयोश्च साक्षात्कारो विद्यते । पुनश्च सानंदसमाधौ कर्मज्ञानेन्द्रियाणां बुद्ध्यहंकारयोश्च साक्षात्कारो विद्यते । पुनश्च सास्मिते समाधौ बुद्ध्यहंकारयोः साक्षात्कारो विद्यते । कं प्रति साक्षात्कारः । पुरुषं प्रति । नाम आत्मानं प्रति । साक्षात्कारस्य क आकारः । स्थूलभूतसाक्षात्कारे यथा । जलस्य साक्षात्कारे चित्तं जले तरति । सर्वं जलमयं पश्यति । जलस्य विस्तीर्णतया चित्तं विस्फार्यते । जलस्य गंभीरतया चित्तं गंभीरं भवति । एकजलदर्शनरूपा वृत्तिर्जृम्भते । अन्याः सर्वा वृत्तयस्तस्यां लीयन्ते । अनेन प्रकारेण सर्वसमाधिचतुष्टयस्याऽनुसंधानं कार्यं । प्रथमं सवितर्कः । तत्परं सविचारः । तत्परं सानंदः । तत्परं सास्मितः ॥

१७. वितर्क, विचार, आ-
नंद, अस्मिता, हे चित्तांत ए-
कामागून एक असतात, त्याचें
नांव संप्रज्ञात समाधि.

प्राप्त व्हावें म्हणून चित्त प्रयत्न करतें,
परंतु वैराग्य त्याच्या स्वाधीन नसतें. यास
यतमानवैराग्य म्हणावें. विषयावरून
कांहीं चित्त उडालें आहे, आणि विष-
याच्या ठायीं कांहीं आसक्त आहे. असें
जे वैराग्य, त्याचें नांव व्यतिरेकवै-
राग्य. इंद्रियाचें प्रवर्तन चित्ताच्या हा-
तून होत नाही. परंतु कांहींएक विष-
याचें आलोचन करण्याचें चित्ताच्या
ठिकाणीं सामर्थ्य आलें आहे. स्थूल
विषय सुदून सूक्ष्म विषयामध्ये चित्त गुं-
लागलें आहे. अशा या चित्तस्थितीस
एकेंद्रिय वैराग्य म्हणतात. विषयावरून
हि चित्त उडालें, विषयाच्या अंगीं चित्ता-
मध्ये उपराग उत्पन्न करण्याचें सामर्थ्य
राहिलें नाही. इंद्रियप्रवर्तन करण्याचें
सामर्थ्य चित्ताच्या अंगीं आलें आहे.
ढोळ्यास सुंदर स्त्री दिसत असतां चित्त
बागेमध्ये रममाण होत आहे. हें एकें-
द्रिय वैराग्याचें स्वरूप. त्याच्याहि पुढें
चित्त गेलें, विषय सुटले, इंद्रियें सुटलीं
आणि चित्ताचा आत्म्याच्या ठायीं लय
लागूं लागला कीं त्याचें नांव वशीकार.

१७. योग्यानें समाधि लावला आहे,
ढोळे मिटले आहेत, अंतर्मुख झाला
आहे, आणि चित्त आत्म्यावर लागावें
म्हणून प्रयत्न करीत आहे. अशा प्रसंगीं
चित्तामध्ये वृत्ति उठताहेत. वृत्तिश्च्य

17. Because knowledge,
reflection, joy, and self-con-
sciousness follow one an-
other; (the contemplation
is distinguished as) mixed.

clude the four kinds of self-
abnegation, yet it would not be
out of place to explain them
here. First, the mind seeks self-
abnegation and is powerless. This
is characterized as Yatamâna or
tentative self-abnegation. The
mind is partly attached to objects
and is partly free from desiring
them. This is called Vyatireka
or distinctive self-abnegation.
The mind does not move the
senses, and independently of them,
is able to see some objects. Leav-
ing gross objects behind it, it
is engrossed by subtle objects.
Its such a condition is called
super-sensual or Ekendriya self-
abnegation. The mind is above
desiring all objects. They have
no power of affecting it. The
mind can control and regulate
the senses. While there is a
beautiful damsel before him, the
Yogi feels that he is in a beauti-
ful garden. This is the nature
of super-sensual self-abnegation.
The mind passes beyond this
stage. It leaves all objects be-
hind it. The senses have no
power over it. It is able to con-
template the spirit. Such a condi-
tion is called Vashikâra, or sub-
duing the mind.

17. The terms used in the
Sanskrit sūtra are Vitarka,
Vichâra, Ânanda, and Asmitâ.
The Yogi may be absorbed in
contemplation with his eyes closed
that he may look in upon

चित्त नाही, या समाधीस संप्रज्ञात समाधि म्हणावा. चित्तामध्ये ज्या वृत्ति उठतात त्या कोणत्या? प्रथम वितर्कवृत्ति चित्तामध्ये उठते. ती वितर्कवृत्ति म्हणजे काय? स्थूलभूतें म्हणजे दगड, माती, डोंगर ह्यांचा साक्षात्कार चित्तास होत असतो. यास सवितर्क समाधि असें म्हणावें. पांच जीं स्थूलभूतें त्यांची जीं पांच सूक्ष्म तत्वे त्यांची तन्मात्रा अशी संज्ञा आहे. या तन्मात्रांचा चित्तास साक्षात्कार झाला कीं त्यास सविचार समाधि म्हणावा. चित्त केवळ सात्विक झालें आहे. इंद्रियांचेंच त्यास भान होत आहे, आनंदाच्या लहरी त्यांत उत्पन्न होत आहेत, यास सानंद समाधि म्हणतात. स्थूल विषय सुटले, सूक्ष्म विषय सुटले, इंद्रियें सुटलीं आणि चित्तास चित्तच दिसूं लागलें म्हणजे या समाधीस सास्मित समाधि म्हणतात. ह्या समाधीचें स्वरूप नीट समजावें म्हणून अध्यात्म-प्रक्रियेचें निरूपण केलें पाहिजे. सूत्रा-मध्ये आत्म्यास पुरुष अशी संज्ञा दिली आहे. हा आत्मा स्वयंप्रकाश आहे. तो कशाचेंहि कारण नाही, आणि कशाचेंहि कार्य नाही. प्रकृति ही सर्व संसाराचें कारण आहे. रजोगुण, सत्वगुण, आणि तमोगुण या तिन्हीची समतोल अवस्था असली म्हणजे तिन्ही मिळून प्रकृति बनते. ही प्रकृति संसाराचें कारण कशी? तिन्ही गुण समतोल असून साम्यावस्थे-मध्ये असतात तेव्हां ती शुद्ध प्रकृति पण अशी साम्यावस्था नेहमीं राहत नाही. तिजमध्ये कमी जास्ती होतें.

himself : and that his mind may be concentrated upon the spirit, he makes efforts, but his mind is agitated by different thoughts and feelings. It is not completely at rest. It is not without any activity. Such a state of contemplation is called mixed or Samprajnâta. What thoughts agitate his mind? It is the knowledge which he possesses. The knowledge of what? That of the gross objects around him. Such as stones, earth, water, and mountains. His mind directly sees them. It is not devoid of them even if he attempts contemplation. Such a state is called Savitarka-samâdhi, in which the five gross elements in one form or the other engross his mind. There are five subtle elements, corresponding to five gross elements ; and these subtle elements are called Tanmâtrâ. When engaged in contemplation, the Yogi is engrossed by any one of these subtle elements. Such a state of contemplation is called Savichâra. The mind of the Yogi has become completely pure, and knows the quality of truth only. The Yogi realizes his senses or powers of perception : ripples of joy play upon his mind ; such a state of contemplation is called joyful or Sânananda-samâdhi. The Yogi has left behind him gross elements, subtle elements, his powers of perception, and the mind is concentrated upon itself. Such a state of contemplation is called self-conscious or Sâsmîta-samâdhi. It is necessary to explain psychology a little that the nature of these different kinds of contemplation may be thoroughly understood. The spirit is called

तमोगुण तरी जास्ती होतो, सत्वगुण तरी जास्ती होतो, किंवा रजोगुण जास्ती होतो. मग जगताची उत्पत्ति होते. बुद्धि आणि अहंकार या दोहींचें नांव चित्त. प्रकृतीपासून बुद्धि उत्पन्न होते, बुद्धीपासून अहंकार उत्पन्न होतो; या पासून शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गंध हीं पांच सूक्ष्म तत्त्वे उत्पन्न होतात. तन्मात्रा हें यांचें नांव. त्यापासून स्थूल भूतें उत्पन्न होतात. तीं स्थूल भूतें पृथ्वी, आप, तेज, वायु, आणि आकाश. पुनः अहंकारापासून अकरा इंद्रियें उत्पन्न होतात. तीं हीं. पांच ज्ञानेन्द्रियें, पांच कर्मेन्द्रियें मिळून दाहा आणि अकरावें मन. अशीं एकंदर अकरा इंद्रियें, पांच स्थूलभूतें, पांच सूक्ष्मभूतें, अहंकार, बुद्धि, प्रकृति आणि आत्मा. हीं पंचवीस आहेत. परंतु हा सारा तेविंसांचा विस्तार प्रकृतीपासून.

चित्त म्हणजे आत्म्यास ज्ञान करून देणारें. सारे विकार तितके चित्ताचे. असें पूर्वी वर्णिलेंच आहे. चित्ताला चित्तच दिसतें आहे, आणि दुसरें कांहीं त्याजमध्ये नाही, असें ज्या समाधीपासून घडतें, त्या समाधीस सास्मित असें म्हणतात. बुद्धि, अहंकार आणि अकरा इंद्रियें यांचा चित्तास साक्षात्कार झाला म्हणजे त्या समाधीचें नांव सानंद समाधि. पंच तन्मात्रा, अकरा इंद्रियें, आणि चित्त इतक्याचाच साक्षात्कार चित्तास झाला म्हणजे त्या समाधीचें नांव सविचार समाधि. पांच स्थूलभूतें, पांच तन्मात्रा, अकरा इंद्रियें, आणि चित्त म्हणजे बुद्धि आणि अहंकार, या सर्वांचा

person in the sūtra. The person is self-illuminated: it is neither cause nor effect. The noumenal existence or Prakriti is the cause of everything in the world. The noumenal existence is that condition in which the qualities of darkness, of light, and of truth are equipoised. How is such noumenal existence the cause of the world? Noumenal existence is either steady or disturbed. When the three qualities are equipoised, it is steady. But it cannot be always steady. Its equilibrium is frequently disturbed. Either the quality of darkness or of light or of truth predominates, then the phenomenal world is produced. Reason and self-consciousness constitute the Chitta or the mind. From the disturbed noumenal existence, reason is produced. From reason, self-consciousness, from self-consciousness, the five subtle elements—sound, touch, form, taste, and smell—are produced. These are called Tanmâtrâ. From these Tanmâtrâs or subtle elements, gross elements are produced. These are—earth, water, light, air and æther. From self-consciousness, eleven powers are produced. These are the five senses, the five Karmendriyas, and the organ of perception. These eleven, five gross elements, five subtle elements, self-consciousness, reason, noumenal existence and the spirit—all these are twenty five. All the first twenty-three, however, are a development of the noumenal existence. The Chitta or the inner man conveys knowledge to the spirit. The inner man alone is affected. The spirit is never affected. This we have

साक्षात्कार चिन्तास झाला म्हणजे त्या समाधीचें नांव सवितर्क समाधि. पुनः, सवितर्कसमाधीमध्ये साऱ्या चोवीस तत्त्वांचा चिन्तास साक्षात्कार होतो खरा. तथापि चिन्तापुढें पांच स्थूलभूतेंच असतात. त्या मध्ये जलावरच एखादे वेळेस चित्त जडून जातें; असाच समाधि लागतो मग चिन्तास सारें जलमयच दिसूं लागतें. जलामध्येच चित्त तरंगून जातें. किंवा तेजावर कटाक्ष ठेऊन समाधि लावला असतां चिन्तास सर्व तेजोमयच दिसूं लागतें. तेजामध्येच चित्त गडून जातें. असाच पृथ्वी, आप, तेज, वायु, आणि आकाश यांतील कोणत्याहि स्थूलतत्त्वावर कटाक्ष ठेऊन चिन्तास समाधि लावतां येतो. या समाधीचें नांव सवितर्क समाधि. हा असा समाधि लावला असतां साऱ्या चोवीस तत्त्वांचा आणि चिन्तास संग तुटत नाही खरा. तथापि ब्रह्मांडांत जे नानाविषय आहेत त्यांपासून चित्त एकीकडे होऊन तें एकाग्र होतें. पुढें, पांच स्थूलभूतें सोडून दिलीं. शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गंध या पांच तन्मात्रा. यांतील कोणत्याहि एका तन्मात्रेवर कटाक्ष ठेवून चिन्तानें समाधि लावला, या समाधीमध्ये चित्त एकाग्र झालें असतां त्यास स्थूलभूतांचें मुळीच भान होत नाही या समाधीची योग्यता सवितर्क समाधीपेशां मोठी आहे. या समाधीमध्ये चिन्तापुढें पांच तन्मात्रा, अकरा इंद्रियें, आणि स्वतः चित्त इतकेंच असतें. पुढें, ब्रह्मांडांतील नानाविषयांचा चिन्तानें त्याग केला. त्यास तें दिसेनासें झालें.

already explained at length. When the inner man sees himself and nothing else, such a state of contemplation is called self-conscious or Sâsmîta-Samâdhi. Reason, self-consciousness, the five senses, and the five organs of action, and the mind—when these are before the inner man in a state of contemplation, the contemplation is characterized as joyful, or Sânananda. The five Tanmâtrâs or subtle elements, the five senses, the five organs of action, and the mind, and the inner man himself are before the inner man in a state of contemplation. Then the contemplation is distinguished as reflective or Savichâra. When the five gross elements, the five Tanmâtrâs, the five senses, the five organs of action, and the mind and the inner man himself, consisting of reason and self-consciousness, are before the inner man himself in a state of contemplation; the contemplation is distinguished as Savitarka or many-sided.

Again, though in the Savitarka-contemplation all the twenty-four elements occupy the inner man, yet he is pre-eminently influenced by any one of the five gross elements. For illustration it may be stated that the inner man is entirely concentrated on contemplating water. He is engaged in contemplation. Then he sees nothing but water. He floats on water. Or fixing all his powers on light, the inner man is engaged in contemplation. Then he sees nothing but light. Unto him all is light. He is immersed in light. In this way the inner man may concentrate all his powers on contemplating either earth, or water;

त्याने पंचस्थूलभूतांचाहि त्याग केला. तीं हि त्यास दिसेनाशीं झालीं. त्यानें पंच तन्मात्रांचा त्याग केला. त्याहि त्यास दिसेनाशा झाल्या. पुढें चित्त एकाम्र होऊन त्यानें समाधि लावला. अकरा इंद्रियांपैकीं एका इंद्रियावर कटाक्ष ठेऊन तें एकाम्र झालें. या समाधीचें नांव सानंद समाधि. या समाधीमध्ये चित्ता-पुढें अकरा इंद्रिये आणि स्वतः चित्त एव्हदेंच असतें. पुढें, ब्रह्मांडांतील नानाविषयांचा चित्तानें त्याग केला. त्यांचें त्यास भान नाही. म्हणजे स्थूलभूतांचा त्यानें त्याग केला. त्यांचेंहि त्याला भान नाही. पंचतन्मात्रांचा त्यानें त्याग केला. त्यांचेंहि त्याला भान नाही. अकरा इंद्रियांचा त्यानें त्याग केला. त्यांचेंहि त्याला भान नाही. पुढें चित्त एकाम्र होऊन समाधिस्थ झालें. आणि आपल्या स्वतांचें अवलोकन करूं लागलें. या समाधीचें नांव सास्मित समाधि. सवितर्क, सविचार, सानंद, आणि सास्मित हे चारहि संप्रज्ञात समाधीचे प्रकार आहेत. या संप्रज्ञात समाधीच्या योगानें चित्तास आत्म्याची ओळख होत नाही.

चित्त ब्रह्मांडांतील नानाविषयांनीं रंगून जातें. तें एकाम्र करूं म्हटलें असतां मोठी अडचण पडते. निद्रा, आहार, विहार या वृत्तींच्या स्वाधीन होऊन चित्त भडकतें. त्याच्या नानावृत्ति आणि तशाच त्याच्या नानाप्रवृत्ति, नाना विषयावर चित्त लंपट होऊन त्याची ओढाताण झाली आहे. अशा या चित्ताच्या स्थितीस व्युत्थान ही संज्ञा योगशास्त्रांत

or light or air or æther. Such contemplation is Savitarka or many-sided. This kind of contemplation does not sever the connection between the twenty-four elements and the inner man himself; and, therefore, it is called Savitarka or many-sided. Though such is the case, he is called off from multitudinous concrete objects in nature and is concentrated, his powers being focused. After such contemplation is accomplished, the inner man proceeds to the next stage of contemplation. He does not think of any of the gross elements. They are left behind. The inner man concentrates his powers upon contemplating any one out of the five subtle elements, which are—sound, touch, form, taste, and smell. When engaged in such contemplation, all the powers of the inner man are brought to a point. Then he is not conscious even of the existence of any of the gross elements. This is Savichâra or reflective contemplation which is one stage higher than Savitarka or many-sided contemplation. In this contemplation the inner man sees before him the five subtle elements, the five senses, the five organs of action, the mind, and himself. But the inner man is not conscious of the multitudinous natural concrete objects about him. He knows them not. He is not conscious of the five gross elements. He sees them not. Absorbed in the contemplation of a subtle element, he rises a step higher. Engaged in contemplation, he is not conscious of the subtle elements themselves. He

आहे. या स्थितीतून चिन्तास काढून त्याला समाधिस्थ करायाचें. म्हणजे काय ? नानारंग जे चिन्तांत क्षणोक्षणीं उठत असतात त्यांपासून चिन्तास उठवून एकाच रंगावर चिन्तास आणून बसवायाचें. तिकडेच सारी चिन्ताची धार चालवायाची. म्हणजे तें थोडें थोडें एकाम होऊं लागतें. असें होतां होतां त्यास एकाम होण्याची सवय लागते. असें त्यास एकाम करण्याचा प्रारंभ सवितर्क समाधीपासून करायाचा. चिन्ताचा स्वभाव असा आहे कीं ज्या विषयावर तें जाऊन लागतें तदाकार तें होतें. हा त्याचा स्वभाव नीट लक्षांत आणून, नानाविषयांवर लंपट होऊन त्याचे क्षणोक्षणीं नाना आकार होत असतात, ते बंद करून त्यास एकाच विषयावर आणून लावायाचें, आणि त्याच विषयामध्ये तें गुंणून गेलें असतां त्यास एकाम करायाचें, हें संप्रज्ञात समाधीचें मुख्य कार्य आहे. हें दृष्टांत दिल्यानें वाचकाच्या सहज लक्षांत येईल. तो दृष्टांत असा. सवितर्क समाधि लावला आहे, ब्रह्मांडांतील नानाविषयांपासून चित्त उडविलें आहे, चित्त एकाम केलें आहे, त्यापुढें जल आणून मांडलें आहे, मग जलाचा जो आकार तोच आकार चिन्ताचा झाला आहे, सारेंच ब्रह्मांड जलमय झालें आहे, चिन्ताचाहि आकार ब्रह्मांडा एवढा होऊन तें जलमय झालें आहे, असें चित्त एकाम होऊन विस्तीर्ण झालें आहे, चित्तापुढें जो जलाचा राशि आहे तो अति खोल आहे. चिन्ताचा आणि जलराशीचा आ-

knows them not. He contemplates one of the eleven—the five senses, the five organs of action, and the mind. His powers are focused. This is Sānanda or joyful contemplation, in which the inner man sees before him the eleven—the five senses, the five organs of action, and the mind besides himself. He rises a step higher. He is not conscious of any of the eleven. Having already left behind him multitudinous concrete natural objects of which he does not think, the five gross elements of which also he is not aware, the five Tanmâtrās or subtle elements of which also he is not conscious, he rises a step higher and leaves behind him the eleven. The inner man now contemplates himself. He sees none but himself. This is self-conscious or Sâsmīta contemplation. Thus into all these four kinds of contemplation—many-sided, reflective, joyful, and self-conscious—mixed or Samprajñāta contemplation is divided—mixed, because the inner man is not able yet to know and contemplate the spirit. It is always hard to concentrate and focus the powers of the inner man, which are engrossed by a variety of natural objects. The inner man—tempted by his natural cravings and the desires of sleep, food, and sport—is restless and strays in all directions. Many are his appetites, many are his volitions. The affections of the inner man are set on numberless objects; and he is pressed on all sides by worldliness. This condition of the inner man is characterized in the Yoga-system as Vyutthāna. To call off the at-

कार एक झाल्यामुळें चित्तहि त्या जल-
राशीप्रमाणें गंभीर झालें आहे. चित्तास
एकच वृत्ति ठारूक आहे, ती जलदर्शना-
पासून उत्पन्न होणारी; या वृत्तीच्या
योगामुळें चित्ताच्या साऱ्या वृत्ति नष्ट
झाल्या. असा एक हा सवितर्क समा-
धीचा प्रकार आहे. पांचहि स्थूलभूतांवर
एकाम्रचित्त लावलें असतां सवितर्क
समाधीचे पांच निरनिराळे आकार होतील.
सवितर्क समाधीमध्ये चित्त लावणें म्ह-
णजे त्यास एकाम्र करण्याचा नुस्ता प्रा-
रंभ आहे. जशी जशी त्याची एकाम्र
होण्याची शक्ति वाढेल तसें तसें त्यास
सविचार समाधीमध्ये घालावें. म्हणजे
पांच तन्मात्रेमधील एकादे तन्मात्रेंत
त्यास नेऊन गुंतवावें. एकाम्र होण्याची
शक्ति आणखी थोडीशी वाढली म्ह-
णजे अकरा इंद्रियांपैकीं एका इंद्रियाचें
बलवत्तर ध्यान करावें. अजूनहि एकाम्र
होण्याची त्याची शक्ति वाढली म्हणजे
चित्ताच्या ठायीं चित्तच निमग्न होऊन
जातें. परंतु अजून चित्ताला आत्म्यावर
कटाक्ष ठेवून त्यांत लीन होण्याची शक्ति
आली नाही. तें सामर्थ्य येण्याची सा-
मग्री पुढील सूत्रीं वर्णिली आहे. सा-
स्मित समाधि लावतां आला, एक वृत्ती-
वर चित्त पुष्कळ वेळ ठरूं लागलें,
चित्ताला आपल्या स्वतांमध्ये निमग्न हो-
ऊन समाधिसुखाचा अनुभव घेतां येऊं
लागला, म्हणजे संप्रज्ञात समाधि सिद्ध
झाला.

tention of the inner man and to
engage him in contemplation is a
duty. What is this? The inner
man is tinged from moment to
moment by external objects. Un-
der these circumstances, he learns
to concentrate his powers on one
object only by spiritual exercise,
which begins with Savitarka
contemplation. The constitution
of the inner man is such that he
assumes the form of the object
he perceives. This must be clearly
understood. He assumes the
forms of the different objects as
he desires them ardently. This
tendency is to be checked. His
powers are to be concentrated
and focused. This is the pur-
pose of what is called mixed con-
templation or Samprajnâta Samâ-
dhi. An illustration will explain
this easily to the reader. When a
Yogi is engaged in Savitarka
Samâdhi, his mind is called off
from a variety of objects in nature:
its powers, being concentrated
and focused, are directed to the
contemplation of water alone. It
has assumed the form of water.
It sees nothing but water.
Fixed on water, it becomes as
extensive as water itself, and as
deep as water before it. Be-
cause the form of water is the
form of the mind, it is as steady
as the deep ocean. The inner man
—the mind—now knows only one
activity—the activity which is
produced by the sight and contem-
plation of water. This activity
predominates and nullifies all
other activities, all thought, and
all feeling. Absorbed in contem-
plation, the mind of a Yogi is
swallowed up in water, and lives,
moves, and has its being in
water. This is the nature of

सूत्राणि.

विरामप्रत्ययाऽभ्यासपूर्वः संस्कारशेषोऽन्यः ॥ १८ ॥

भावार्थः। विरामो वृत्तिराहित्यं । तस्य विरामस्य प्रत्ययो नामाऽनुभवः । तस्मिन्ननुभवेऽपूर्वमभ्यासे कृतेऽसंप्रज्ञातसमाधिः सिद्ध्यति । सिद्धेऽसंप्रज्ञातसमाधौ कश्चन संस्कारः शिष्यते । असंप्रज्ञातसमाधौ सत्वरजस्तमोगुणविकृतिरहितं वृत्तिरहितं निष्कलंकं चित्तं । तेन केवलात्मज्ञानं । तत्र ज्ञातृज्ञेयज्ञानसंबंधो न प्रतीयते । सोऽसंप्रज्ञातसमाधिः । बुद्ध्यहंकारादिचित्तस्वरूपस्याऽव्यक्ततया स्थितिः । स एव संस्कारमात्रशेष इत्युच्यते । प्रतिपरिमाणं च संस्कारा नाम नानाविधसंस्कारा असंप्रज्ञातसमाधिना निरस्यन्ते ॥

Savitarka Samâdhi. When five different gross elements are thus contemplated, five kinds of Savitarka Samâdhi are developed. To concentrate and focus the inner man is the essence of Savitarka Samâdhi ; and it is the beginning of all spiritual exercise. In proportion as the power of concentration grows, the inner man is gradually introduced to reflective contemplation or Savichâra Samâdhi, in which the inner man is concentrated and focused on the contemplation of one of the subtle elements or Tanmâtrâs. After this, he rises a step higher in proportion as his power of concentration grows. He contemplates one of the eleven—five senses, five organs of action, and the mind. Thus in this state he is swallowed up, for instance, in the mind, he lives, moves and has his being in the mind. He still rises a step higher, as his power of con-

१८. वृत्ति नाही अशा अनुभवाचा अभ्यास पूर्वी (ज्ञाना ह्यणजे) दुसरा सिद्ध होतो. (तथापि) कांहीं संस्कार शेष (राहतो.)

१८. संस्कृत सूत्रांत 'अन्य' या पदाचा प्रयोग केला आहे. त्याचा अर्थ दुसरा. संप्रज्ञात समाधि सोडून दुसरा म्हणजे असंप्रज्ञात समाधि-संप्रज्ञात समाधीच्या योगानें हळू हळू चित्ताच्या वृत्तीचा निरास होतो; आणि संप्रज्ञात समाधि संबधानें सास्मित समाधि म्हणजे काय हें वर्णिलें आहे. सास्मित समाधि लावतांना चित्तामध्ये जरी कांहीं वृत्ति नसते, तरी चित्ताचा आणि आत्म्याचा संयोग घडत नाही. पुढें असंप्रज्ञात समाधि लावला म्हणजे चित्ताचे सत्वगुण, तमोगुण, रजोगुण, हे सुटतात. तें वृत्तिरहित केवळ निष्कलंक होतें. बुद्धि, अहंकार मिळून चित्त बनलें आहे; त्याचा आणि आत्म्याचा संयोग घडतो खरा. तथापि चित्ताचा चित्तपणा नष्ट होतो. त्याचें नेहमीचें स्वरूप गुप्त होतें. अशी जी त्याची स्थिति होते त्यास सूत्रामध्ये संस्कारशेष असें म्हटलें आहे. अशी चित्ताची स्थिति होऊन केवळ आत्मज्ञान होतें. अशा स्थितीमध्ये त्रिपुटीचा अनुभव नाही. त्रिपुटी म्हणजे जाणणारा आत्मा, जाणला जाणारा विषय, आणि त्या विषयाचें आत्म्यास ज्ञान. चित्त अव्यक्त होतें खरें, आणि आत्मज्ञान प्रकट होतें खरें; तथापि

18. On being destitute (of all activity) by means of previous spiritual exercise, (he accomplishes) the other (kind of contemplation.) Some influence still adheres to him.

contemplation grows after he has practised the joyful contemplation. Then the inner man contemplates the inner man. This is the last form of mixed contemplation. This is self-conscious contemplation. But yet the inner man does not realize the presence of the spirit, nor is able to contemplate it. The means of accomplishing this are explained in the next sūtra. When the self-conscious contemplation is accomplished, when the inner man is able to concentrate and focus himself on himself, when he is able to realize the joy, which such contemplation produces, the purpose of mixed contemplation is answered.

18. In the Sanskrit sūtra the term *Anyā* or *other* is used. Other than the mixed contemplation or *Samprajnāta Samādhi*, is pure contemplation or *Asamprajnāta Samādhi*. The mixed contemplation gradually nullifies all the activities of the inner man. By means of the self-conscious contemplation, the inner man is prepared for a higher form of contemplation. Without any thought or feeling, the inner man contemplates himself. But he is not able to see the Spirit. He is only prepared for pure contemplation; because he is free from the power of the qualities of

सूत्राणि.

भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानां ॥ १९ ॥

भावार्थः । नास्ति देहो येषां ते विदेहाः । ते प्रकृतौ लीनाः ।
तेषां संसारकारणं न नश्यति । तेषां पुनरपि जननं पुनरपि
मरणं विद्यते । पुनर्देवाः स्वर्गादौ मुक्ताऽवस्थामनुभवन्ति ॥

चित्ताचा आणि आत्म्याचा संयोग अस-
ल्यामुळे आत्म्याचा लय स्वतांच्या ठायीं
लागत नाही. चित्त अव्यक्त कां असेना ?
त्याच्या योगानें आत्म्यावर कांहीं संस्कार
घडतोच. असें हें असंप्रज्ञात समाधीचें
स्वरूप आहे. संप्रज्ञात समाधीच्या योगानें
चित्तावर जे नानाविध संस्कार होत अस-
तात, त्यामध्ये नानाविध ज्या वृत्ति उत्पन्न
होतात, त्या सर्व दूर होतात. असंप्रज्ञात
समाधीच्या योगानें चित्त एक पायरी वर
चढतें. चित्ताचा चित्तपणा नाहीसा होतो.
चित्ताची प्रवृत्ति होण्यास रजोगुण, तमो-
गुण, सत्वगुण हे कारण आहेत. त्यांची
शक्ति जाते. मग चित्त निमित्तास मात्र
आहे, वास्तविक तें नसल्यासारखेंच आहे.

darkness, light, and truth. Not
influenced by any thing, notion,
idea, or feeling, he is pure. It is
already stated that the inner
man is reason and self-conscious-
ness acting together. When the
inner man contemplates the Spi-
rit, the inner man is no more.
As inner man, he ceases to be.
His usual form becomes latent.
Yet the inner man is not des-
troyed. This is stated in the
sûtra by the term *Sanskâra-
Shesa* translated by *some influence
still adheres to him*. When the
inner man is in this condition, he
realizes the presence of the Spi-
rit. In this condition, he is above
the three-fold knowledge. He is
not influenced by it. The form of
the three-fold knowledge is—the
knowing Spirit, the object known,
and its knowledge. Who knows,
and what is known, and know-
ledge itself—all these are gone.
Nothing but the Spirit is contem-
plated. Though the inner man is
latent, yet the knowledge of the
Spirit is developed. Because the
Spirit is not separated from the
inner man; the Spirit contem-
plates not itself. Though the inner
man is latent, yet some influence
is exercised upon the Spirit. This
is the nature of pure contempla-
tion or *Asamprajnâta Samâdhi*.
By means of mixed contempla-
tion, the inner man over-comes

१९. प्रकृतीमध्ये ज्यांचा लय लागतो असे जे विदेह योगी त्यांस संसारानुभव आहे.

१९. संप्रज्ञात समाधि साधला. संप्रज्ञात समाधि लावतां लावतां, शुद्ध जी प्रकृति तिजमध्ये चित्ताचा लय होऊन राहू लागला. शुद्ध प्रकृति म्हणजे रजोगुण, तमोगुण, आणि सत्वगुण, यांची साम्यावस्था. इतका संप्रज्ञात समाधि ज्यांना साधला त्यांचे 'पुनरपि जननं पुनरपि मरणं' सुटत नाही. म्हणून संसाराच्या राहाटगाड्यांत त्यांना येऊन पडावे लागते. कांहीं कालपर्यंत असा समाधि साधलेले योगी स्वर्गामध्ये मुक्तीचा अनुभव घेतात. दुसरे, या सूत्रांत असे सुचविले आहे कीं निरनिराळ्या लोकांमध्ये देव वास करतात, त्यांचाहि पोंच इतकाच. संप्रज्ञात समाधीचा सानंद म्हणून जो प्रकार आहे तो देवाला स्वाभाविक साधला आहे. म्हणून ते स्वर्गामध्ये आनंदाचा अनुभव घेतात. असा देवांमध्ये आणि योग्यामध्ये भेद आहे. वास्तविक योगशास्त्राचे असे मत आहे कीं जे योगी संप्रज्ञात समाधि लावतां लावतां सानंद समाधि लावून प्रकृतीमध्ये चित्ताचा लय करून टाकतात, आणि देवाच्या योग्यतेस पावतात, ते स्वर्गामध्ये वास करतात. त्यांच्या पुण्याचा जेव्हां पूर्ण क्षय होतो, आणि समाधीचे सामर्थ्य सरते, तेव्हां ते मृत्युलोकीं जन्मास येतात. विदेहशब्दाचा

19. The Yogis, who can be absorbed in the contemplation of noumenal existence, know the world.

all desire, all appetite, all affection, and rises superior to all thought, and to all feeling. By means of pure contemplation, he proceeds a stage further. As inner man, the inner man ceases to be. The three qualities of darkness, light, and truth, which move the inner man, lose their power. Under these circumstances, the inner man exists only in name. To all intents and purposes, he is completely extinct.

19. Mixed contemplation is accomplished. In the course of it, the inner man has learnt to be absorbed in pure noumenal existence. We have often stated that pure noumenal existence is that, in which the three qualities of darkness, light, and truth, are in a thorough equilibrium. Those, who have accomplished such mixed contemplation, are not delivered from birth and death. Worldliness, therefore, is their fate. The Yogis, however, who have accomplished mixed contemplation, dwell in heaven, enjoying highest beatitude. This sūtra also states that gods, who dwell in different heavenly regions, attain also to such a condition. With the third stage of mixed contemplation—joyful contemplation or Sānanda Samādhi—gods are naturally conversant. Hence they naturally enjoy heavenly beatitude. This is the distinction between gods and Yogis. The

सूत्राणि.

श्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञापूर्वक इतरेषां ॥ २० ॥

भावार्थः । इतरेषां योगिनां प्रथमं श्रद्धा । तथा वीर्यमुत्पद्यते ।
वीर्यं नाम योगे उत्साहः । तेन स्मृतिः । तथा संप्रज्ञात-
समाधिः । तेन विवेकः । तैः श्रद्धावीर्यादिभिर्भिन्नजन्मसु मु-
क्तिकारणस्याऽसंप्रज्ञातसमाधेः समाप्ती सिध्यति ॥

प्रयोग सूत्रामध्ये केला आहे. त्याचा अर्थ सानंद समाधि ज्यांना लावतां येतो ते योगी किंवा देव. हे दोन्हीही अर्थ घेऊन या सूत्राची व्याख्या करतात. पूर्वमीमांसक असे म्हणतात की स्वर्गादिकामध्ये इंद्रादि देव नित्य आनंदानुभव घेतात. प्रलयकाळीं मात्र त्यांचा लय आहे. ह्या देवांचा पोंच सानंद संप्रज्ञात समाधि पर्यंत. दुसरे कोणी असे म्हणतात की ज्या योग्यांना सानंद संप्रज्ञात समाधि साधला आहे तेच देव होऊन कांहीं कालपर्यंत स्वर्गामध्ये सुखानुभव घेतात. या सूत्रामध्ये व्यवस्था मात्र केली आहे.

Yoga-system of philosophy, however, teaches that those Yogis—who in the course of their spiritual exercise accomplish joyful contemplation, raise the inner man to the contemplation of pure noumenal existence, becoming thoroughly absorbed in it, and attaining to the dignity of gods—dwell in heaven. When their stock of righteousness and power of contemplation are exhausted, they return to this world, and are born human beings. The term Videha is used in the sūtra. It signifies gods and those Yogis, who have accomplished joyful contemplation. Accepting both the senses of the word Videha, most commentators interpret this sūtra. The Pūrva-Mīmāṃsakas state that such gods as Indra and others, enjoy continued heavenly beatitude. They cease to be only at the time of universal destruction. The gods are conversant only with that form of spiritual exercise, which is known in the Yoga-system as joyful contemplation. Others state that those Yogis, who have accomplished joyful contemplation, dwell in heaven for some time, enjoying heavenly beatitude. This sūtra adjusts the relationship between men and

२०. दुसऱ्यांचा (असंप्र-
ज्ञात समाधि असा) सामध्ये
श्रद्धा, वीर्य, स्मृति, समाधि
आणि विवेक (इतके पूर्वी
असतात.)

२०. जे योगी संप्रज्ञात सानंद समाधी-
पर्यंत पोहोचले आहेत त्यांना काय फल
मिळते हे एकोणीसाव्या सूत्री वार्णिले
आहे. संप्रज्ञात सानंद समाधीच्या पली-
कडे जे योगी गेले आहेत त्यांचे निरूपण
या सूत्रांत केले आहे. ते हे दुसरे योगी.
ते प्रथम श्रद्धेचे संपादन करतात. श्र-
द्धापूर्वक ईश्वराची उपासना करतात.
श्रद्धापूर्वक परोपकार आणि पुण्यकर्म
करतात. तेणेंकरून त्यांच्यामध्ये वीर्य
उत्पन्न होतें. वीर्य म्हणजे योगाभ्यासावि-
षयी उत्साह. पूर्वी जो संप्रज्ञात समाधि
त्यांनी लावला असतो त्या समाधीची
स्मृति त्यांना होते. तेणेंकरून संस्कार
होऊन त्यांच्या चित्तामध्ये विवेक उत्पन्न
होतो. या सर्वांचे फळ काय ? श्रद्धा,
वीर्य, स्मृति, समाधि आणि विवेक.
इतकें संप्रज्ञात समाधिपासून त्यास प्राप्त
होतें. पुढें जन्मजन्मांतरीं असंप्रज्ञात
समाधि लावण्याची त्यांची सामग्री सिद्ध
होते. इतकें हें अधिक फळ संप्रज्ञात
समाधिपासून सिद्ध होतें. आणि असा
संप्रज्ञात समाधि लावून लावून असंप्र-
ज्ञात समाधि लावण्याची योग्यता येते.

20. Of others pure con-
templation is such—there
are previous faith, heroism,
memory, contemplation,
and discrimination.

gods in whose existence Yogis
believe.

20. In the preceding sūtra,
it is stated what fruit a Yogi,
who has accomplished joyful con-
templation, obtains. This sūtra
states what fruit those Yogis ob-
tain, who have passed beyond
joyful contemplation. By means
of spiritual exercise, first they
steady their faith, and worship
God in faith, practising bene-
volence in faith, and performing
works of righteousness in faith.
This produces in them heroism.
Heroism means persistent exer-
tion in spiritual exercise. They
remember their mixed contem-
plation, though they have passed
beyond it. What is the fruit of all
this? What is the fruit of their
acquiring faith, heroism, power
of memory, power of contempla-
tion, and discrimination? These
are produced by mixed contem-
plation, the fruit of which is
stored up to be available in dif-
ferent lives. Thus Yogis secure
the means of pure contemplation.
Mixed contemplation, therefore,
is important and essential. From
it, Yogis rise to pure contempla-
tion for which it qualifies them.

सूत्राणि.

तस्याऽभ्यासात् पराच्च वैराग्याद् भवत्यसंप्रज्ञातः ॥ २१ ॥

भावार्थः । यद्यपि केषांचिन् मते सूत्रमिदं न संग्रहीतव्यं तथापि संप्रज्ञाताऽसंप्रज्ञातसमाधिसंबन्धार्थं सूत्रस्याऽस्यावश्यकः संग्रहः । तस्य संप्रज्ञातसमाधेर्रिवारमभ्यासाद् दृढतरवैराग्याच्चाऽसंप्रज्ञातसमाधिः सिध्यति । एकोनविंशतिस्तस्योर्देवेषु योगिषु च संप्रज्ञातसमाधिना यः संस्कार उपपद्यते स दर्शितः । संप्रज्ञातसमाधिनाऽसंप्रज्ञातसमाधिः साध्यते ॥

तीव्रसंवेगानामासन्नः ॥ २२ ॥

भावार्थः । अधिमात्रोपायानां तीव्रसंवेगानामासन्नः समाधिलाभः । अधिमात्रोपायानां तीव्रसंवेगानामासन्न इति पाठौ केषुचित्पुस्तकेषु भोजराजभावागणेशाभ्यां संग्रहीतौ दृश्येते । येषां वैराग्यरूपः संस्कारस्तीव्रः तेषां शीघ्रं समाधिः सिध्यति । त एते तीव्रसंवेगा योगिनस्त्रिविधाः । यथा ह्युत्तरत्र ॥

मृदुमध्याऽधिमात्रत्वात् ततोऽपि विशेषः ॥ २३ ॥

भावार्थः । तीव्रवैराग्ययोगिनां मध्ये केषां चिद् वैराग्यं मृदु । केषां चिन् मध्यं । केषां चिदधिमात्रं नाम विशेषतः उत्कटं । येषां मृदु वैराग्यं तेषां समाधिः शीघ्रं संपद्यते । तदपेक्षया मध्यवैराग्यस्य शीघ्रतरं । तदपेक्षयाऽधिमात्रस्य शीघ्रतममिति तत्र विशेषः ॥

२१. त्याच्या अभ्यासाने आणि उत्कृष्ट वैराग्याने असंप्रज्ञात समाधि (सिद्ध) होतो.

२२. ज्यांच्या चित्ताचा वेग तीव्र आहे, त्यांना समाधिलाभ जवळ.

२३. मृदु, मध्यम, (आणि) उत्कट (असे तीन भेद आहेत) ह्मणून त्यामध्ये हि विशेष आहे.

२१. सूत्रांतील 'त्याच्या' या पदाचा अर्थ 'संप्रज्ञात समाधीच्या' असा. कोणी कोणी भाष्यकार हे सूत्र मुळीच घेत नाहीत; कारण ते मागील दोन सूत्री असंप्रज्ञात समाधीचा विचार करतात. परंतु हे सूत्र घेतल्याने संप्रज्ञात आणि असंप्रज्ञात या समाधीची संगति नीट बसते. संप्रज्ञात समाधीविषयी वारंवार अभ्यास केला असता आणि दृढतर वैराग्य संपादले असता असंप्रज्ञात समाधि सिद्ध होतो. मागील दोन सूत्री संप्रज्ञात समाधीच्या योगाने देवांस आणि योग्यांस काय सिद्ध होते हे दर्शविले आहे. या सूत्री संप्रज्ञात समाधीच्या योगाने असंप्रज्ञात समाधि कसा सिद्ध होतो हे दाखविले आहे. पुढील सूत्री हा समाधि साधण्याची स्वाभाविक किंवा अभ्यासपूर्वक जी साधने त्यांचे विवेचन केले आहे.

२२. योगाभ्यास करणाराचे चित्त

(८—५)

21. By its exercise and by highest self-abnegation, pure contemplation (is accomplished.)

22. Unto those, whose penetration is great, the accomplishment of contemplation is easy.

23. There is a distinction among them, because (there are three kinds)—soft, middling, (and) exceedingly acute.

21. The term *its* in the sūtra refers to mixed contemplation. Some commentators omit this sūtra; because they include their remarks on pure contemplation in the two preceding sūtras. But this sūtra is essential, because it adjusts a relationship between mixed and pure contemplations. Continuous spiritual exercise in accomplishing mixed contemplation and unflinching self-abnegation, pave the way of pure contemplation. The former two sūtras state what gods and men accomplish by means of mixed contemplation. This sūtra states that mixed contemplation leads to pure contemplation. The next sūtra explains what natural and acquired means there are for accomplishing pure contemplation.

22. The powers of spiritual exercise, which Yogis possess, are varied. Some can accomplish contemplation easily; others find it hard; some quickly accomplish contemplation; others take time. Most of the works on the Yoga-

सूत्राणि.

ईश्वरप्रणिधानाद् वा ॥ २४ ॥

भावार्थः । असंप्रज्ञातसमाधिसिद्ध्यर्थमन्योपायो विद्यते । स त्वीश्वरे
सर्वक्रियाणामर्पणं । एष भक्तिमार्गः । स तु शांडिल्यशतसू-
त्रीये विशेषतो निरूपितः । ईश्वरस्य रूपमुत्तरत्र दर्शयिष्यते ॥

क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः ॥ २५ ॥

भावार्थः । क्लेशाः कर्माणि विपाक आशयाश्चैतैरपरामृष्टः पुरुषवि-
शेष ईश्वरः । किं नाम क्लेशाः । उपधारूपाः पापरूपा अ-
विद्यारूपाः । कर्माणि वैदिकलौकिकानि विहितानि प्रति-
षिद्धानि च । मनुष्यो यत् कर्म करोति तस्य फलं जायते ।
तत् तु द्विविधं । चित्तसंस्काररूपं प्रत्यक्षं च । यत् प्रत्यक्षं
तद् जात्यायुर्भोगादयः । यत् संस्काररूपं ता वासनाः । प्रथमं
विपाकसंज्ञकं । अंशमाशयसंज्ञकं । आशयशब्दस्य व्युत्प-
त्तिरित्थं दर्शिता । आ फलविपाकाच्चित्ते शेरते त आशयाः ।
एते क्लेशादय ईश्वरं न स्पृशन्ति ॥ अत्र कर्मप्रक्रियोच्यते ।
प्रथमं प्रारब्धकर्मोपादानकर्म वा तस्माद् वासना ततो भोगा-
दयः ततः कर्माणि ततो वासना । इति कर्मचक्रं बीजांकुरव-
ज्जंगम्यते ॥

निरनिराळ्या प्रकारचें असतें. कोणाचा
समाधि लवकर साधतो, कोणाचा समाधि
उशिरानें साधतो, कोणाचा समाधि सहज
साधतो, आणि कोणाला मोठे कष्ट करावे
लागतात. निरनिराळ्या पुस्तकांमध्ये या
सूत्राचे दोन पाठ अढळतात. ते दोन्ही-
हि आम्हीं संस्कृतांत दिले आहेत. इ-
तकेंच सांगणें पुरे कीं पाठ-भेदामुळे अ-
र्थभेद होत नाही. भोजराजाचा पाठ

system give two readings of this
sûtra. We have reproduced them
in Sanskrit. Suffice it to state that
different readings do not make
different statements. The read-
ing of Bhojarâja is one, and that
of Bhâvâ-ganesha is another. The
sense of the sûtra is—those Yogis,
whose self-abnegation is intense,
quickly accomplish contempla-
tion. Thus there are three kinds
of Yogis, who are described in
the next sûtra.

२४. किंवा ईश्वराच्या भक्तिविशेषाच्या योगाने (समाधि सिद्ध होतो).

२५. ईश्वर पुरुषविशेष. याला क्लेश, कर्म, विपाक, आणि वासना यांचा संपर्क नाही.

एक आहे, भावागणेशाचा पाठ दुसरा आहे. ज्यांच्या चित्तास वैराग्य तीव्र जडलें आहे, त्यांचा समाधि लवकर साधतो. इतकाच या सूत्राचा अर्थ आहे. असे योगी तीन प्रकारचे आहेत हे पुढील सूत्रीं वर्णिले आहे.

२३. ज्यांच्या धारणाशक्ति तीव्र आहेत, ज्यांच्या चित्तामध्ये वेग आहे, असे जे योगी त्या सर्वांची समाधि लावण्याविषयी योग्यता सारखी नाही. त्यामध्ये भेद आहे. कोणाची शक्ति मृदु असते, कोणाची शक्ति मध्यम असते, कोणाची उत्कट असते. या मानानेच कोणाचे वैराग्य मृदु असते, कोणाचे मध्यम असते. म्हणून कोणाचा समाधि लवकर साधतो, कोणाला थोडा उशीर लागतो. ज्यांचे वैराग्य मृदु, त्यांच्यापेक्षां मध्यम वैरागी लोकांचा समाधि लवकर साधतो. आणि त्यांच्यापेक्षां हि ज्यांचे वैराग्य तीव्र अशा लोकांचा अधिक लवकर साधतो. असे योग्याचे तीन प्रकार आहेत. संस्कृतामध्ये 'ततः' असे पद आहे, त्याचा अर्थ "त्यामध्ये" असा केला आहे. त्यामध्ये म्हणजे ज्यांना तीव्र संवेग आहे अशा योग्यामध्ये.

24. Or (contemplation is accomplished) by the worship of god.

25. God is a distinct person. Free (even) from the touch of desires, actions, their effects, and pain.

23. Those, who possess a great power of abstraction, and whose mental penetration is great, are not equally situated in regard to contemplation. There is a difference between them. Some Yogis are soft; some are middling; and others are exceedingly acute. Self-abnegation is, therefore, soft, middling or acute. Hence some accomplish contemplation quickly, and others take time. Those, whose self-abnegation is soft, cannot accomplish contemplation so quickly as those whose self-abnegation is middling. But those, whose self-abnegation is intense, accomplish it more quickly than the other two classes. Thus there are three kinds of Yogis. The term *Tatah* is used in the Sanskrit sūtra. We have interpreted it by *among them*. By *among them* those Yogis, whose self-abnegation is intense, are referred to.

24. The main purpose is to accomplish pure contemplation. There are different means of doing this. They are now to be explained. The principal of them is the worship of God in truth and in spirit. The word *Pranidhāna* is used in the Sanskrit sūtra. It means that, whatever we do, ought to be offered to God. This is called *Bhakti-mārga* or

सूत्राणि.

तत्र निरतिशयं सर्वज्ञबीजं ॥ २६ ॥

भावार्थः । तत्रेश्वरे । परां काष्ठां प्राप्तं सर्वज्ञत्वं बीजमिवाऽनादि
विद्यते । ईश्वरः सर्वज्ञः ॥

२४. शेवटीं असंप्रज्ञात समाधि सिद्ध करणें हा मुख्य उद्देश. तो निरनिराळ्या उपयानीं सिद्ध होतो. ते निरनिराळे प्रकार आतां सांगायचे. त्यांत मुख्य ईश्वर-भक्ति. ज्या ज्या कांहीं क्रिया करायाच्या त्या त्या ईश्वरास अर्पण करणें याचें नांव प्रणिधान. हा भक्तिमार्ग आहे. याचें विशेष विवेचन शांडिल्यांनीं शतसूत्रीय नांवाचें पुस्तक केलें आहे त्यामध्ये केलें आहे. ईश्वर कसा आहे हें पुढील सूत्रों दर्शविलें आहे.

२५. या सूत्रामध्ये क्लेश, कर्म, विपाक, आणि वासना या पदांचा प्रयोग केला आहे. या पदांचा अर्थ असा. क्लेश म्हणजे चित्तावर जो कलंक आहे तो. चित्ताचा पापाकडे झोंक. चित्तास जो अविद्या जडली आहे हे सारे क्लेश. कर्म म्हणजे लौकिक आणि वैदिक. संसार-संबंधीं, यज्ञसंबंधीं, जीं वेदांत सांगितलीं आहेत तीं, आणि ज्यांचा वेदांनीं निषेध केला आहे तीं. मनुष्य जें जें कर्म करतो त्या त्या कर्माचें फल उत्पन्न होतें. हें फल कधीं चुकायाचें नाही. हें फल दोन प्रकारचें.

प्रथम, ज्याचा चित्तावर साक्षात् संस्कार घडतो तें, असें हें फल लागलीच दिसून येतें. तें असें. मनुष्य जन्मास

the path of faith. This path of faith is particularly explained by Shândilya in his work called Shatasûtrîya. What God is, is explained in the next sûtra.

25. The term *Klesha*, *Karma*, *Vipâka*, and *Âshaya* are used in the Sanskrit sûtra. Their meanings are—Klesha is that with which the inner man is tainted: because of this, he is prone to sin. The ignorance, which adheres to the inner man, is also painful. These are all Klesha. Actions are either profane or sacred, worldly or sacrificial, those which are prescribed, or those which are forbidden by the Veda. Whatever man does, has its consequences, consequences from which no human being can escape. These consequences are of two kinds. First, the consequence which directly affects the heart, and which immediately develops into a reality. Man is born in this world. This birth itself is a consequence; because in this life much has to be borne. Death inevitably awaits him. The second consequence is—a certain influence adheres to the heart or the Chitta, and this influence produces desires, from which man is never free. His actions exercise an influence which produces desires; and these desires lead man to perform his actions, which, in their turn, exert an influence

२६. त्याची सर्वज्ञता प- राकाष्ठेची आणि अनादि.

येतो. त्याला नाना भोग भोगावे लागतात. त्याच्या मागे मृत्यु लागला आहे. चित्तावर जो संस्कार घडतो तो तसाच चित्तास चिकटून राहतो; हा दुसरा प्रकार. आणि त्यापासून वासना उत्पन्न होतात. या वासना मनुष्याच्या मागे लागल्याच आहेत. कर्मापासून संस्कार उत्पन्न होतो. संस्कारापासून वासना उत्पन्न होतात. वासनेपासून पुनः मनुष्य कर्म करतो. कर्मापासून पुनः संस्कार, संस्कारापासून पुनः वासना, आणि वासनेपासून पुनः कर्म, असें हे चक्र निरंतर चाललें आहे. एकदां कर्माचा प्रारंभ झाला म्हणजे त्यापासून सुटका नाही. कर्माचा नाशच झाला पाहिजे. म्हणजे कर्मापासून सुटका होते. पहिलें जें कर्म त्यास प्रारब्ध कर्म असें म्हणतात. तें केव्हां उत्पन्न झालें, आणि मनुष्याच्या चित्तास चिकटलें, हे सांगतां येत नाही. बीजांकुरन्यायानें त्याचें वर्णन करायाचें. अधीं अंकुर कीं अधीं बीज हे कोणी सांगायचें? बीजापासून अंकुर उत्पन्न होतो, अंकुरापासून बीज उत्पन्न होतें. असा हा क्रम सतत चालला आहे. प्रारब्ध कर्मापासून चित्तामध्ये एक संस्कार उत्पन्न होतो. आणि तो तसाच चित्तास चिकटून राहतो. त्याचें नांव उपादान कर्म. त्यापासून वासना उत्पन्न होतात; त्यापासून सुख दुःखादि भोग उत्पन्न होतात. असें जें हे कर्मचक्र

26. His omniscience is highest and eternal.

upon his heart. This influence produces desires, and the desires impel him to act. In this round man is involved. When an act is once performed, its consequences inevitably follow. In order to escape from these consequences, all tendency to act must be annihilated. The first act performed is called the original act, or Prârabdha-karma. When it was performed, and when its influence adhered to the human heart, cannot be known. This is explained by the maxim of seed and its sprout. Who can say whether seed precedes sprout or sprout precedes seed. A seed produces a sprout; and a sprout, in its turn, produces a seed. This succession continuously goes on. The influence, which the original act produced, and which adheres to the heart, is called efficient act or Upâdâna-karma, which produces desires, and they, in their turn, produce pleasure and pain. This wheel of acts and their consequences does not even so much as touch God. He is so distinctively personal.

26. The sense of the sūtra is —God is eternal and omniscient. The term *Niratishaya* used in the sūtra means transcendental, that is, nothing exceeds it. The other term used in the sūtra is *Bija*. Its literal meaning is seed. We have interpreted it into eternal; because seed is the real beginning. This sense is plain enough.

सूत्राणि.

स पूर्वेषामपि गुरुः कालेनाऽनवच्छेदात् ॥ २७ ॥

भावार्थः । स कालाऽतीतः पूर्वेषां ब्रह्मादिदेवानामृषीणां चोपदेष्टा ।
सोऽनादिः ॥

तस्य वाचकः प्रणवः ॥ २८ ॥

भावार्थः । प्रणवो नाम ओंकारः । ओंकारस्य महिमा ब्राह्मणेषु
कासुचिदुपनिषत्सु च निर्दिष्टः ॥

तज्जपस्तदर्थभावनं ॥ २९ ॥

भावार्थः । प्रणवस्य जपस्तद्वाच्यस्य भावनं च । भावनं नाम चित्तै-
काग्रताऽर्थं तस्येश्वरस्य ध्यानं ॥

ततः प्रत्यक्चेतनाऽधिगमोऽप्यंतरायाऽभावश्च ॥ ३० ॥

भावार्थः । ततो नाम योगाद् भक्तिमार्गाद् वा तस्माज्जपादीश्वरभा-
वनाच्च जीवात्मज्ञानं विषयत्यागशक्तिश्च चेतसि जायेते । ताभ्या-
मीश्वरसाक्षात्कारो भवति । तेन साक्षात्कारेण चित्तैकाऽग्रता ।
तयाऽसंप्रज्ञातसिद्धिः । वक्ष्यमाणानामंतरायाणां हानिश्च ॥

त्याचा ईश्वराला संपर्क देखील नाही.
असा तो कोणी पुरुषविशेष आहे.

२६. ईश्वर अनादि, सर्वज्ञ आहे इ-
तका सूत्रार्थ. ज्याच्या पेक्षां अतिशयित
दुसरा नाही, जें अतिशयच. इतका सूत्रां-
तील 'निरतिशय' पदाचा अर्थ आहे.
सूत्रामध्ये बीज म्हणून दुसरें पद आहे.
त्याचा अर्थ अनादि असा केला आहे;
कारण बीज म्हणजे उत्पत्तिस्थान. असा
त्या पदाचा स्पष्ट अर्थ आहे.

२७. तो पूर्वीच्यांचाहि गुरु; कारण, (तो) कालातीत आहे.

२८. त्याचें नांव प्रणव.

२९. त्या पदाचा जप. (आणि) त्याच्या अर्थाचें ध्यान.

३०. त्यापासून जीवात्म्यास स्वतांचें ज्ञान होतें. आणि विघ्ननाश होतो.

२७. पूर्वीचे कोण ? ब्रह्मादि देव आणि ऋषि. त्यांचा तो गुरु म्हणजे काय ? त्यांना तो उपदेश करणारा. तो कालातीत आहे म्हणजे काय ? भूत, भविष्य, वर्तमान, अशी ही कालाची खटपट त्यास नाही. कालानें त्याचा अवच्छेद होत नाही. भूत, भविष्य, किंवा वर्तमान, या कालानें त्यामध्ये अंतर पडत नाही. ईश्वर अनादि. ब्रह्मादि देव आणि ऋषि यांस उपदेश करणारा, आणि सर्वज्ञ असा कोणी पुरुष आहे.

२८. प्रणव म्हणजे ॐकार. ॐ ही ईश्वराची संज्ञा. ॐकाराचा महिमा ब्राह्मण आणि उपनिषद् ग्रंथांत वर्णिला आहे.

२९. शेवटीं असंप्रज्ञात समाधि सिद्ध होण्याकरतां ॐ या पदाचा जप करावा. आणि त्याचा जो अर्थ त्याचें ध्यान करावें. म्हणजे चित्त एकाम्र होतें.

३०. संस्कृत सूत्रांत 'ततः' असें पद

27. He is the Preceptor even of the ancients ; because He is above time.

28. He is named *Om*.

29. The repetition of that syllable, and the contemplation of its sense.

30. From that the human spirit knows itself, (and) all obstacles disappear.

27. Who are these ancients ? Gods like Brahmâ and the *Risis*. What is meant by God being the preceptor ? He taught all the gods and *Risis*. What is meant by God being above time ? He is not limited by the past, the present, and the future. Time cannot describe him. He is not changed by time such as the past, the present, and the future. God exists eternally. He is a distinct person, who is omniscient and who teaches gods and *Risis*.

28. The term *Pranava* is used in the sūtra. It means *Om*. The significance of the syllable *Om* is described in the *Brâhmanas* and in the *Upanisads*. *Om* is the name of God.

29. That pure contemplation may be accomplished, the syllable *Om* ought to be repeated, and its sense, contemplated. This steadies the mind, concentrates, and focuses it.

30. The term *Tatah* is used in the sūtra. It means that which has already been stated—the

सूत्राणि.

व्याधिस्त्यानसंशयप्रमादालस्याऽविरतिभ्रान्तिदर्शनाऽलब्धभूमि-
कत्वाऽनवस्थितत्वानि चित्तविक्षेपास्तैतरायाः ॥ ३१ ॥

भावार्थः । व्याधिः शरीरस्य पीडा । स्त्यानं नाम चित्ते किञ्चिदप्या-
रूढं तेन योगाऽनर्हता । संशयस्तूभयकोट्यालंबनं विज्ञानं ।
प्रमादो मोहः । आलस्यं जडता । अविरतिर्विषयासक्तिः ।
भ्रान्तिदर्शनं मिथ्याज्ञानं । अलब्धभूमिकत्वं नाम समाधिभूमे-
रलाभः । किं नाम समाधिभूमिः । आसन वृत्ति निरोध
इत्यादिसमग्रसमाधिसामग्र्यां सिद्धायां यद् ध्येयं तद् ध्या-
यते सा समाधिभूमिः । यत् समाधौ न स्थितिस्तदनवस्थि-
तिः । एते चांतराया नाम विघ्नाः ॥ काव्यप्रकाशे ये व्यभि-
चारिभावा निरूपितास्तेऽत्रानुसंधेयाः । ते तत्र रसं पुष्णन्ति ।
एते तत्र समाधिं घ्नन्ति । अतो विघ्ना एते चित्तं विक्षिपन्ति ॥

आहे. त्याचा अर्थ मागे सांगितलेल्या
योगमार्गानें किंवा भक्ति-मार्गानें. या पा-
सून काय सिद्ध होतें ? जीवात्म्यास आ-
पण कोण हें कळू लागतें. जीवात्म्यास
प्रत्यक्चेतन असें संस्कृत सूत्रांत म्हटलें
आहे. याचें कारण इतकेंच कीं, ईश्वर
विभु आणि चैतन्य-स्वरूपी आहे. त्याचा
अंश जीवात्मा आहे. जीवात्मा आणि
परमेश्वर एक; तथापि उपाधीच्या बळा-
मुळें जीवात्मा भिन्न असा भास होतो.
हें दाखविण्याकरतां प्रत्यक्चेतन या
पदाचा प्रयोग संस्कृत सूत्रांत केला आहे.
विघ्ने तीं कोणतीं हें पुढील सूत्रीं वर्णिलें
आहे. योगमार्गानें किंवा भक्तिमार्गानें
असंप्रज्ञात समाधि सिद्ध होतो. योग-
मार्गानें कसा सिद्ध होतो हें मागे वर्ण-

path of Yoga and the path of
faith. What do they accomplish!
The human spirit learns to know
itself. In the Sanskrit sūtra, the
human spirit is characterized as
Pratyakchetana. The reason of
this is—God is omni-present
Spirit; and being divine essence,
the human spirit is identical
with God! The term *Pratyak-
chetana* shows this. Obstacles are
spoken of in the sūtra. What
these are, will be explained in the
next sūtra. Both the paths of
contemplation (Yoga) and the
path of faith are the means of
accomplishing pure contemplation
—*Asamprajnāta-Samādhi*. How
the path of Yoga accomplishes it,
has already been explained. How
the path of faith accomplishes it,
is to be explained in this place.
The prayerful repetition of the

३१. व्याधि, स्त्यान, संशय, प्रमाद, आलस्य, अवि-
रति, भ्रांतिदर्शन, अलब्ध-
भूमिकत्व, अनवस्थितत्व, (इ-
तर्कीं) चित्तविक्षेप करणारी
तीं विघ्नें (हीं).

लेंच आहे. भक्तिमार्गानें असंप्रज्ञात समाधि कसा सिद्ध होतो हें या स्थळीं दाखवायाचें आहे. ॐ या पदाचा जप केला आणि त्याच्या अर्थाचें ध्यान केलें म्हणजे जीवात्म्याचा साक्षात्कार होतो. आणि चित्तामध्ये वैराग्य शक्ति उत्पन्न होते. तेणेंकरून ईश्वराचा साक्षात्कार होतो. तेणेंकरून चित्त एकाम्र होतें. तेणेंकरून असंप्रज्ञात समाधि सिद्ध होतो. आणि या समाधीस प्रतिबंधक जीं विघ्नें तीं नाहींशीं होतात. तीं विघ्नें कोणतीं आणि नाहींशीं कशीं होतात हें पुढील सूत्रामध्ये वर्णिलें आहे.

३१. संस्कृत सूत्रांत जसे शब्द आहेत तसेच आम्ही मराठींत घेतले आहेत. त्यांचें हुबेहुब मराठींत भाषांतर करतां येत नाहीं. त्या शब्दांच्या व्याख्यांवरून त्यांचा अर्थ वाचकांस कळेल. व्याधि म्हणजे शरीरास जी पीडा होते ती— रोगादि. स्त्यान म्हणजे चित्त हलकें असतां हि त्यामध्ये काहीं जाऊन बसलें आहे, तेणेंकरून समाधि लावतां येत नाहीं, आणि शरीरामध्ये असमाधान होतें. लिंग म्हणजे काय हें विवेचन करताना पतंजलीनें आपल्या महाभाष्या-

(९-५)

31. Pain, passivity, doubt, hallucination, laziness, avidity, error, inability to contemplate, unsteadiness, and distraction. (These) are those obstacles.

syllable *Om* and the contemplation of its sense reveal unto the human spirit its own nature, and concentrate the heart, and thus pure contemplation is accomplished; and all the obstacles in the way of this contemplation disappear. How this takes place, is explained in the next sūtra.

31. The words used in the Sanskrit sūtra cannot be adequately translated. We will offer remarks to explain them to the reader. Pain or Vyādhi is that which produces uneasiness in the body—such as a disease and other sufferings. *Styāna* is a hard word. It means passivity. The heart is light, yet there is something in it which obstructs contemplation, and disturbs the natural equilibrium of the body. Patanjali in his commentary on the sūtras of Pānini explains the terms *Styāna* and *Prasava*. According to Patanjali, *Styāna* signifies a receptacle, and *Prasava* signifies generating. Hence *Styāna* or passivity signifies the absence of activity in the body. And *Prasava* means activity. Let others do what they like, one is not moved. He is heaviness itself. He suffers others to act upon him without any re-action. This is what is meant by *Styāna* or

सूत्राणि.

दुःखदौर्मनस्यांगमेजयत्प्रश्वासा विक्षेपसहभुवः ॥ ३२ ॥

भावार्थः । दुःखं तापत्रयं । तच्चाध्यात्मिकमाधिभौतिकमाधिदैविकं च ।
दौर्मनस्यं नामेच्छाविघातान् मनसः क्षोभः । अंगमेजयत्वं
नामांगानां कंपः । प्राणो यद् बाह्यवायुमाचामति स श्वासः ।
यत् कौष्ठ्यं वायुं निःसारयति स प्रश्वासः । यत्र विक्षेपा
विद्यन्ते तत्र दुःखदौर्मनस्यादीन्युद्धवंत्येव । तस्मादेतानि विक्षे-
पसहभुव इत्युच्यन्ते ॥

मध्ये स्त्यान आणि प्रसव या दोन श-
ब्दांची व्याख्या केली आहे. त्यावरून
स्त्यान शब्दाचा अर्थ अधिकरण असा
होतो. प्रसव याचा अर्थ उत्पादक असा
होतो. यावरून स्त्यान शब्दाचा अर्थ
शरीरामध्ये प्रवृत्त होण्याचा अभाव.
आणि प्रसव म्हणजे प्रवृत्त होणे. कोणी
कांहीं कां करीना हालयाचें नाही, आ-
पलें जड. दुसऱ्याचे संस्कार आपल्यावर
होत आहेत, आपण आपलें स्वस्थ.
अशी जी स्थिति त्याचें नांव स्त्यान.
संशय म्हणजे एका वस्तूविषयीं दोन्हीहि
प्रकार आहेत असें वाटणें. हा खांब
असेल किंवा पुरुष असेल अशा प्रका-
रचें ज्ञान. प्रमाद म्हणजे मोह. आलस्य
म्हणजे चित्ताची जडता. अविरति म्ह-
णजे हव्यास-विषयासक्ति. भ्रान्ति-द-
र्शन म्हणजे मिथ्याज्ञान. अलब्धभूमि-
कत्व म्हणजे समाधि लागूच नये. समाधि-
भूमि म्हणजे काय? समाधि साधावा
म्हणून आसन घातलें आहे, वृत्तीचा नि-
रोध केला आहे, समाधि लावण्याची
सारी सामग्री सिद्ध केली आहे, ज्याचें

passivity. Sanshaya or doubt is
that in which one is uncertain
about the particular nature of a
thing. Something vertical is
seen at a distance, and one
knows not whether it is a person
or a post. Such an uncertainty
is doubt. Pramâda or hallucina-
tion is simply a confusion of the
mind. Âlasya or laziness is the
heaviness of the heart—a prone-
ness to inaction. Avirati or
avidity is an insatiate attachment
to worldly objects. Bhrânti-dar-
shana or error is false knowledge.
Alabdha-Bhûmikatva or inability
to contemplate is that in which
concentration of the mind is im-
possible. The ground-basis of
contemplation is not secured.
What is this ground-basis of con-
templation? One has assumed
the contemplative posture, has
attempted to restrain all thoughts
and feelings. The means of con-
templation are ready. The sub-
ject of contemplation is upon the
heart. Yet contemplation is not
successful. The Chitta is not
brought to a point. The Yogi
fails. This is unsteadiness. He
is distracted. These are all the
obstacles. These prevent the

३२. दुःख, दौर्मनस्य, अंगमेजयत्व, श्वास, प्रश्वास इतकीं चित्त-विक्षेप झाला कीं साबरोवर यावयाचीं.

ध्यान करायाचें त्याचें ध्यान चाललें आहे. असा समाधि लावला असतां तो टिकत नाही. एकच स्थिति राहत नाही. याचें नांव अनवस्थिति. ही सारीं समाधीचीं विघ्नें. यांच्या योगानें चित्ताचा विक्षेप होतो. म्हणजे चित्त एका स्थितीवर राहत नाही.

काव्यप्रकाशामध्ये तेहतीस व्यभिचारिभावाचें निरूपण केलें आहे. मुख्य रस उत्पन्न करणारा जो चित्ताचा भाव त्यास स्थायिभाव म्हणतात. इकडे तिकडे संचार करणारे जे चित्तांतले भाव त्याचें नांव व्यभिचारी भाव. यास दृष्टांत समुद्राचा आहे. समुद्राचें पाणी तळीं एक सारखें स्थिर असतें. अशी जी एक चित्ताची स्थिति तिचें नांव स्थायिभाव. परंतु समुद्रावर मोठा कल्लोळ चालला असतो. लाटांवर लाटा येत असतात. पाणी इकडून तिकडे जात असतें. अशी जी चित्ताची स्थिति तिचें नांव व्यभिचारी भाव. या व्यभिचारिभावाच्या योगेंकरून रसाचा उपयोग साधून त्याचें पोषण होतें. परंतु योग साधण्यास तेच भाव विघ्नें होऊन बसतात. कारण समाधि लावतांना चित्तांतल वृत्ति जितक्या नाहीशा होतील तितक्या चांगल्या. या विघ्नाच्या योगेंकरून चित्त चंचळ होतें.

32. Pain, uneasiness, trembling of the body, breathing in and breathing out, accompany the distraction of the heart.

Chitta from being concentrated and focused. The Kāvya-prakāsha describes thirty-three Vyabichâri-bhâvas or swimming sentiments. A steady feeling of the heart in a particular connection is the principal sentiment. The feelings which mix with, and play about the principal sentiment, are called Vyabichâri-bhâvas. An illustration will explain this. Look at the sea. While its water is steady at the bottom, thousands of ripples play upon its surface, and agitate it in all directions. Wave succeeds wave. Billow breaks upon billow. The sea moves on. The steady water of the sea resembles the principal sentiment. Ripples, waves and billows resemble the Vyabichâri-bhâvas. The Vyabichâri-bhâvas feed and develop a principal sentiment. But what serves an important purpose according to the Kāvya-Mīmānsâ, is an obstacle according to the Yoga-system. The Vyabichâri-bhâvas are out of place in Yoga; because contemplation requires the eradication of all feelings. These feelings agitate the heart and prevent contemplation.

32. The terms used in the Sanskrit sūtra cannot be adequately translated into English. We will explain them. Pain or *Duhkha* is all suffering caused either by material objects in nature, or by the condition of the

सूत्राणि.

तत्प्रतिषेधार्थमेकतत्त्वाऽभ्यासः ॥ ३३ ॥

भावार्थः । किञ्चिदप्यभिमतमेकं तत्त्वं ध्यायं ध्यायं युयुक्षुर्विक्षेपा-
न् प्रतिरुणद्धि ॥

मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्याऽपुण्यविषयाणां भाव-
नातश्चित्तप्रसादनं ॥ ३४ ॥

भावार्थः । मैत्र्यादीनि पूर्वाणि सुखादिषूत्तरेषु यथासंख्यं योज्यानि ।
तत्र सुखितेषु मैत्री । दुःखितेषु करुणा । पुण्यवत्स्वानंदः ।
अपुण्यवत्सूपेक्षा करणीया । भावना नाम प्रयत्नसमुदायः ।
तस्या रूपं पूर्वमीमांसायां विशेषतो निरूपितं । तत्र तत्र स्ववि-
षयेषु मैत्र्यादीनि युयुक्षुर्भावयेत् । तेन समाधिसिद्धिर्भवेत् । ए-
कतत्त्वाऽभ्यासरूपः समाधिः सवितर्काभ्याससमाधावंतर्भवति ।
मैत्रीकरुणादिभिः सात्विकभावः स्थिरीभवति । सात्विकभा-
वाच्चित्तप्रसादः । चित्तप्रसादात् समाधिसिद्धिः ॥

३२. संस्कृत सूत्रांत जीं पदें तींच मराठींत ठेवलीं आहेत. मराठींत तद्वाचक हुबेहुब शब्द नाहीत. दुःख म्हणजे तापत्रय; हें दुःख तीन प्रकारचें आहे. मनास कांहीं काळजी लागून जें दुःख होतें त्याचें नांव आध्यात्मिक. याचें स्वरूप असें. मनुष्य नाना कल्पना करतो. त्या सिद्धीस न गेल्या म्हणजे त्यास दुःख होतें. हें मानस दुःख. व्याघ्रासारखीं जीं नाना भूतें त्यांपासून जें दुःख होतें तें आधिभौतिक. नवग्रहापासून जें दुःख होतें तें आधिदैविक. असें हें तापत्रय आहे. दुसरें, दौर्मनस्य म्हणजे काय ? मनुष्यास ज्या नाना इच्छा होतात, त्या सिद्धीस न गेल्या म्हणजे

heart, or by gods. Thus pain is of three kinds, and man is beset with care, he feels pain. This is Adhyâtmika or mental. This is its nature. Man entertains a variety of fancies, and ambitiously seeks their fulfilment. When he fails, he feels pain. This is mental pain. Tigers and other ferocious animals cause misery. This is Âdhibhoutika or physical pain. Planets like the moon cause him sufferings. This is Âdhidaivika or pain caused by gods. This is known to the Sâmkhya-system as Tâpatraya, or three-fold misery. The second term used is *Dourmanasya* or uneasiness. What is its meaning? Man feels various desires. And when he is disappointed, he feels vexed. This is uneasiness

३३. सांचें निराकरण क-
रण्याकरितां एकतत्वाचा अ-
भ्यास (करावा).

३४. जे सुखी त्यांची मैत्री,
जे दुःखी सांची करुणा, जे
पुण्यवान् त्यांच्याशीं मोद ह्य-
णजे आनंद. जे पापी त्यांची
उपेक्षा, अशा भावनेपासून
चित्त प्रसन्न होतें.

चित्ताचा क्षोभ होतो. याचें नांव दौर्म-
नस्य. अंगमेजयत्व म्हणजे अंगास कांप
सुटतो तो. श्वास म्हणजे बाहेरचा वायु
जो आंत जातो तो. आंतला वायु जो
बाहेर निघतो त्याचें नांव प्रश्वास. चित्त
चंचळ झालें, त्याचा विक्षेप झाला, म्हणजे
इतकीं ही उत्पन्न व्हायाचींच. म्हणून
त्यास विक्षेपसहभुवः असें सूत्रांत म्हटलें
आहे.

३३. ज्याला समाधि लावायाचा
आहे आणि योग साधायाचा आहे त्यानें
चित्त विक्षेपाचें निराकरण कसें करावें
हा उपाय या सूत्री वर्णिला आहे. को-
णतें एखादें तत्व चित्तापुढें मांडावें,
आणि त्या तत्वाचें ध्यान करावें, तदा-
कार चित्त करून टाकावें, म्हणजे चित्त
एकाम्र होतें. आणि समाधि लावतां येतो.
चाळीस सूत्रापर्यंत चित्त एकाम्र करण्या-
चे निरनिराळे उपाय सांगितले आहेत.
या सूत्री कोणत्या हि एका तत्वाचा अ-
भ्यास केल्यानें चित्त एकाम्र होतें इतकें
वर्णिलें आहे. हा एकतत्व-अभ्यास मार्ग.

33. To over-come these,
spiritual exercise (in con-
templating) one element,
(is essential.)

34. Friendship with the
happy, pity for the suffer-
ing, joy for the righteous.
By these feelings, the
mind is tranquilized.

or Dourmanasya. *Angamejayatva*
is the trembling of the body.
Shvása is breathing in, *Prash-
vása* is breathing out. When
the heart is agitated, when it is
distracted, all these follow. Hence
they are called *Viksepa-sahabhu-
vah* or concomittants of dis-
traction.

33. He, who seeks spiritual
exercise and contemplation, can
over-come these distractions in
the way described in the *sûtra*.
The means are—place some ele-
ment before the Chitta or heart,
concentrate the heart upon it,
then the heart or the Chitta as-
sumes the form of the element,
and becomes focused. Thus con-
templation is accomplished. Up-
to the Fortieth *sûtra* the dif-
ferent means of focusing the
Chitta or heart are described.
The contemplation of one element
is the means described in this
sûtra. This is the path of
spiritually exercising the heart
in contemplating one element.

34. Another means of tranqui-
lizing the heart and focusing it,
is described in the *sûtra*. This

सूत्राणि.

प्रच्छर्दनविधारणाभ्यां वा प्राणस्य ॥ ३५ ॥

भावार्थः । अथवा प्राणायामेन चित्तस्य निर्वृत्तिकत्वं सिध्यति । तेन चित्तप्रसादः । किं नाम प्रच्छर्दनं । किं नाम विधारणं । प्रच्छर्दनं नासिकापुटाभ्यां वायुनिःसारणं रेचकः । विधारणं कुंभकः नाम मात्राप्रमाणेन वायुगतिविच्छेदः । प्राणाश्रितं चालयंति । प्राणजये चित्तजयः । सूत्रस्थवाशब्दो विकल्पार्थः ॥

३४. दुसरा एक चित्त एकाग्र कर-
ण्याचा उपाय या सूत्रीं वर्णिला आहे.
या उपायाचें नांव सात्त्विक भाव मार्ग.
चित्त नेहमी सात्त्विक ठेवायाचें. कोणी
सुखी असेल त्याच्याशीं मैत्री ठेवल्यानें
चित्ताचा विक्षेप होत नाहीं. जेथें जेथें
सुख आहे ते ते विषय मनामध्ये आणून
मैत्रीची भावना करायाची. जेथें जेथें
दुःख आहे ते ते विषय मनामध्ये आणून
करुणेची भावना करायाची. जेथें जेथें
पुण्य आहे ते ते विषय मनामध्ये आणून
आनंदाची भावना करायाची. जेथें जेथें
पाप आहे ते ते विषय मनामध्ये आणून
त्याच्या उपेक्षेची भावना करायाची. भा-
वना म्हणजे काय ? मनामध्ये जे नाना
प्रयत्न उत्पन्न होत असतात ते. या
भावनेचें स्वरूप काय, तिचा विग्रह
काय, तिचीं अंगें कोणतीं इत्यादि पूर्ण
विवेचन पूर्वमीमांसंत केलें आहे. भा-
वना करायाची म्हणजे चित्ताची तशी
प्रवृत्ति करायाची. मनांत तसा प्रयत्न
करायाचा. कांहीं एक विषय असल्या
वांचून तत्संबंधीं प्रयत्न कसा होईल?
म्हणून अमुक अमुक विषय घेऊन तत्सं-

is the path of benevolence. The heart is to be accustomed to spiritual benevolence and truthfulness. When one sympathises with and feels friendship for the happy, he is not distracted. Wherever there is happiness, there he fixes his heart, and permits it to be affected by the feeling of benevolence. He feels pity for the afflicted, he feels joy, when he thinks of the righteous. When he thinks of the sinful, and their sins, he condemns them and discards them from his heart. Thus thought and feeling are purified and tranquilized. In accomplishing this, the will is regulated and controlled. The term *Bhāvanā* is used in the sūtra. It signifies a number of volitions which move the heart. Its nature, its analysis, and its bearing, and other questions connected with it, are fully explained in the Pūrva-mīmāṃsā-system. To regulate the will is the means mentioned in this sūtra. When there is no object before the Chitta, a mere thought cannot move the heart and produce a volition. Hence the sūtra states:— let a Yogi think of an object; and when a thought produces a volition, let the volition be regulated

३५. अथवा, प्राणाचा रे-
चक आणि कुंभक यांच्या यो-
गानें (समाधि सिद्ध होतो).

बंधी मनाचा अमुक अमुक मानसिक प्रयत्न करावा असें या सूत्रीं दाखविलें आहे. पुनः या संसारीं सुखदुःख, पुण्यपाप हेच विषय अटळतात. त्यास अनुलक्षून चित्ताची स्थिति कशी टेवावी हें या सूत्रीं दाखविलें आहे. सुख जर कोठें असलें तर त्याला अनुलक्षून स्नेहवृत्ति चित्तांत उत्पन्न करण्याकरतां प्रयत्न करावा. दुःखाविषयीं करुणा, पुण्याविषयीं मोद, आणि पापा विषयीं उपेक्षा असे चित्तामध्ये प्रयत्न होऊं लागले म्हणजे चित्त शुद्ध होऊन एकाम्र होतें. एकतत्व-अभ्यास करावा म्हणून मागिले सूत्रीं जें सांगितलें आहे तो एक वितर्क समाधीचा प्रकार आहे. मैत्री, करुणा यांच्या योगानें चित्ताचा सात्त्विक भाव दृढ होतो. तेणेंकरून चित्त प्रसन्न होतें. आणि तेणेंकरून समाधि साधतो.

३५. हा प्राणायाम करण्याचा प्रकार आहे. याचें विशेष निरूपण हठदीपिका या ग्रंथांत केलें आहे. हठदीपिके मध्ये हठ-योगाचें विवेचन आहे. प्राणायाम केला कीं चित्त निर्वृत्तिक होतें. आणि तेणेंकरून तें प्रसन्न होतें. देहामध्ये पांच प्राण आहेत. त्यांची नांवें एणेंप्रमाणें. प्राण, अपान, व्यान, उदान, आणि समान. कांहीं ब्राह्मणामध्ये जेवणास प्रारंभ करते वेळीं लहान लहान घांस घेण्याचा संप्रदाय पडला आहे

35. By means of emitting a breath and steadying it (contemplation is accomplished.)

in the following way. When the mind thinks of happiness and of the happy, let it make an effort for friendship. If it thinks of misery, let it feel pity and make an effort to relieve it. When it thinks of the righteous, let it make an effort and rejoice. When it thinks of the sinful, let it make an effort, and turn itself from them. Thus the Chitta or the heart will be purified and focused. The former sūtra describes a form of the Vitarka or many sided contemplation. This sūtra inculcates the path of benevolence by regulating the will by means of efforts for friendship and pity. Thus the heart is tranquilized, and contemplation is accomplished.

35. This is one means. It consists in regulating breathing. It is particularly described in a work called Hathadīpikā, which inculcates the path of asceticism. When breathing is regulated, all feelings and thoughts disappear from the Chitta. Then it is tranquilized. Five breaths in the human body are mentioned. Their Sanskrit names are as follow :—Prāna, Apāna, Vyāna, Udāna, and Samāna. Some Brāhmanas, when they begin their meals, take small morsels from the food before them. These are called oblations to the breath. Heart is the seat of the breath called Prāna. Rectum is the seat of the breath called Apāna. The whole body is the seat of the breath called Vyāna. The throat is the

सूत्राणि.

विषयवती वा प्रवृत्तिरुत्पन्ना मनसः स्थितिनिबंधनी ॥ ३६ ॥

भावार्थः । काव्यप्रकाशे यः प्रवृत्तिमार्गो निर्दिष्टः तेन समाधिसामग्री सिध्यति । कथं चित् तस्य चांचल्यं विषयवती प्रवृत्तिर्ब्रूयाति । कथं । प्रसादगुणोत्पादनेन चित्ते रसं विपचति काव्यं । एषा प्रवृत्तिर्द्विविधा । एका प्रवृत्तिरंतः संविद्द्वारा दिव्यगंधादीनि योगिनमनुभावयति । विभावानुभावै रससंविदमुत्पादयत्यन्या । एषा द्विविधा संविन् निर्वृत्तिकं चित्तं करोति ॥

त्याचें नांव प्राणाहुति. प्राण हृदयामध्ये आहे, मलद्वारामध्ये अपान आहे, व्यान सर्व शरीरामध्ये आहे, उदान कंठामध्ये आहे. समान नाभीमध्ये आहे. या पंचप्राणांचें नियमन केलें असतां चित्त स्थिर होतें. तो नियमन करण्याचा प्रकार असा. एका नाकपुडींतून वायु आंत घ्यायाचा. याचें नांव पूरक. तो दुसऱ्या नाकपुडींतून सोडायचा. याचें नांव रेचक. वायु आंत ओढला म्हणजे त्याचें स्तंभन करायाचें याचें नांव कुंभक. मात्रा म्हणून एक कालाचें प्रमाण आहे. ऱ्हस्व अक्षर उच्चारयाला जेव्हा वेळ लागतो त्याचें नांव मात्रा. या प्रमाणाकडे लक्ष देऊन प्राणाची गति खुंटवायाचा अभ्यास करायाचा. प्राणाच्या योगानें चित्त चंचळ होतें. प्राणजय झाला कीं चित्ताचा जय झाला. या उपायाचें नांव हठमार्ग. सूत्रामध्ये 'वा' असा शब्द आहे त्याचा अर्थ हाहि मार्ग चालतो.

seat of the breath called Udâna. The navel is the seat of the breath called Samâna. When these five breaths are regulated, the heart becomes steady. The following is the method proposed. Draw in the breath through one of the nostrils. This is called Pûraka or filling up. Let out the breath through another nostril. This is called Rechaka or emptying. When the breath is steadied after it is drawn in, this is called Kumbhaka. Mâtrâ is a measure of time. The time, spent in pronouncing a short syllable, constitutes a mâtrâ. The regulation of the motion of breaths by measuring it in Mâtrâs, is to be practised. The breaths agitate the Chitta. When the breaths are over-come, the Chitta is over-come. The term *Va* is used in the sûtra. Hence the path of asceticism is optional.

३६. अथवा विषयामध्ये जी मनाची प्रवृत्ति होते, तेणेकरूनहि चित्त स्थिर होते.

३६. विषयाचा अनुभव घेऊन समाधीची सामग्री सिद्ध होते. असाहि हा एक मार्ग आहे. यास प्रवृत्तिमार्ग म्हणतात असतां चालेल. या मार्गाचा पूर्ण निर्देश काव्यप्रकाश ग्रंथांत केला आहे. चित्ताचा स्वभावच चंचल होण्याचा. मग तें विषयामध्ये घातलें असतां अधिक चंचल होईल. असें असतां तें स्थिर होईल असें म्हणणें कसें संभवतें? विषयामध्ये चित्त घालणें म्हणजे ते ब्राम्हण विषय नव्हेत. शब्द, रूप, रस, गंध, स्पर्श, हे विषय अनुभवण्याची पंडिताची एक रीति आहे. ती योग्यानें साधावी. ती अशी. चित्त दृढतर एकाग्र करावें, आणि त्याची धारा एका वृत्तीवर आणून ठेवावी. हें कसें? चित्तामध्ये तीन गुण आहेत. म्हणजे ओज, प्रसाद, आणि माधुर्य. यांचें पूर्वी आम्ही विवेचन केलें आहे. यांतील एखादा गुण प्रबळ झाला म्हणजे चित्तामध्ये एकच वृत्ति प्रबळ होऊन बसते. आणि जशी जशी ती वृत्ति प्रफुल्लित होते तसतशा दुसऱ्या साऱ्या वृत्ति तिचें दास्य करतात. इतकेंच काय? त्या वृत्ति आहेत किंवा नाहीत हें समजत देखील नाही. पण हें साधतें कसें? एक विषयावर लंपट होऊन. म्हणून यास सूत्रामध्ये विषयवती प्रवृत्ति असें नांव दिलें आहे. ही प्रवृत्ति दोन प्रकारची अढळते. योग्यानें उत्तम गंधा-

(१०—५)

36. Or an objective activity being produced, it steadies the mind.

36. A gratification of senses is a means of contemplation. This may be called the path of wordliness. This is fully explained in a work called the Kāvya-prakāsha. It is natural for the subtle body to be unsteady. If it seeks gratification, it will be more unsteady. How is it possible then to say that gratification steadies it? Vulger gratification is not meant here. The intelligent and the well-informed have their own way of finding gratification in sound, in form, in taste, in smell, and in touch. The Yogis ought to learn what this way is. Let the subtle body be steadied and thoroughly concentrated; and let the current of its activity be narrowed into one feeling. How is this? The subtle body or the Chitta possesses three qualities—energy, softness, and sweetness. These we have already described. When one of these qualities predominates, one feeling only masters the mind; and as it asserts its paramount supremacy, all other feelings are subordinated and subdued. Not only this, but the very existence of the feelings cannot be perceived. How is this achieved? By exclusive attachment to one object of gratification. Hence this is called objective activity or Visayavati pravritti in the sūtra. This activity is two-fold. When a Yogi, for instance, thinks of the most exquisite smell and directs his mind to it, he feels the knowledge of the smell, producing

सूत्राणि.

विशोका वा ज्योतिष्मती ॥ ३७ ॥

भावार्थः । ज्योतिःशब्देन सात्विकः प्रकाश उच्यते । मत्तुप्रत्यय उत्कर्षार्थः । चित्तस्य स्थितित्रयं प्रसिद्धं । ज्ञानात्मिका प्रथमा । सुखदुःखात्मिका द्वितीया । प्रयत्नात्मिका तृतीया । प्रयत्न-नियमनात् कथं चित्तप्रसादनमिति चतुस्त्रिंशसूत्रे दर्शितं । सुखदुःखरूपवृत्त्यात्मकस्य चित्तस्य कथं प्रसादनं भवतीति त्रयस्त्रिंशसूत्रे । केवलज्ञानात्मिकया वृत्त्या कथं चित्तप्रसादो भवतीत्यस्मिन् सूत्रे दर्शयते । ज्ञानरूपः सात्विकप्रकाशः चित्तं व्याप्नोति प्रसादयति च । तेन तद् निर्वृत्तिकं भवति । तेन समाधिसामग्री सिध्यति । अतः स्वाध्यायस्तप इति वेदवाक्यं संगच्छते ॥

विषयी चित्त कटाक्षित केलें म्हणजे त्याच्या अंतःकरणामध्ये विशेष ज्ञान उत्पन्न होऊन उत्तम सुगंधाचा त्यास अनुभव होऊं लागतो. हें दुर्घट आहे असें समजूं नये. सामान्य मनुष्यासहि सुगंधाची आठवण झाली असतां सुगंध येऊं लागतो. मग योगी चित्त एकाम्र करण्याचा अभ्यास करीत असल्यामुळे एकाच विषयावर चित्त लावतां त्यास अधिक येतें. या प्रकाराचें नांव आंतरसंविदद्वारा बाह्य विषयानुभव. पुनः, एखाद्या काव्यरसाचा अनुभव कोणी पंडित घेत आहे, तेणें- करून चित्त एकाम्र होतें. हा दुसरा प्रकार. या दोन्हीहि प्रकारच्या ज्ञानानें विषयाचा किंवा रसाचा अनुभव चित्तास होऊन तें एकाम्र होतें.

directly the sensual perception of a most exquisite smell. This is not to be considered impossible. When even an ordinary man thinks of a smell, his sense of smell is sometimes affected—he actually experiences a smell. Then for a Yogi, who is accustomed to spiritual exercise, and to concentrate and focus his thought and feeling, it is easy to realize objective gratification by means of subjective experience. Secondly, a savant may be reading a poem, and deriving æsthetic gratification, in the course of which, his mind is steadied and focused. Thus in any of the two ways the mind is focused, and preparation for contemplation is made.

३७. अथवा, चित्त प्रकाशमान होऊन, त्याचा शोक जाऊन, (समाधि साधतो).

३७. सूत्रामध्ये ज्योतिष्मती असा शब्द आहे. त्या शब्दाचे दोन तुकडे पडतात. एक जोतिः आणि दुसरा मान्. जोतिःशब्दाचा अर्थ सात्त्विक प्रकाश असा आहे आणि मान्प्रत्यय लावल्याने त्या सात्त्विक प्रकाशाचा उत्कर्ष असा अर्थ होतो. चित्ताच्या तीन स्थिति होतात हे प्रसिद्धच आहे. जे लोक ज्योतिष सिद्धांतामध्ये आपले मन निमग्न करतात त्यांचे चित्त केवळ शुद्ध ज्ञानांत गढून जाते. आणि असे चित्त ज्ञानामध्ये गढले असता त्याला सुख, दुःख, इच्छा, द्वेष, किंवा प्रयत्न, यांचा संपर्क देखील होत नाही. केवळ ज्ञानमय चित्त. सुख, दुःख याच वृत्ति चित्तामध्ये पेटतात; तेव्हा वृत्त्यात्मक चित्त होते. केव्हा केव्हा आंतरप्रयत्नाच्या स्वाधीन चित्त होते. या प्रयत्नाचे नियमन केले म्हणजे चित्त प्रसन्न होऊन स्थिर कसे होते हे चवतिसाव्या सूत्री निरूपण केले आहे. सुखदुःखादि वृत्तीचे नियमन केले असता चित्त प्रसन्न होऊन स्थिर कसे होते हे तेहेतिसावे सूत्री वर्णिले आहे. या सूत्री केवळ ज्ञानात्मक चित्त झाले म्हणजे ते एकाग्र कसे होते हे दर्शविले आहे. ज्ञानरूप एक सात्त्विक प्रकाश चित्तामध्ये उत्पन्न होऊन चित्त व्यापून टाकतो. तेणेकरून चित्त शांत होते, एकाग्र होते; त्याचा एकाच वृत्ती-

37. Or illumination tranquilizes the mind.

37. The term *Jyotismatī* is used in the Sanskrit sūtra. It consists of two parts—*Jyotih* and *Mān*. The term *Jyotih* signifies pure dry mental light, and the affix *Mān* signifies development. Then the development of the pure dry light of the mind is the sense of the term *Jotismān*. *Jyotismatī* is its feminine form, as it is an adjective qualifying the feminine noun *Pravritti* (activity.) The three conditions of the mind are well-known. An astronomer, for instance, is absorbed in his studies, and his mind is conversant with pure knowledge only. When the mind is so conditioned, it does not know either pain or pleasure, desire or aversion. It wills not. Such a condition of the mind abounds in knowledge only. Secondly, a feeling is kindled in the mind. Then the whole mind is mastered by an emotion. Thirdly, the mind wills, as it is directed, and the regulation of the will steadies it. This is explained in the thirty-fourth sūtra. How the mind is steadied by the regulation of its emotion is explained in the thirty-third sūtra. In this sūtra how mere knowledge steadies it, is explained. A pure dry light consisting in knowledge alone engrosses the mind, focuses it, and tranquilizes it. Then the mind knows one thought only, and preparation for contemplation is made. Thus the Vedic text—knowledge is *Tapa* (asceticism)—is to be inter-

सूत्राणि.

वीतरागविषयं वा चित्तं ॥ ३८ ॥

भावार्थः । सन्यासिनश्चित्तं समाधिसिद्धये भवति । वीतरागो निरंजनः ॥

स्वप्ननिद्राज्ञानालंबनं वा ॥ ३९ ॥

भावार्थः । यत् स्वप्ने निद्रायां च ज्ञानं तद् जाग्रदवस्थायां योगी अवलंबते । यथा निद्रायां सर्वेभ्यो विषयेभ्यश्चित्तं निवर्तते तथा जाग्रदवस्थायां योगिनश्चित्तं सर्वेभ्यो विषयेभ्यो निवर्तते । यथा च स्वप्ने सर्वं मिथ्या तथा जाग्रदवस्थायामपि सर्वं मिथ्येति योगी विजानाति । ततः समाधिः सिध्यति ॥

यथाऽभिमतध्यानाद् वा ॥ ४० ॥

भावार्थः । यत् किं चिदभिमतं तद्ध्यानेन योगसिद्धिर्भवति । बहिरिर्मूर्तिध्यानेनांतरजपाजपद्वारा नाडीचक्रध्यानेन चित्तप्रसादता चित्तैकाग्रता च । संप्रज्ञातसिद्धयर्थमेत उपायाः । अभ्यासवैराग्याभ्यां चित्तनिरोधः । ईश्वरप्रणिधानं । एकतत्त्वाभ्यासः । मैत्र्यादिभावनया सात्त्विकभावः । प्राणायामः । विषयवती प्रवृत्तिः । ज्योतिष्मती प्रवृत्तिः । स्वप्ननिद्राज्ञानालंबनं । यथाऽभिमतध्यानं । एतेषामेकतमेनोपायेन संप्रज्ञातसमाधिद्वाराऽसंप्रज्ञातसमाधिः सिध्यति । तत्र चित्तैकाग्रता चित्तप्रसादश्चित्तैकवृत्तिकत्वमुदयंति च । संप्रज्ञातसमाधिसिद्ध्या चित्तस्य का स्थितिरित्युत्तरसूत्रे दर्शयिष्यते ॥

मध्ये लय लागतो. अशी समाधि लावण्याची सामग्री सिद्ध होते. अशा रीतीने 'स्वाध्याय हें तप' या वेदवाक्याचा अर्थ नीट बसतो. हा ज्ञानमार्ग.

preted. This is the path of knowledge.

३८. अथवा ज्या चित्ताची विषयवासना गेली आहे तें चित्त.

३९. अथवा स्वप्न किंवा निद्रा यांचें आलंबन (समाधि सिद्धीचें साधन).

४०. अथवा ज्याला जें रुचतें त्याच्या ध्यानापासून (समाधि सिद्ध होतो).

३८. हा एक समाधिसिद्धीचा मार्ग आहे. ज्या वेळेस हें सूत्र लिहिलें त्या वेळेस देशामध्ये परिव्राजक मंडळी पुष्कळ असावी असें वाटतें. पतंजलीच्या व्याकरणावरील महाभाष्यामध्ये परिव्राजकाचें निरूपण केलें आहे. तें असें. “तो गांवामधून लोकांस सांगत फिरतो. कर्म करूं नकारे; शांतीपासूनच तुमचें कल्याण होईल.” यावरून या परिव्राजकाचा आणि पूर्वमीमांसकांचा विरोध आहे असें सहज लक्षांत येईल; कारण, पूर्वमीमांसक मोठ्या आवेशानें असें म्हणतात कीं, कर्म केलेंच पाहिजे; कर्मावांचून गति नाही. वैदिकपरंपरेप्रमाणें परिव्राजक होतांच येत नाही. केवळ ब्रह्मचर्य आणि गृहस्थाश्रम हे वैदिक परंपरेस ठारक आहेत. उपनिषदांच्या वेळीं पुनः जी व्यवस्था झाली त्या व्यवस्थेप्रमाणें वानप्रस्थ आणि संन्यास हे दोन आश्रम उत्पन्न झाले. अशा री-

38. Or that heart (which is) free from all desire of any object.

39. Or realizing a dream or sleep.

40. Or by contemplating that which one likes most.

38. This is a means of accomplishing mixed contemplation first, then pure contemplation. It appears that at the time when this sūtra was written, there were many ascetics in the country—ascetics who had given up the world. Pantanjali in his commentary on the sūtra of Pāṇini thus describes an ascetic. He walks through a town pronouncing—“oh do not perform any religious act : peace (of the mind is to you beneficial.” This shows that the teachings of these ascetics conflicted with those of the Pūrva-mīmāṃsakas, who vehemently and obstinately assert that religious acts such as sacrifices are absolutely necessary. According to the Vedic polity one cannot at any time become an ascetic or a Sanyâsî. Pupilage or Brahmacharya, and house-holder-ship or married and worldly life—these alone are known to the Vedic polity as inculcated in the Saṅhitâs and the Brâhmanas, and as recognized and expounded by the Pūrva-mīmāṃsâ. At the time of

तीनें एकंदर आश्रम चार झाले. अस्तु. हे जे संन्यासी ते वैराग्य घेऊन संसार-त्याग करतात. त्यांचा त्यागी म्हणून मार्गच आहे. या मार्गांनेंहि समाधि सिद्ध होतो तेणेंकरून संप्रज्ञात समाधीमध्ये चित्त गढून जातें. पुढें ऋतंभराप्रज्ञा प्राप्त होते. मग योग-सिद्धि मिळून कैवल्य पद प्राप्त होतें. योग्यापेक्षां संन्याशाची योग्यता कमी असें सूत्रांत दाखविलें आहे; कारण केवळ संन्यास घेतल्यानें, केवळ वीतराग झाल्यानें मनुष्य कृतार्थ होत नाही. कृतार्थ होण्याकरतां त्याला योग आणि असंप्रज्ञात समाधि हीं साधलींच पाहिजेत.

३९. निद्रेमध्ये किंवा स्वप्नामध्ये जो अनुभव होतो त्या अनुभवास धरून बसून योगी समाधि सिद्ध करतो. निद्रेमध्ये त्याला जसें वाटतें तशीच जागृत अवस्थेमध्ये त्याची स्थिति होते. पूर्ण निद्रेमध्ये सर्व विषयापासून चित्त सुटतें. मग तसेंच जागृत अवस्थेमध्ये सर्व विषयापासून चित्त सुटावें असा प्रयत्न योग साधणारा करूं लागतो. हा एक समाधिसिद्धीचा उपाय आहे. स्वप्नामध्ये सर्व जसें मिथ्या तसेंच जागृत अवस्थेमध्ये सर्व मिथ्या असा चित्ताचा दृढ निश्चय करणें हा एक समाधि साधण्याचा उपाय आहे. हा एक योग साधण्याचा मार्ग असें या सूत्रीं वर्णन आहे.

४०. कोणास कांहीं देवता ह्चते. त्या देवतेचें ध्यान करून समाधि सिद्ध होईल. देवतेची बाह्य मूर्ति चित्तामध्ये विंबविली म्हणजे तदाकारच चित्त झालें.

the Upanisads, a new social and religious adjustment was proposed, and Vâna-prastha (life in the wilderness) and Sanyâsa (total abdication of the world) came into existence. Thus the different stages of life have been piled upon one another and recognized. Suffice it to remark that the Sanyâsis are those, who abdicate the world totally and retire from it. What they inculcate is known as the path of the abdication of the world. By this path contemplation is accomplished—in the mixed contemplation the heart is absorbed; and the truth-pervading knowledge appears, when he acquires super-human powers and even attains to beatitude. This sūtra places a Sanyâsi below a Yogi, because it shows that abdication of the world is not in itself an end; and that freedom from all desire of any object does not accomplish the purpose of human life. For it, the knowledge of Yoga and the practice of contemplation are essential.

39. When one realizes the experience which a dream or sleep affords, he is able to accomplish contemplation. He realizes in his waking state the condition of sleep: he sees his heart free from all desire—from all feeling as in a sound sleep. Efforts to accomplish this are made by one who seeks contemplation. This is one way of doing it. Another means of doing it is to realize that the whole world is a delusion, as a dream is a delusion. These two means of accomplishing contemplation are described in the sūtra.

40. Some people prefer the

मग तें सर्व विषयापासून सुटलें. एकाम् आणि निर्वृत्तिक होण्याची शक्ति त्याच्या अंगी आली. म्हणजे समाधि साधण्याची सामग्री सिद्ध झाली. कोणी अजपा-जप करून नाडीचक्राचें ध्यान करतात. तो प्रकार असा. जितके श्वास आणि प्रश्वास होतात तितके सारे परमेश्वराला अर्पण असा संकल्प करतात. ते श्वास आणि प्रश्वास मिळून आज सकाळपासून उद्या सकाळपर्यंत एकवीस हजार साहाशें होतात. याप्रमाणें चार सेकंदांत एक श्वास किंवा प्रश्वास होतो. ही गणिताची जुळणी भूयोदर्शनावरून काढलेली आहे. म्हणून ती चुकली असेल असें आम्हास वाटत नाही. अस्तु. इतके जे श्वास प्रश्वास तीच अजपा गायत्री. अजपा म्हणण्याचें कारण असें कीं गायत्रीचा वास्तविक जप करावा लागत नाही. जितके श्वास आणि प्रश्वास होतात तितके गायत्रीमंत्ररूपच. हे शरीरांतील निरनिराळ्या नाडीचक्राच्या निरनिराळ्या देवता मानून त्यास अर्पण करायाचे. तीं निरनिराळीं नाडीचक्रें आणि त्यांच्या देवता आणि त्यांना अर्पण केलेली श्वास प्रश्वासाची संख्या यांची व्यवस्था अशी. १. गुदस्थानाकडे मूलाधार नांवाचें चक्र आहे. त्याचीं चार दळें आहेत. त्याची देवता गणपति आहे; आणि तीस अर्पण केलेले श्वास प्रश्वास साहाशें. २. स्वाधिष्ठान म्हणजे लिंग. दळें साहा. ब्रह्मा देवता. अर्पण केलेले श्वासप्रश्वास साहा हजार. ३. मणिपूर, दळें दाहा; याचें स्थान नाभि; विष्णु

worship of a particular god. Fixing attention on such a god can accomplish contemplation. When the form of the god is imprinted upon the heart, it assumes the form of the god himself, and is delivered from the influence of all worldly objects. Thus it acquires the power of concentration and of being directed into one channel; and thus the means of accomplishing contemplation are prepared. Some prefer another method. Some concentrate their attention upon the nervous-system itself and pronounce what is called *Ajapâ-japa* (the muttering of not muttering.) This consists in doing the following. All the acts of his breathing in and breathing out, one resolves to offer to God. All the acts of breathing in and breathing out performed during twenty-four hours—from the morning of one day to the morning of the next day—number about twenty-one thousand and six hundred. Thus in four seconds a man either breathes in or breathes out. And as extensive observation is the basis of such knowledge, we do not think that there is any inaccuracy about it. All these acts of breathing in and breathing out constitute the repetition of the unutterable *Gâyatri*-verse. This is called *Ajapâ*; because the real *Gâyatri*-verse is not repeated. Each act of breathing in and breathing out is a *Gâyatri*-verse itself. These repetitions so fancied, are offered to different gods, presiding over different centres of the nervous-system. The following is the arrangement according to which so many acts of breathing in and breathing out

देवता; अर्पण केलेले श्वासोच्छ्वास साहा हजार. ४. अनाहत चक्र. दळें बारा, याचें स्थान हृदय; देवता रुद्र; अर्पण केलेले श्वासोच्छ्वास साहा हजार. ५. विशुद्धिमंडप; दळें सोळा; याचें स्थान तालूचें मूळ; देवता जीवात्मा मायासह-वर्तमान; अर्पण केलेले श्वासोच्छ्वास एक हजार. ६. आज्ञाचक्र; दळें दोन; स्थान ललाट; परब्रह्म-शक्ति-सहित परमात्मा देवता; अर्पण केलेले श्वासोच्छ्वास एक हजार. ७. ब्रह्मरंध्र; दळें हजार; स्थान मस्तक; देवता गुरु परापरशक्ति-सहित; अर्पण केलेले श्वासोच्छ्वास एक हजार. हीं जितकीं एकंदर नाडीचक्रे सांगितलीं तितकीं पद्माकार समजायाचीं. यामध्ये तांत्रिक बीजादि प्रकार आहेत. शारीर विद्येचें अवलंबन आहे. अशा प्रकारें अजपा-जप करून, थोडें ध्यान करून लोक आपल्या कामधंद्यास लागतात. असे यथाभिमत-ध्यानाचे प्रकार अलीकडे पुष्कळच चालू आहेत. तथापि त्यांचें मूलतत्त्व कांहीं सुटलें नाहीं. असे ध्यान करून चित्त एकाम्र आणि प्रसन्न करायाचें. मग संप्रज्ञात समाधीची सामग्री सिद्ध झाली. असे हे संप्रज्ञातसमाधि साधण्याचे उपाय वर्णिले आहेत. त्यामध्ये सर्व प्रकारचा संग्रह केला आहे. जीं जीं मते आणि जे जे संप्रदाय पतंजलीच्या वेळीं चालू होते ते सर्व या उपायांत धरले आहेत; आणि त्यांस गौण पद दिलें आहे. ते सारे उपाय असे. अभ्यास आणि वैराग्य करून चित्ताचा निरोध करायाचा; भक्तिमार्ग; एक त-

are offered to a particular god presiding over a particular nervous centre. At the lower extremity of the human trunk there is a nervous centre called the *Mulâdhâra* (support of the basis.) It spreads into four petal-like parts. The god *Ganapati* presides over it; and to him six hundred acts of breathing in and breathing out are offered. 2. About the organs of generation there is a nervous-centre called *Svâdhishthâna* (the seat of the self.) It spreads out into six petal-like parts. Its presiding deity is *Brahmâ*. The acts of breathing in and breathing out offered to him are six thousand. 3. About the navel there is a nervous centre called *Manipûra* (the seat of a jewel.) It spreads out into ten petal-like parts; its presiding deity is *Visnu*. To him six thousand acts of breathing in and breathing out are offered. 4. About the heart there is a nervous centre called *Anâhata* (ever in motion). It spreads out into twelve petal-like parts. Its presiding deity is *Rudra*. To him six thousand breaths are offered. 5. About the root palate, there is a nervous centre called *Vishuddhi-mandapa* (bower of purity.) It spreads out into sixteen petal-like parts. Its presiding deity is the human spirit attended by spiritual ignorance or delusion (*Mâyâ*.) To it one thousand breaths are offered. 6. About the forehead there is a nervous-centre called *Ajnâ-chakra* (the seat of commands.) It spreads out into two parts. Its presiding deity is the Supreme Spirit, attended by his power personified as a female-deity. One

स्वात्मा अभ्यास; मैत्री, करुणा, इत्यादि-
काच्या योगानें सात्त्विकभाव-सिद्धि; प्रा-
णायाम; विषयामध्येच लंपट होऊन चित्त
एकाम्र होतें; किंवा ज्ञानांत गढून गे-
ल्याच्या योगानें; किंवा स्वप्न, निद्रा
यांचें अवलंबन केल्यानें; किंवा जें रुचेल
त्याचें ध्यान केल्यानें. असे हे निरनि-
राळे प्रकार संप्रज्ञात समाधि साधण्याचे
आहेत. या उपायाच्या योगेंकरून ए-
काम्र, प्रसन्न, आणि एकवृत्तिक चित्त
होतें. संप्रज्ञातसमाधि मग साधला. त्या-
पासून काय फल प्राप्त होतें; हें पुढील
सूत्री दाखविलें आहे.

thousand breaths are offered to him. 7. In the forehead there is a nerve-centre called Brahma-randhra (the hollow seat of Brahma or brain.) It spreads out into a thousand petal-like parts. Its presiding deity is a preceptor with higher and lower powers. A thousand breaths are offered to him. Each of the nerve-centres mentioned is said to resemble a lotus. The Tantra-forms are also introduced into this, such as a mystic syllable considered to be the first cause. All this is based upon human anatomy and the nervous system. Some persons meditate upon these nerve-centres for a short time, offer their breaths to the different deities every morning and then commence their daily avocations. Such practices now-a days abound. They are said to be such as each individual prefers. Though there is a rank growth about them, they have not deviated from the principle laid down by Patanjali in his sūtra. The object of all these practices is to concentrate, focus, and to tranquilize all feeling. This accomplished, the means of mixed contemplation are secured. Thus in the different sūtras different methods of accomplishing mixed contemplation are explained. Thus a comprehensive view is taken. Patanjali includes all the doctrines and all the practices of his time in this enumeration of the means of accomplishing mixed contemplation, though he assigns to each of them a subordinate place. All these means are to be thus characterized. By means of spiritual practice and self-abnega-

सूत्राणि.

परमाणुपरममहत्त्वांतोऽस्य वशीकारः ॥ ४१ ॥

भावार्थः । अतिसूक्ष्मे यथा परमाणौ अतिस्थूले च यथा परममह-
त्याकाशे चित्तप्रवेशो नाम चित्तं तदाकारं भवति । एकवृ-
त्तिकं च भवति । एकस्यां वृत्ताबुल्लसति च । तेनाऽतिस्थूलम-
तिसूक्ष्मं च व्याप्नोति । तदात्मकत्वात् तात्स्थ्याच्च तत् सर्व-
मतिस्थूलमतिसूक्ष्मं च वशीकरोति । वशीकारपदेन तदा-
कारचित्तवृत्तिर्निर्दिष्टा ॥

क्षीणवृत्तेरभिजातस्येव मणेरग्रहीतृग्रहणग्राह्येषु तत्स्थतदंजनता
समापत्तिः ॥ ४२ ॥

भावार्थः । समापत्तिलक्षणमस्मिन् सूत्रे क्रियते । समापत्तिस्तु संप्र-
ज्ञातसमाधिफलं । एकाग्रचित्तस्य यैकैव वृत्तिः सा समाप-
त्तिः । तस्या एकस्या वृत्तेः किं स्वरूपं । चित्ते किञ्चिदे-
कमेव भासते तथापि विषयिविषयभेदभानं नास्ति । चित्तस्य
सर्वा वृत्तयो नष्टाः । आत्मा ग्रहीता । ग्रहणं नाम चित्तं तस्य
करणत्वात् । ग्राह्यो विषयः । चित्तपरिणामो वृत्तिः । वृत्त्या-
कारं वृत्त्युपरक्तं चित्तं भवति । तत्र क आत्मा किं चित्तं
को विषय इति भेदभानं नास्ति । तत्र दृष्टान्तः । अभिजा-
तस्य मणेः । अभिजातमणिस्तु स्फटिकमणिः । कस्य चिद्
विषयस्य सांनिध्येन स्फटिकमणौ राग उत्पद्यते । तद्रागा-
कारः स्फटिकमणिर्भवति । एष विषय एष स्फटिकमणिः
एष राग इति भेदः कर्तुं न शक्यते । एतादृशी या वृत्तिः
सा समापत्तिः । सा च चतुर्विधा ॥

४१. परमाणु पासून पर-
ममहते पर्यंत (योग्यास) वश
होते.

४२. स्वच्छ मण्याच्या
ठायीं जशी तद्रूपता येते तशी
तद्रूपता ज्या चित्ताच्या वृत्ति
नष्ट झाल्या आहेत त्या चि-
त्ताच्या ठायीं येते. ती जी (तद्रू-
पता) आत्मा, चित्त, आणि
विषय यांच्या संबधानें, ती
समापत्ति.

४१. संप्रज्ञात समाधि साधला असतां
फल काय होतें हा विचार. अतिसूक्ष्म,
अति बारीक म्हटला म्हणजे परमाणु-
अति स्थूल म्हटलें म्हणजे आकाश. ह्या
साऱ्यामध्ये योग्याच्या चित्ताचा प्रवेश
होतो; आणि तदाकार योग्याचें चित्त
होऊन जातें. जें अतिसूक्ष्म किंवा जें
अतिमहत् त्याचा आणि चित्ताचा एका-
कार झाल्यावर तीच एक वृत्ति चित्ता-
मध्ये प्रज्वलित होते. मग जें अतिसूक्ष्म
किंवा परम महत् त्यास चित्त व्यापून
टाकतें. चित्ताचा आकार, चित्ताची
स्थिति, आणि चित्ताची व्याप्ति हे सर्व
मिळून आणि अतिसूक्ष्म आणि परम-
महत् यांचा आकार, स्थिति, आणि
व्याप्ति हीं सारीं एकच बनून जातात.
सूत्रांतील वशीकार पदाचा असा अर्थ.

४२. समापत्ति म्हणजे काय हें सूत्रांत
वर्णिलें आहे. संप्रज्ञातसमाधीचें जें फल

41. From a particle to
the highest magnitude (all
is) in his power.

42. As a pure gem re-
flects an object near it and
presents its form, and its
colour; so the heart free
from all (other) feeling shows
one feeling in which the
spirit, an object, and its
knowledge, are reflected.
(This is its) proficiency.

tion or by the path of faith, or
by meditation of some one prin-
ciple or by purification, by
means of universal benevolence,
or by restraining breaths, or by
concentrating all feeling, by ab-
sorption in some worldly object
or pleasure, or exclusive devotion
to some intellectual pursuit, or
realizing the condition of a
dream or sleep, or meditating
upon what one prefers. These
are the different means of accom-
plishing mixed contemplation.
Thus all feeling is concentrated,
directed into one channel and
tranquilized. Thus mixed con-
templation is complete. What
its fruit is, is explained in the
sequel.

41. The fruit of mixed con-
templation is pointed out in
the sūtra. What is extremely
fine and subtle is a particle.
What is extremely large and ex-
tensive is æther. The heart of
a Yogi feels and engrosses all

सूत्राणि.

तत्र शब्दाऽर्थज्ञानविकल्पैः संकीर्णा सवितर्का समापत्तिः ॥४३॥

भावार्थः । समापत्तिः सवितर्का निर्वितर्का सविचारा निर्विचारा च ।

तत्र किं नाम सवितर्का समापत्तिरित्यत्र विचार्यते । कश्चिद् विषयो ध्यायते । तदा तद्विषयो नाम वाचकशब्दः तद्वाच्योऽर्थः तज्जन्यं ज्ञानं च । तत्र सति ज्ञाने जडविषयविस्तारः स विकल्पः । एतानि सर्वाण्येकविषये एकाग्रचित्ते स्फुरन्ति । तेन यैका वृत्तिश्चित्ते उल्लसति सा संकीर्णा भवति । यद्यप्येकाग्रमेकवृत्तिकं चित्तमेकविषयवत् तथापि तद्विषयसंबन्धिशब्दार्थज्ञानविकल्पास्तत्रोल्लसन्ति । तेन सवितर्का समापत्तिः ॥

त्याचें नांव समापत्ति. चित्त एकाम झालें आहे, त्याच्यामध्ये एकच वृत्ति बिंबली आहे, तेणेंकरून तें तदाकार झालें आहे. अशी जी चित्ताची स्थिति तिचें नांव समापत्ति. त्या एका वृत्तीचें स्वरूप काय ? चित्ताची एकच वृत्ति असून चित्त तदाकार झालें आहे आणि हा जाणणारा आणि हा विषय, असें भेदभान चित्तास नाही. वृत्तीचें म्हणून चित्तास भानच नाही. हें कसे ? आत्मा हा ज्ञान ग्रहण करणारा. चित्त हें त्याचें साधन. ज्याचें ज्ञान आत्म्यास होतें तो विषय. विषयाचें ज्ञान आत्म्यास होत असतां चित्ताची स्थिति पालटते. अशी जी पालटून चित्ताची स्थिति बनते तिचें नांव वृत्ति. या वृत्तीच्या योगेंकरून चित्त रंगतें. मग हा आत्मा, हें चित्त, आणि हा विषय असें भेदभान रहात नाही. असें एकाच वृत्तिमध्ये चित्त व्यापून

this. It becomes identified with it. When his heart assumes the form of a particle or æther, one feeling only blazes forth. His heart pervades and absorbs what is extremely subtle, a particle, or what is extremely extensive, æther. The form of the heart, its condition, and its dimensions become identical with the form, the condition, and the dimensions either of a particle or of æther. This is the way the term *Vashîkâra* used in the Sanskrit sūtra is explained.

42. The term *Samâpatti* is used in the Sanskrit sūtra. We have translated it by proficiency. What is it, is explained in this sūtra. The fruit of mixed contemplation is proficiency. The heart is concentrated. It is overpowered by one feeling only. It has assumed the form of that feeling. Such a condition is called its proficiency. What is its nature? The heart has assumed the form of the one feeling ex-

४३. तेव्हां शब्द, त्याचा अर्थ, आणि त्याचें ज्ञान, यांच्या नाना विकल्पांनीं समापत्ति मिश्रित होते. या समापत्तीचें नांव सवितर्क.

जातें. यास दृष्टांत स्वच्छ मण्याचा. स्फटिक मणि घेतला आहे. त्याच्याजवळ रंगित पदार्थ मांडला आहे. मग त्या पदार्थाचा रंगच त्या स्फटिक मण्यावर चढतो. पुढें त्या स्फटिकमण्याकडे पहात असतां एक रंग त्यावर आहे असा तो दिसतो. पण त्याच्या जवळचा पदार्थ अमका, तो स्वतः स्फटिकमणि अमका, आणि त्यांतला रंग अमका, असा भेद करतां येत नाही. अशी जी चित्ताची एकाकार वृत्ति होते तिचें नांव समापत्ति. ही चार प्रकारची आहे.

४३. पूर्वीं सवितर्क समाधि म्हणजे काय हें वर्णिलें आहे. समाधि हें कारण. त्याच्या योगानें चित्त एकाम होऊन झाली जी त्याची स्थिति तें कार्य. हें ज्ञानरूप आहे. हें चित्ताचा परिणाम आहे. हें वृत्त्यात्मक आहे. ही समापत्ति चार प्रकारची. सवितर्क, निर्वितर्क, सविचार, आणि निर्विचार. या सूत्रामध्ये सवितर्क समापत्ति म्हणजे काय हें वर्णिलें आहे. कांहींएक जडविषयाचें ध्यान केलें. पुढें तो विषय सुटला. आणि चित्तास त्या विषयाचें नांव, म्हणजे तद्वाचक शब्द, त्या शब्दापासून कळलेला विषयाचा आकार, म्हणजे त्या शब्दाचा

43. Then a word, the object it represents, and the sense it conveys, are mixed up with a feeling. Such a feeling is called *Savitarka* or many-sided.

clusively dominating over it, and it cannot distinguish between the object felt, its feeling, or the spirit which feels it. The feeling itself is not felt. The human spirit knows and feels through the heart. The heart is its means. What is known and felt is an object; and when the spirit knows or feels any object, the condition of the heart is changed. This change is called a feeling. The feeling, as it were, colours the heart, when all distinction between the spirit, the heart, and an object perceived, is lost. The heart is engrossed by one feeling only. This is illustrated by a pure gem. Take a gem, place by it an object; the colour of the gem is the same as that of the object. When such a gem is seen to have the colour of the object it reflects, no distinction between the gem, its colour, and the object it reflects, can be made. Such a condition of the human heart is called its proficiency or *Samâpatti*. It is of four kinds.

43. Many-sided contemplation is already explained. The contemplation itself is a cause. The concentration and focusing of the heart into one feeling is an effect. It is a subjective condition. It is the form of the heart itself. It consists in

सूत्राणि.

स्मृतिपरिशुद्धौ स्वरूपशून्येवाऽर्थमात्रनिर्भासा निर्वितर्का ॥४४॥

भावार्थः । चित्तमेकाग्रमेकवृत्त्याकारं । तत्र शब्दज्ञानविकल्पा न भासन्ते । केवलोऽर्थो भासते । कथं । शब्दस्तज्जन्यं ज्ञानं तज्जन्यविकल्पश्चाऽर्थसंबन्धेन स्मृत्या स्फुरन्ति । नष्टायां स्मृतावर्थे एव केवलं भासते । अर्थाकारं चित्तं । एष विषय इति स्वरूपभेदभानं नास्ति यत्र तत्र स्वरूपशून्यता । एषा निर्वितर्का समापत्तिः । प्रमाणेन प्रमा । स्मृत्या तत्संबन्धीन्यन्यानि ज्ञानानि । स्मृतिनिरासेऽन्यज्ञाननिरासः । तेन केवलमर्थाकारं चित्तं । तेन नाऽत्र प्रत्यक्षं नाऽनुमानं न विपर्ययः न विकल्पः न स्मृतिः । केवलं प्रमाकारं चित्तं ॥

अर्थ, आणि त्या आकाराच्या योगानें आत्म्यावर झालेला संस्कार म्हणजे त्या विषयाचें ज्ञान. इतकेंच काय तें आहे. अमुक शब्द चित्तास चिकटला आहे; त्याच्या योगानें चित्ताची अमुक एक वृत्ति झाली आहे; आणि त्या वृत्तीच्या ज्ञानरूपानें अमुक एक आत्म्यावर छाया पडली आहे; अशा समयी ज्या जडपदार्थापासून अशी छाया पडली तो जड पदार्थ तर सुटलाच आहे. जड पदार्थ नाहीच. मग जड पदार्थ नसतां शब्द, त्याचा अर्थ, आणि त्याचें ज्ञान यांच्या योगानें चित्ताची वृत्ति बदलून त्या वृत्तीमध्येच चित्त खिलून गेलें आहे. वस्तु नसतां, पदार्थ नसतां जें ज्ञान होतें त्याचें नांव विकल्प. मग पदार्थ मागें राहून, जड वस्तु मागें राहून चित्ताची स्थिति शब्दार्थाच्या योगानें बदलली आहे. अशा

a feeling. This is what is called Samâpatti and it is of four kinds—Savitarka, Nirvitarka, Savichâra, and Nirvichâra. In this sūtra the Savitarka Samâpatti is explained. The heart is concentrated upon a material object. The material object itself is not before it. Yet the heart perceives its name, the sense of that name, and the form of the object, and their knowledge conveyed to the human spirit. These are the elements. A word clings to the heart and produces a particular feeling—a feeling which reflects the human spirit perceiving it. Under these circumstances, the human spirit and the heart have left behind them the material object once perceived. The material object itself is not before them as directly existing or directly perceived. When the object is not directly before the mind, a mere name, and its

४४. स्मृति गेली, जणों स्वरूपाचें ज्ञान गेलें. केवळ अर्थ स्पष्ट भासतो आहे. अशा समापत्तीचें नांव निर्वितर्क.

या चित्तवृत्तीचें नांव सवितर्क समापत्ति. चित्ताची एक वृत्ति आहे खरी, तें एकाम्र झालें आहे खरें, त्याच्यामध्ये एकाच वृत्तीच्या लहरी खेळत आहेत हें खरें, तथापि ती वृत्ति निर्मळ शुद्ध नाही. वस्तु नसता तिचें ज्ञान आहे हा कलंक तिला लागला आहे. जें नाहीं तत्संबंधी ज्ञान, तद्वाचक शब्द, तदर्थ, असे हे चित्तामध्ये उमटले. यामुळें चित्ताची वृत्ति मिश्रित असें सूत्रीं म्हटलें आहे. अस्तु. कैवल्यावर एकंदर कटाक्ष आहे. इतकें वाचकांनीं या स्थळीं लक्षांत ठेवावें. पुढील सूत्रीं निर्वितर्क समापत्ति म्हणजे काय हें वाणलें आहे.

४४. चित्त एकाम्र झालें आहे. एकच वृत्ति त्याची बनून राहिली आहे. हा जड पदार्थ, हा तद्वाचकशब्द, हें पदार्थज्ञान, अथवा तो जड पदार्थ मागें राहिला. आणि तद्वाचक शब्द आणि त्याचें ज्ञान हेंहि मागें राहिलें. जड पदार्थाप्रमाणें चित्ताचा आकार झाला आहे. चित्त रंगून गेलें आहे. इतकेंच काय तें बाकी राहिलें आहे. असें कसें होईल ? शब्द, किंवा त्यापासून उत्पन्न होते जें ज्ञान, किंवा वस्तु नसता चित्तांत जे तरंग उगीच उठतात ते. हें

44. The memory is purified, the perception of its own form is lost ; only the object itself is directly felt. Such a condition of the heart is called Nirvitarka-Samâpatti.

sense, and the knowledge it conveys, affect the heart and produce a feeling—a feeling which exclusively engrosses it. Vikalpa is the name of the subjective condition of the heart in which it feels a name without any reference to the object it represents. The object itself is left behind. Yet a name affects the heart, and produces a certain condition. Such a condition is called Savitarka-Samâpatti. Though the heart is engrossed by one feeling, though it is concentrated and focused, and though one feeling exclusively predominates in it, yet this feeling is not simple and pure. Though the material object is left behind, yet its knowledge clings to the feeling. A name, its sense, and the knowledge it conveys, appear in the feeling, when there is no material object corresponding to them. Such a condition of the human heart is called mixed in the Sanskrit sūtra. The Yoga seeks to accomplish that perfect emancipation of the human spirit, in which it perceives nothing but itself. The reader would do well to bear this in mind. The next sūtra explains what Nirvitarka-Samâpatti is.

44. The heart is concentrated and focused. It is completely over-powered by one feeling only.

सर्व भासमान होण्याचें कारण काय ?
 हें सर्व भासमान होण्याचें कारण स्मृति-
 शक्ति. समाधि लावून ज्या पदार्थाचें
 ध्यान चाललें आहे त्या पदार्थाचा आणि
 चित्ताचा आकार एक. हीच चित्ताची
 मुख्य वृत्ति. हीच काय ती समापत्ति.
 परंतु या वृत्तीच्या भोंवताले त्या पदा-
 र्थाचें नांव, त्या पदार्थाचें ज्ञान, त्या प-
 दार्थाविषयीं विकल्प, म्हणजे तो पदार्थ
 नसतां त्याचें भान, तत्संबंधीं नानाव्या-
 पार, हीं इतकीं खेळतात. स्मृति का-
 ढून टाकली कीं या इतक्याचें खेळणें
 बंद झालें. स्मृति काढून टाकतां कशी
 येईल ? जोंवर चित्त आहे तोंवर स्मृति
 आहेच. म्हणून स्मृतीचें परिशोधन क-
 रावें असें सूत्रीं म्हटलें आहे. स्मृतीच्या
 योगानें या नानावृत्ति चित्तासभोंवतीं
 खेळत आहेत, हाच चित्ताचा स्वभाव;
 हेंच चित्ताचें स्वरूप. स्मृति शुद्ध हो-
 तांच हें चित्ताचें स्वरूप गेलें. यास स्व-
 रूपशून्यता असें सूत्रीं म्हटलें आहे. ज्या
 वस्तुवर लक्ष ठेऊन समाधि लावली
 आहे ती वस्तु चित्तापुढें नाही. त्या व-
 स्तुचा आणि चित्ताचा आकार मात्र एक
 आहे. मग ही ती वस्तु आणि हें चित्त
 असा भेद कोठें राहिला ?

पुनः, अमुक वस्तूचें ज्ञान झालें आहे.
 शुद्ध निर्मळ खरें जें ज्ञान त्याचें नांव
 प्रमा. ही प्रमाणाच्या योगानें चित्तांत
 उत्पन्न होते; आणि तिच्या भोंवतीनें
 चिकटलेलीं जीं दुसरीं ज्ञानें तीं स्मृतीनें
 उत्पन्न होतात. ही स्मृति काढून टाकली
 कीं बाकीं सर्व ज्ञानें सुटलीं. मग बाकी

The heart does not perceive a material object before it, or its name, or the sense the name conveys. The form of the heart is just the form of the material object. There is one feeling—one feeling which predominates to the exclusion of everything else—one feeling which alone clings to, and tinges completely the heart. How is this possible? What is the cause of a number of feelings arising in the heart, when it does not perceive any object or a word and its sense. These feelings are produced by memory. A Yogi contemplates a material object. His heart is concentrated upon it. The form of the heart and of the material object has become identical. There is only one feeling. This one principal feeling is Samâpatti. Yet to this feeling, the name of the material object, its knowledge, and numberless things suggested, cling, when the material object itself is not directly perceived. The activity of all these will cease, when the activity of the memory ceases. But so long as the human heart exists, memory is inseparable from it. Yet the human memory can be purified. The number of feelings which memory re-calls, and which play about the heart, are inseparable from the heart itself. This is its constitution. But when the memory is purified, its constitution is changed. The heart is concentrated upon a material object. The heart has assumed its form. The material object now existeth not. No distinction between the heart and the material object can be made. This

अ० १.पा० १.सू० ४९.] षड्दर्शनचित्तनिका.

८९

सूत्राणि.

एतयैव सविचारा निर्विचारा च सूक्ष्मविषया व्याख्याता ॥४५॥

भावार्थः । सा सविचारा समापत्तिः यत्र केवलं तन्मात्राकारं चित्तं । सा पूर्वसूत्रेण व्याख्याता । तत्र तन्मात्राविचारे तन्मात्राकारमेव चित्तं । तत्संबंधिशब्दज्ञानविकल्पाः प्रलीयन्ते । कथं । स्मृतिशून्यत्वात् । सैषा निर्विचारा समापत्तिः । तेन समापत्तिर्द्विविधा । स्थूलविषया सूक्ष्मविषया च । पुनः स्थूलविषया द्विविधा । सवितर्का निर्वितर्का च । पुनः सूक्ष्मविषया चतुर्विधा । सविचारा निर्विचारा सानंदा सास्मिता च ॥

केवल प्रमाकार चित्त राहिलें. अशी जी चित्ताची वृत्ति तिचें नांव निर्वितर्क समापत्ति.

is what is meant by the term *Svarûpa-shûnya* used in the sûtra.

Again, the heart perceives an object. Its correct knowledge is felt—a correct knowledge determined by different proofs. Yet about this correct knowledge a variety of feelings, and ideas, and thoughts, produced by memory, play. When memory, being purified, ceases its activity, all these feelings, ideas, and thoughts disappear. The form then of the heart is identical with the form of the object as correctly perceived. Such a condition of the heart is called *Nirvitarka Samâpatti*.

४५. हिनेच सूक्ष्मविषय, सविचार, आणि निर्विचार ह्यांची व्याख्या झाली.

४५. सूत्रामध्ये 'हिनेच' हीं पदे आहेत; त्यांचा अर्थ निर्वितर्क समापत्तीच्या योगाने. मागील सूत्रीं निर्वितर्क समापत्तीचे निरूपण झाले. ही जी दोन प्रकारची समापत्ति तिचे नांव स्थूलविषय असेंहि आहे; कारण पृथ्वी, आप, तेज, वायु, आणि आकाश हीं जीं पंच स्थूलभूते त्यांचे ध्यान करून समाधि लावायाची. अशी समापत्ति दोन प्रकारची ठरली. एक स्थूलविषय आणि दुसरी सूक्ष्मविषय. सूक्ष्मविषय समापत्ति कोणती? ज्या समापत्तीमध्ये चित्ताचा आकार सूक्ष्मविषयाचाच असतो. सूक्ष्मविषय ते कोणते? पंच तन्मात्रा, इंद्रिये, आणि चित्त. हे सारे विषय; कारण यांचे ज्ञान आत्म्यास होतें. हे सूक्ष्म आहेत, कारण या विषयांचा आकार स्थूल नाही. याप्रमाणे सूक्ष्मसमापत्तीचेहि सविचार आणि निर्विचार असे दोन प्रकार आहेत. सविचार समापत्ति केव्हां घडते? शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गंध ह्या पांच तन्मात्रा आहेत, किंवा इंद्रिये किंवा चित्त यांतील एका तन्मात्रेचे चित्त ध्यान करित आहे. तन्मात्राकार चित्त झाले आहे. चित्त एकाम्र असतां स्मृति जागृत आहे. म्हणून चित्ताभोवतीं तन्मात्रावाचक शब्द, तशीच ती तन्मात्रा, हा त्या शब्दाचा अर्थ, त्या शब्दापासून झालेले ज्ञान, आणि या ज्ञानापा-

45. By this, Savichâra and Nirvichâra Samâpatti, conversant with subtle perception, are explained.

45. The term *by-this* is used in the feminine gender in the Sanskrit sūtra. It refers to the term Nirvitarka-Samâpatti used in the preceding sūtra. In the preceding sūtra Samâpatti, both Savitarka and Nirvitarka, is explained. This Samâpatti or the knowledge, which mixed contemplation produces, is conversant with gross material objects; because in mixed contemplation, all feeling is concentrated upon either of the following—earth, water, light, air and æther. But when all feeling is concentrated on any of the subtle elements or Tan-mâtrâs, it is subtle Samâpatti. Samâpatti, therefore, is conversant either with gross material objects or subtle material elements, or powers. These are form, taste, smell, sound, and touch; the five powers of external activity; the five senses, and the heart. All these are objective existences, because the human soul can cognize them. These are called subtle in contradistinction to gross material objects. Samâpatti or the knowledge which mixed contemplation produces is either, therefore, subtle or gross. Samâpatti is again either mixed (Savichâra) or pure (Nirvichâra.) Mixed subtle Samâpatti is to be explained thus. The heart is concentrated on any of the subtle elements, for instance, on any of the Tan-mâtrâs. All feeling is engrossed by it. The heart has assumed the form of the Tan-mâ-

सून आणि या स्मृतीपासून उत्पन्न होणारे विकल्प; इतके हे सारे खेळताहेत. म्हणून ही सविचार समापत्ति असें म्हटलें आहे. जेव्हां स्मृति नष्ट झाली आहे, केवळ तन्मात्राकारच चित्त झालें आहे, शुद्ध तन्मात्रा एवढाच विषय चित्तास भासून चित्त एकाम्र, एकवृत्तिक झालें आहे. तन्मात्रावाचक शब्द किंवा त्यापासून होणारे ज्ञान, किंवा तत्संबंधी नाना विकल्प, यापासून चित्त निराळें झालें आहे. अशी जी समापत्ति तिचें नांव निर्विचार समापत्ति. जेव्हां इंद्रियाचें ध्यान चित्त करतें, तद्दिद्रियाकारच तें होतें, तेव्हां जी समाधि उत्पन्न होते तिचें नांव सानंदसमाधि. सानंदसमाधीचें जें फल त्याचें नांव सानंदसमापत्ति. पुनः, चित्त आपल्याच आकारामध्ये गढलें आहे, एकाम्र झालें आहे, हा सास्मित समाधि. या समाधीचें जें फल त्याचें नांव सास्मितसमापत्ति. याप्रमाणें समापत्ति प्रथम दोन प्रकारच्या आहेत. एक स्थूलविषय, आणि दुसरी सूक्ष्मविषय. स्थूलविषय समापत्ति दोन प्रकारची—सवितर्क आणि निर्वितर्क. पुनः, सूक्ष्मविषय समापत्ति चार प्रकारची. सविचार, निर्विचार, सानंद, आणि सास्मित. संप्रज्ञातसमाधि चार प्रकारची आहे. सवितर्क, सविचार, सानंद, आणि सास्मित. याच संप्रज्ञात समाधीचें जें फल होतें, त्याचें नांव समापत्ति असें ठेऊन त्या समापत्तीचे दोन प्रकार अधिक झाले. एक निर्वितर्क आणि दुसरा निर्विचार. संप्रज्ञात समाधि आणि समापत्ति यांमध्ये भेद काय? समाधि

trâ it meditates on. When the heart is thus concentrated, memory still exercises a power over it. Hence the name of the Tan-mâtrâ meditated on, the object which the name indicates, and the knowledge which it conveys, and a variety of feelings having nothing corresponding to them in external nature—all these play about the heart. Hence this Samâpatti is called mixed. But when memory ceases activity, the subtle element on which the heart is concentrated, is merely present before it, nay more; the heart has assumed the form of this subtle element, but is not tinged by its name or by the knowledge it conveys, or by the thoughts and feelings the memory awakens; Free from all other feeling or thought, the heart has assumed the form of the subtle element it meditates on. Such a condition of the heart is called pure (Nirvichâra) Samâpatti. When the heart is concentrated on any of the senses or powers of external activity, the Samâpatti is known as joyful (Sânanda-Samâpatti.) Joyful contemplation is already explained. The knowledge, which such contemplation produces, is known as joyful (Sânanda) Samâpatti. Again, the heart is concentrated upon itself. It is focused. It is conversant with one feeling only—the feeling of its own presence. This contemplation is known as self-conscious (Sâsmita.) The fruit, which such contemplation produces, is also known as self-conscious, To sum up, Samâpatti is of two kinds—gross and subtle. Gross Samâpatti again is of two

सूत्राणि.

सूक्ष्मविषयत्वं चाऽलिंगपर्यवसानं ॥ ४६ ॥

भावार्थः । किं नाम सूक्ष्मविषयत्वं । सूक्ष्मविषयसमापत्तित्वं । तत् तन्मात्राविषयत्वं नाम कर्मज्ञानेन्द्रियविषयत्वमानन्दविषयत्वं चित्तविषयत्वं च । सूक्ष्मविषयाकारं चित्तं यदा भवति तदा तस्य कुत्र पर्यवसानं । प्रधाने पर्यवसानं । प्रधानं नाम प्रकृतिः । प्रधानं अलिंगमिति सूत्रे उच्यते । किं कारणं । प्रधानस्य न कुत्र चिद् लयः । प्रकृतिर्द्विविधा । व्यक्ताऽव्यक्ता च । अव्यक्ता प्रकृतिर्नित्याऽविकृता च । ततः सूक्ष्मविषयया समापत्या यत् सूक्ष्मविषयकं चित्तं तदलिंगपर्यवसानकं । आत्मा यश्चिद्रूपः स तु प्रकृतेर्भिन्नः । प्रकृतिरूपादानकारणं । सबीजसमाधिनोपादानकारणे पर्यवसानं । तेन संप्रज्ञातसमाधिना शुद्धप्रकृत्याकारे चित्तस्य पर्यवसानं भवति । तेनात्मा प्रकृतिश्च संप्रज्ञातसमापत्तौ भासेते ॥

ही चित्ताची क्रिया आहे. तिजमध्ये देह आसनावर मांडून, कोणीएक विषयाचें ध्यान लावून चित्त एकाग्र, एकवृत्तिक करायाचें. ही जी क्रिया हिचें नांव समाधि. ही क्रिया केव्हां पूर्ण साधते, केव्हां थोडी साधते, केव्हां साधत नाही. ही क्रिया न साधण्याचीं जीं विभ्रं तीं पूर्वीं वर्णलींच आहेत. समापत्तीचा प्रकार असा नाही. समाधि पूर्ण साधल्यानंतर चित्ताची जी स्थिति होते तिचें नांव समापत्ति.

kinds—mixed (Savitarka) and pure (Nirvitarka). Again, subtle Samâpatti is of four kinds—mixed (Savichâra), pure (Nirvichâra), joyful (Sânanda), and self-conscious (Sâsmita.) Mixed contemplation is of four kinds—mixed or many-sided (Savitarka), mixed up with feeling and thought (Savichâra), joyful (Sânanda), and self-conscious (Sâsmita.) The effect upon the heart, which this four-fold mixed contemplation (Samprajnâta-Samâdhi) produces, is characterized as Samâpatti. Corresponding to the four-fold mixed contemplation, from which it arises, Samâpatti, properly speaking, ought to be four-fold. But it is six-fold. Thus two more kinds of Samâpatti are added. These are Nirvitarka

४६. पुनः सूक्ष्मविषय समापत्तीचें पर्यवसान प्रकृतीमध्ये.

४६. सूत्रामध्ये 'सूक्ष्म-विषयत्व' पदाचा प्रयोग केला आहे. सूक्ष्मविषय समापत्तिवरील जो धर्म तें सूक्ष्मविषयत्व. ह्या सूक्ष्मविषय समापत्तीमध्ये चित्त तन्मात्राकार होतें, चित्त कर्मज्ञानेंद्रियाकार होतें, आनंदाकार होतें, किंवा चित्त आपल्याच आकारामध्ये गुंण जातें. अशी सूक्ष्मविषय समापत्ति साधून पुढें काय होतें? नित्य अव्यक्त जी प्रकृति तिजमध्ये चित्त गहून जातें. तिचे सारे आकार चित्तास दिसूं लागतात. व्यक्ति किंवा व्यष्टि ही चित्तांतून सुळीच निघून जाते. नित्यप्रकृतीमध्ये कोणत्याहि प्रकारचा विकार नाही. तिजमध्ये साऱ्या आकृतीच, साऱ्या जातीच भासतात. आकृति हा शास्त्रीय शब्द आहे. त्याचा अर्थ— ते नित्यधर्म, ज्यांच्या योगानें व्यक्तीची अवस्थिति होते. अशी जी नित्य प्रकृति, जीपासून सर्व व्यक्त जगत् उत्पन्न झालें आहे, जिला स्वतः विकार नाही, पण जीपासून नानाविकार असणारा ब्रह्मांडप्रपंच निघाला आहे, अशा या प्रकृतीची आणि चित्ताची गांठ पडते. चित्त तदाकार होतें. जें जें नित्य तें तेंच आतां चित्तामध्ये भरलें आहे. जें जें अविकृत त्यामध्येच चित्त गहून गेलें आहे. शुद्ध समष्टीलाच चित्त जाऊन आतां झोंबलें आहे. असें सूक्ष्मसमापत्तीच्या योगानें नित्य जी प्रकृति तिचा

46. Again, subtle Samâpatti ultimates in the perception of noumenal existence.

and Nirvichâra. In the first, all objectivity, except the the object meditated on, is discarded. In the last, all subjectivity, except the one feeling meditated on, is discarded. What is the distinction between mixed contemplation (Samprajnâta-Samâdhi) and Samâpatti? Contemplation is an activity of the heart. The body being fixed in a particular posture, the heart is concentrated; and it meditates on some one object. It is focused, it is entirely engrossed by one feeling only. This collective act is called contemplation (Samâdhi). This act is sometimes completely accomplished, and sometimes partially, and sometimes it fails. The obstacles, which prevent its accomplishment, are already described. Such is not the case with Samâpatti; because Samâpatti is a condition of the heart, after it has succeeded in accomplishing contemplation.

46. The term *Sûksma-visayatva* is used in the Sanskrit sūtra. It means the quality of being conversant with subtle objects. It refers, therefore, to subtle Samâpatti or the Samâpatti, which cognizes subtle elements. It is a condition when the heart— meditating on any of the Tan-mâtrâs, or on any of the senses, or any of the powers of external activity, or on joy, or on itself,— assumes the form of that on which it meditates. When this condition is secured, when the condition of the heart known as

सूत्राणि.

ता एव सबीजः समाधिः ॥ ४७ ॥

भावार्थः । या या भिन्ना निरूपिताः समापत्तयः ताः सर्वाः सबीजसमाधिः ॥

निर्विचारवैशारद्ये अध्यात्मप्रसादः ॥ ४८ ॥

भावार्थः । निर्विचारसमापत्तौ केवलं तन्मात्राकारं चित्तं । तत्र यदा चित्तस्य विशारदता नाम समाधौ दाढ्यं तदा चित्ते सत्व-गुणोत्कर्षः । तेन प्रसादः ॥

आणि चित्ताचा एकजीव होऊन जातो, अस्तु. चित्ताचा आणि प्रकृतीचा एकजीव झाला तथापि कार्य साधलें नाही. खेळें चित्त, आणि विकार पावणारी प्रकृति या दोहींचाहि नाश झाला पाहिजे. यांच्या संस्पर्शापासून आत्मा सुटला पाहिजे. निरंजन ज्योति आत्मा आत्म्याच्या ठायीं रमला पाहिजे. यावर असंप्रज्ञात किंवा निर्बीज समाधीचें धोरण आहे. संप्रज्ञात समाधीची धांव शुद्ध, नित्य, अविकृत प्रकृतीपर्यंत. या संप्रज्ञात समाधीच्या योगानें सूक्ष्मविषय समापत्ति साधते. सूक्ष्मविषयसमापत्तीच्या योगानें चित्त आणि शुद्ध प्रकृति यांचा एकाकार होतो. इतकीच मजल या सूत्राची आहे. 'अलिंग' शब्दाचा प्रयोग सूत्रांत केला आहे. त्याचा अर्थ ज्यास लिंग म्हणजे लय नाही तें, म्हणजे नित्य अव्यक्त प्रकृति.

subtle Samâpatti, is developed, what happens? The heart is absorbed in the eternal, unmodified, and latent noumenal existence. All the forms of this nonmenon present themselves before the heart, which now rises superior to all individuality and to all universality. The eternal noumenon is pure, uncontaminated and unmodified. Fixed upon this noumenon, the heart perceives only all form, all genus—all eternal property, by which individual objects exist. This eternal noumenon, from which all these phenomenal existences have emanated, is itself not modified, and is the cause of multitudinous modifications seen in the universe—The heart directly joins in direct intercourse—communes with this eternal noumenon. The heart assumes its form. It is now engrossed with that which is eternal, with that which is unmodified. The heart realizes to itself what universality is. Thus subtle Samâpatti enables the heart to commune with the eternal noumenon. But when this is accomplished, all is not accomplished. The fickle heart and the

४७. त्याच सबीज समाधि.

४८. निर्विचार समापत्ति

शुद्ध प्राप्त झाली असतां आत्मप्रसाद होतो.

४७. जें प्रकरण सारें वर्णिलें तें सर्व सबीज किंवा संप्रज्ञातसमाधीचें. इतका संप्रज्ञातसमाधीविषयीं विचार झाला.

४८. निर्विचार समापत्ति म्हणजे काय, हें पूर्वीं वर्णिलेंच आहे. तीच निर्विचार समापत्ति निर्मळ, दृढ, आणि पूर्ण साधली म्हणजे आत्मप्रसाद प्राप्त होतो. म्हणजे काय होतें ? गुण तीन आहेत. सत्त्वगुण, रजोगुण, आणि तमोगुण. निर्विचार समापत्तीस पोहोंचल्या वेळापासून तमोगुण, आणि रजोगुण सुटतात; आणि सत्त्वगुणाचा उत्कर्ष होतो. मग सहजच आत्म्याच्या ठायीं प्रसाद आणि शांति उत्पन्न होतात. नित्य आणि शुद्ध प्रकृतीमध्ये चित्त गटून गेलें आहे. ब्रह्मांडामध्ये ज्या नाना व्यक्ति आहेत, जे नाना आकार दिसून येत आहेत, हें सर्व सुटून चित्त नित्य प्रकृतीस जाऊन पोहोंचलें आहे. अशा चित्ताचा आणि आत्म्याचा संयोग होत आहे, अशा स्थितीमध्ये प्रसाद आणि शांति यांची वृष्टि होते; आणि चित्त सात्विक भावामध्येच पोहोंतें; इतकें या सूत्रीं वर्णिलें आहे.

47. These are mixed contemplation.

48. Joyful Samâpatti being pure, spiritual tranquility is produced.

eternal noumenon, which is capable of being modified into phenomena—both these should be discarded, and the human spirit should be delivered from their influence. Pure, uncontaminated, delivered from all external influences, the human spirit should rejoice in itself. This is the goal of pure contemplation. Mixed contemplation produces the condition known as subtle Samâpatti, in which the heart communes with the eternal noumenon. The term *Alinga* is used in the sūtra. It means that which is incapable of being destroyed, and refers to the eternal noumenon.

47. Samprajnâta or mixed contemplation is also called Sabija ; because it has its roots in, or connection with, the noumenal or phenomenal existence. All the explanation, that has been offered up to this sūtra, bears upon mixed contemplation. This sūtra sums up the preceding sūtras.

48. Pure Samâpatti or Nirvichâra-Samâpatti is already explained. When this condition of the heart is complete, spiritual tranquility, strong, and pure, is experienced. How does this take place? Three qualities are well-known. The quality of darkness, of foulness, and of truth. When the heart has attained to the condition of pure Samâpatti, it is delivered from the power of the qualities of foulness and dark-

सूत्राणि.

ऋतंभरा तत्र प्रज्ञा ॥ ४९ ॥

भावार्थः । सूक्ष्मविषयया समापत्या चित्तस्याऽव्यक्तायामविकृतायां नित्यायां च प्रकृतौ पर्यवसानं संवर्तते । तेन चित्तस्य तत्र नाम प्रकृतौ स्थितिः । तेन चित्तं यद् नित्यं यदविकृतं तत् पश्यति तत् प्रजानाति । यद् नित्याऽव्यक्तप्रकृतिकं ऋतं नाम सत्यं तच्चित्तं विभर्ति । यद्यप्यव्यक्तनित्यप्रकृत्या-कारं चित्तं भवति तथापि पुरुषप्रकृतिभेदो विद्यते । आत्मा चित्तद्वारा नित्यं सत्यं पश्यति ॥

श्रुताऽनुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषया विशेषाऽर्थज्ञात् ॥ ५० ॥

भावार्थः । ज्ञानं द्विविधं । परंपरितमपरंपरितं च । यत् प्रत्यक्षं तदपरंपरितं । यच्छाब्दमात्रुमानिकं च तत् परंपरितं । यदपरंपरितं ज्ञानं तेन विशिष्टस्य विषयस्य विशेषतः साक्षाद् दर्शनं भवति । यत् परंपरितं ज्ञानं तत् सामान्यज्ञानं । अपरंपरितं प्रत्यक्षं नित्याऽव्यक्तप्रकृतेः कथं भवति । प्रज्ञया । प्रज्ञारूपा विशेषशक्तिश्चित्ते उपजायते । तथा नित्यमविकृतं यत् तच्च चित्तं न केवलं प्रत्यक्षं पश्यति । अपितु तदाकारमपि भवति । नित्यप्रकृतेर्ज्ञानं चित्तेन स्वतो ग्राह्यं न तु परतः ॥

ness. The quality of truth thrives. The natural consequence of this is, the human spirit experiences repose and tranquility. The heart communes with the eternal pure noumenon. It is above all the individualities, and all the phenomenal existences. It looks in upon the spirit, and the blessings of spiritual repose and tranquility are showered. The heart is inundated by truth. This is what is explained by this sūtra.

४९. तेव्हां ऋतंभरा प्रज्ञा
(उत्पन्न होते.)

५०. शाब्द आणि आनु-
मानिक हे जें ज्ञान (ह्याचा
विषय निराळा आणि ह्या प्र-
ज्ञेचा) विषय निराळा; कारण
(हिच्या योगानें) विशेष प्र-
(योजन साधतें.)

४९. सूत्रामध्ये ' तेव्हां ' पदाचा प्रयोग केला आहे. तेव्हां म्हणजे केव्हां ? वरील सूत्रीं वर्णिल्याप्रमाणें चित्ताची स्थिति झाली. शांति आणि प्रसाद यांस जाऊन तें पोहोचले. तेव्हां म्हणजे अशा समयी सूक्ष्मविषय-समापत्तीच्या योगानें नित्य, शुद्ध, आणि अविकृत असें जें जें कांहीं तेव्हाचेंच चित्त पाहतें, तेव्हाच्याच चित्त ओळखतें. नित्य, शुद्ध आणि अविकृत असें जें जें कांहीं तेंच प्रकृतीचें स्वरूप. त्याचेंच नांव ऋत. हेंच नित्य अविकृत निर्मळ सत्य. हें असें ऋत चित्तांत भरलें आहे. हें ऋत चित्तांत भिनलें आहे. या ऋताचा आणि चित्ताचा एकच आकार झाला आहे. आणि असा आकार झाला असतां विशेष ज्ञान त्यामध्ये स्फुरत आहे. या विशेष ज्ञानाचें विशेष नांव ऋतंभरा प्रज्ञा. ही ऋतंभरा प्राप्त झाली असतां योगामध्ये सिद्धि म्हणून ज्या वर्णिल्या आहेत त्या सहज घडतात. इतकेंहि झालें असतां अजून योगी पूर्णावस्थेस पोहोचला नाही. अजून आत्म्याच्या ठायीं चित्ताचा लय

(१-५)

49. Then truth-per-
vading knowledge (is pro-
duced.)

50. The subject of the
knowledge produced by
testimony and inference is
different from that of
Ritambharā-prajñā; be-
cause (it serves) a special
purpose.

49. The term *Tatra* is used in the Sanskrit sūtra. We have interpreted it into *then*. To what time does *then* refer? That condition of the heart which is described in the preceding sūtra has been secured. It has attained to tranquility and repose. Under these circumstances, by means of subtle Samāpatti, the heart has become absorbed in the eternal, pure, and unmodified noumenon. Then the heart perceives and knows that which is eternal, pure, and unmodified. But what is eternal, pure, and unmodified, is the essence of noumenon (*Avyakta Prakriti*.) This is *Rita* mentioned in the Sanskrit sūtra. This is unmodified, pure, eternal truth. This truth fills the heart and penetrates its every part; nay more. The heart has assumed the form of this truth. The heart then possesses a special power of perception. This is characterized as *Ritambharāprajñā*. When a Yogi has acquired this special power of perception, he is able to possess and to exhibit super-human powers to be described in the sequel. Yet the Yogi has not reached

सूत्राणि.

तज्जः संस्कारोऽन्यसंस्कारप्रतिबंधी ॥ ५१ ॥

भावार्थः । ऋतंभरा प्रज्ञा चित्तं संस्करोति । तेन संस्कारेण स्थूलविषयसमाधिजः संस्कारो निराक्रियते । स्थूलविषयसमाधिस्तु व्युत्थानजानन्यान् संस्कारान् निराकरोति ॥

तस्याऽपि निरोधे सर्वनिरोधान् निर्बीजः समाधिः ॥ ५२ ॥

भावार्थः । प्रज्ञाजन्यसंस्कारे निराकृते सर्वस्य निराकारो भवति । सर्वस्य नाम व्युत्थानजानां संस्काराणां स्थूलविषयसमापत्तिजानां संस्काराणां सूक्ष्मविषयसमापत्तिजानां संस्काराणां प्रज्ञाजानां च संस्काराणां निराकारः । कथं । चित्तद्वारा आत्मा नाम पुरुषः सर्वैः संस्कारैर्बद्धो भवति । ऋतंभराप्रज्ञानित-संस्कारनिराकारे चित्तस्य प्रकृतौ लयः । तेन यः समाधिर्जायते स निर्बीजः समाधिः । चित्तं विनिवर्तते सर्वेभ्यः संस्कारेभ्यः । चित्ते निवृत्ते पुरुषः स्वरूपप्रतिष्ठः । तेन द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानं । तेन पुरुषो मुक्तः । तत् कैवल्यं ॥

प्रत्ययनिरोधे समाधिरूपतिष्ठते । ततः समाधिजा प्रज्ञा । ततः प्रज्ञाकृताः संस्काराः । इति नवो नवः संस्काराशयो जायते । ततः प्रज्ञा ततश्च संस्कारा इति वेदव्यासः प्रज्ञासंस्कारोत्कर्षं विवृणोति ॥

इति योगाध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ॥

ज्ञाना नाहीं. आत्म्याच्या मार्गे चित्ताचें झेंगट अजून आहेच. इतकें हें वाचकांनीं लक्षांत ठेवावें.

५०. ऋतंभरा-प्रज्ञा हें जें ज्ञान होतें त्याचें स्वरूप या सूत्रांत वर्णिलें आहे. योगशास्त्रामध्ये ज्ञानें तीन प्रकारचीं मानलीं आहेत. तीं अशीं. प्रत्यक्ष, अनुमान, आणि शब्द. उपमान प्रमाणा-

the last stage. His soul is not yet separated from his heart; the heart still clings to the human spirit and exercises an influence upon it; though it owes its power of activity to the human spirit. This the reader is to bear in mind.

50. The special power of perception is called *Ritambara-prajna*. Its nature is explained in this sūtra. The Yoga-system

५१. या ऋतंभरा प्रज्ञेपा-
सून जो संस्कार घडतो त्या
संस्काराच्या योगानें दुसरे सं-
स्कार नाहीसे होतात.

५२. त्याचाहि निरोध ज्ञा-
ला असतां सर्व निरोध होतो.
पुढें निर्वाज समाधि.

पासून जें ज्ञान होतें तें योगशास्त्रांत स्व-
तंत्र गणलें नाही. ऋतंभरा प्रज्ञेच्या यो-
गानें जें ज्ञान होतें त्याचें स्वरूप काय ?
वास्तविक ज्ञान दोन प्रकारचें आहे.
एक जें साक्षात् होतें तें, आणि दुसरें
परंपरेनें घडतें तें. प्रत्यक्ष ज्ञान साक्षात्
होतें. शाब्द किंवा आनुमानिक ज्ञान
यामध्यें नेहमीं परंपरा असते. म्हणून
तें ज्ञान सामान्य असतें. त्यामध्यें प्रत्यक्ष
ज्ञान येऊन चित्तापुढें उभें राहत नाही.
अस्तु. ऋतंभरा प्रज्ञेच्या योगानें नित्य,
शुद्ध, अविकृत अशी जी प्रकृति तिचें
प्रत्यक्ष ज्ञान होतें. संप्रज्ञात समाधि ला-
वतां लावतां तन्मात्रादि सूक्ष्म विषयाचें
ध्यान करतां येऊं लागलें म्हणजे चित्ता-
मध्यें ऋतंभरा प्रज्ञा ही विशेष शक्ति
उत्पन्न होते. आणि ह्या शक्तीच्या योगा-
नें नित्य, अविकृत, आणि शुद्ध प्रकृतीचें
अवलोकन चित्त करतें एवढेंच नाही,
तर तें तदाकार होऊन जातें. म्हणजे
काय ? रूप, रस, गंध, स्पर्श आणि शब्द
हीं सूक्ष्म भूतें आहेत. हीं आणि पांच ज्ञा-
नेंद्रियें आणि पांच कर्मेन्द्रियें आणि मन
इतकीं हीं सूक्ष्म जड आहेत. बुद्धि आणि

51. The influence, pro-
duced by it, prevents other
influences.

52. That being pre-
vented, (all is prevented;)
from all being prevented,
pure contemplation (is ac-
complished.)

recognizes three sources of our
knowledge—direct perception, in-
ference, and testimony. Analogy
is not independently recognized,
but is included in inference.
What is the nature of the know-
ledge called *Ritambara-prajna* ?
Properly speaking, all sources
of our knowledge can be divided
into two classes—knowledge direct-
ly produced, and knowledge in-
directly produced. Direct percep-
tion belongs to the first class.
Testimony and inference belong
to the second class ; because they
do not immediately produce a
perception. Therefore, the know-
ledge they produce is general.
Specialized knowledge they can-
not produce. The heart through
them is not able to see an object
with its local and individual
details. But by means of the
Ritambara-prajna, the heart
directly and immediately, and, as
it were, “ face to face,” sees the
eternal, pure, and unmodified
noumenon. In the course of
mixed contemplation (*Sampra-
jnata-samadhi*), when the heart is
concentrated on any of the sub-
tle objects, and when it meditates
on them, the special power of
direct perception is produced—

अहंकार हीं दोन्ही मिळून एक चित्त. तेंहि सूक्ष्म आणि जड आहे; रूपर-सादि तन्मात्रा सूक्ष्म. त्यापेक्षां ज्ञानेंद्रियें कर्मेन्द्रियें अधिक सूक्ष्म. त्यापेक्षां चित्त अतिसूक्ष्म. चित्ता इतका सूक्ष्म पदार्थ जगतांत नाही. या सूक्ष्म विषयाचें ध्यान होऊन चित्तामध्ये ऋतंभरा प्रज्ञा या नांवाची विशेष शक्ति उत्पन्न होते. पुढें जगतामध्ये, ब्रह्मांडामध्ये, अविकृत, नित्य, शुद्ध जें जें कांहीं आहे, त्या सर्वांचें प्रत्यक्ष ज्ञान ऋतंभरा प्रज्ञेच्या योगानें चित्तास घडतें.

५१. ऋतंभरा प्रज्ञाहि चित्तावर संस्कार करते. तो संस्कार इतका दृढ कीं त्याच्या योगानें दुसरे जे संस्कार चित्तावर झाले असतात ते सर्व नाहीसे होतात. दुसरे संस्कार कोणते? समाधि लावून स्थूल विषयाचें ध्यान केलें असतां जे संस्कार उत्पन्न होतात ते. या संस्कारांच्या योगानें संसारामध्ये जे नाना संस्कार होतात ते दूर होतात. म्हणजे सवितर्क समाधीच्या योगानें व्युत्थानापासून मनुष्य निघतो. निर्विचार समाधीच्या योगानें सवितर्क समाधीचे जे संस्कार त्यांपासून मनुष्य सुटतो. निर्वितर्क, निर्विचार, सानंद, आणि सास्मित या ज्या समापत्ति त्यांपासून सूक्ष्म विषयाचें ज्ञान होऊन ऋतंभरा प्रज्ञा प्राप्त होते. ऋतंभरा प्रज्ञा प्राप्त झाली तरी योगी पूर्णावस्थेस पोहोचला नाही. त्याला अज्ञान असंप्रज्ञात जी समाधि ती साध्याचीच आहे. ती काय हें पुढील सूत्रीं दाखविलें आहे.

a power which enables the heart to see the eternal, unmodified, and pure noumenon face to face; nay more. The forms of this noumenon and the heart become identified. What is meant? Form, taste, smell, touch, and sound are subtle semi-material objects. The five senses or the means of perception, and the five organs or the means of exerting nervous activity into acts, and the mind—all these are semi-material, but they tend towards the spiritual more than the group of the Tanmâtrâs already mentioned. Intelligence or intellect and self-consciousness constitute the heart or the Chitta, which is also semi-material, and which tends more towards the spiritual than the other two groups mentioned. The heart is the most subtle thing ever known. By means of contemplation, the heart is concentrated on these subtle and semi-material objects, when the truth-pervading-knowledge or the special power of direct perception is developed. The heart is now able to see face to face all eternal, pure, and unmodified truth, formal and essential.

51. The term *by-it* signifies by the special power of direct perception. This power exercises an influence so thorough and so strong that all other influences exerted upon the heart previously give way before it. What are these other influences? In the course of mixed contemplation the heart is at first concentrated on gross material objects, and thus it is estranged from all the material objects in the world. By means of Savitarka-Samâdhi, the heart is de-

५२. सबीज समाधि म्हणजे संप्रज्ञात समाधि; आणि निर्बीज समाधि म्हणजे असंप्रज्ञात समाधि हे वाचकांस सांगायला नको. सर्व योगाभ्यासाचा मुख्य उद्देश असंप्रज्ञात समाधि साधायला हा साधला असतां जड चित्ताचा आणि आत्म्याचा वियोग घडतो. मग केवळ शुद्ध आत्माच अवशिष्ट राहिला. मग आत्म्याची स्थिति स्वताच्या ठायीं होते. आत्मा आपल्या स्वताचें अवलोकन करतो. आणि आपल्या स्वतामध्ये रममाण होतो. हेच या पादाच्या तिसऱ्या सूत्रांत वर्णिलें आहे. तें सूत्र असें. “तेव्हां पहाणाराची स्वतांच्या रूपामध्ये स्थिति.” हे कसें? आत्म्याचा आणि चित्ताचा जोवर संग असतो तोवर चित्त नानाप्रकारें नाचत असतें. त्याला या संसारांतून हळू हळू काढून त्याचा आणि आत्म्याचा वियोग करायला. संसारांत जेव्हां तें गुंतून धांगडधिगा घालीत असतें तेव्हां त्याची जी स्थिति तिचें नांव व्युत्थान. यांतून काढून त्याला एका स्थूल भूताचें ध्यान करायला लावले; तेणेंकरून त्याची जी स्थिति झाली तिचें नांव स्थूल-विषय-समापत्ति. या स्थूल विषयांतून त्याला काढून हळू हळू सूक्ष्म विषयांत घालायलाचें. ध्यान करतां करतां तन्मात्रापेक्षां विशेष सूक्ष्म जें इंद्रिय त्याचें ध्यान चित्त करूं लागतें. त्यांतूनहि सूटून आपल्या स्वताचें ध्यान तें करूं लागतें. अशा समयीं नित्य, शुद्ध, अविकृत जी प्रकृति म्हणजे रजोगुण, तमोगुण, आणि सत्त्वगुण यांची साम्याव-

livered from its tendency to externalize. By means of Nirvichâra-Samâdhi, the heart is delivered again from the influence which the Savitarka-Samâdhi has exerted upon it. By concentrating the heart on subtle semi-material objects, the Samâpatti or the knowledge already mentioned is produced—a knowledge which is conversant with subtle semi-material objects. After this, the special power of direct perception is developed. Though a Yogi is able to see face to face all that is essential and formal, and to possess and exhibit superhuman powers, yet he has not reached the last and the highest stage—a condition to which he can attain by practising only Asamprajnâta-Samâdhi. It is explained in the next sūtra.

52. Pure contemplation is called Nirbija-Samâdhi in the sūtra. It is the same as Asamprajnâta-samâdhi. The last goal, which the practice of Yoga seeks to reach, is pure contemplation. When it is accomplished, the human spirit is separated from the semi-material heart. The pure spirit now is independent and is able to rejoice in itself. It sees itself face to face. This is what is stated in the third sūtra of this chapter. “Then the seer subsists in his own form.” How is this? So long as the human spirit and the heart are in contact, the heart revels as it pleases. By a gradual process of estranging the heart from all worldliness, it is brought first to see itself, and when it sees itself, in relation to the human spirit, and in relation to the eternal noumenon, it is dissolved and

स्था म्हणजे गुणाचें निष्क्रियत्व अशा प्रकृतीची ओळख होऊन चित्तामध्ये सत्व गुणाचाच उत्कर्ष होतो. चित्तामध्ये ऋतंभरा प्रज्ञा उत्पन्न होते. पुढें जें शुद्ध, जें अविकृत, जें नित्य त्याचेंच अवलोकन करतां करतां जड चित्त एकीकडे होतें. मग आत्म्याचा आणि चित्ताचा वियोग घडतो. असा हा पुढें कैवल्य-मोक्षाचा प्रकार आहे. त्याचा पुष्कळ सूक्ष्म विचार चवथ्या पादामध्ये विवरण करतांना होणार आहे. एथपर्यंत समाधि म्हणजे काय, त्याचे प्रकार किती, आणि सरतेशेवटीचा असंप्रज्ञात समाधि म्हणजे काय इतकें निरूपण झालें.

its contact with the spirit ceases. *Vyutthāna* is the name of that condition of the heart in which it is engrossed by worldliness. Out of this condition it is pulled, when it is concentrated on some one gross material object. It then gets into the condition called *Sthūlavīsaya-samāpatti* or knowledge of a gross object. Out of this condition it is gradually pulled when it is concentrated on subtle semi-material objects. In the course of contemplation, it meditates on the five senses and the organs of external activity. This is a stage higher than the meditation of subtle elements or *Tanmātrās*. It escapes from this condition when it is concentrated on itself. It then sees face to face the eternal, pure, and unmodified noumenon, which is an independent individual substance, though it consists of the qualities of darkness, foulness, and truth in a state of perfect inactivity or equilibrium. When it meditates on the eternal noumenon (*Avykata-Prakriti*) the quality of truth predominates, and the special power of direct perception (*Ritambharā-prajñā*) is produced. When absorbed in the meditation of the eternal noumenon, the heart is disconnected. Its contact with the spirit ceases. How this takes place will be explained in the Fourth chapter. In this chapter the different kinds of contemplation, their fruits, and their influences are explained.

उपसंहार.

मनुष्याच्या चित्तामध्ये क्षणोक्षणीं दोन प्रकारचे तरंग उठतात. एक प्रवृत्तीचा आणि दुसरा निवृत्तीचा. व्युत्थानावस्थेमध्ये मनुष्याचें चित्त गहून गेलें आहे. त्याचा स्वभावच असा कीं निद्रा, आहार, विहार यांपासून होणारें सुख त्याला पाहिजे. हें सुख तो संपादन करीत असतां, आत्मरक्षण तो करीत असतां, विहार करीत असतां, संतानवृद्धि करीत असतां सहजच त्याला लोकाविषयीं कळवळा येतो; किंवा आपण मोठा असें वाटून आपली प्रतिष्ठा वाढविण्यास तो झटतो. केव्हां केव्हां लज्जा वाटून अमुक करूं नये असेंहि त्याला वाटतें. केव्हां केव्हां अभिमानामुळे अमुक केलेंच पाहिजे असा तो भरीस पडतो. आत्मोत्कर्ष व्हावा म्हणून तो लोकांचा हेवा करतो. किंवा लोकांच्या हानीपासून त्यास बरें वाटतें—तो विघ्नसंतोषी आहे. तथापि त्यामध्ये धर्म-बुद्धि प्रबळ आहे. अमुक कर्तव्य अमुक अकर्तव्य असें त्यास नेहमीं भासत असतें. लब्धप्रतिष्ठा त्याच्या अंगीं वास करते; म्हणून आपला अपमान होऊं नये यासाठीं तो झटतो. आपणामध्येच आपण रंगून जाऊन नेहमीं तो तृप्त असतो; आणि नेहमीं उगाच उडत असतो, फुगत असतो, आणि आमहानें तमत असतो. हा त्याचा स्वभावच. या स्वभावापासून महत्कार्यें उत्पन्न होतात. सारी आमची धार्मिक, सामाजिक, प्रापंचिक, व्यापारसंबंधीं, आणि राज-

SUMMARY.

Man is from moment to moment affected by two emotions—worldliness and world-weariedness. Engrossed by worldliness, man naturally seeks the joys of food, sport, and sleep. While securing the means of these joys, protecting himself, diverting himself, living in a family, he sympathizes with others, or seeks their approbation to aggrandize himself. Sometimes he feels shame and avoids some act. Sometimes carried away by feelings of self-respect and self-satisfaction, he insists upon some acts. He feels jealousy or envy that he may prosper. He sometimes delights in the decline and adversity of his neighbour. Notwithstanding all this, he is so swayed and overpowered by an instinctive feeling which dictates to him what constitutes virtue and what constitutes vice. He is religious. He feels self-respect and cares that he should not be disrespected. Delighting in himself, he is self-satisfied; yet he is ambitious. He is buoyed up with hopes and persists in his obstinacy. This is his constitution. From his instincts rise the religious, the social, the domestic, the commercial, and the political politics; and they are regulated by his instincts. All this varied life is characterized as Vyutthâna or externalization in Yoga-philosophy. The root-basis of his externalization is that happiness is real, that it consists in worldliness, that man ought to pursue this worldly happiness, and that he is qualified for it. All this is

कीय व्यवस्था उत्पन्न होते आणि सुरळित चालते. या स्थितीचें नांव व्युत्थान. ह्या अंकुराचें बीज असें आहे कीं, सुख वास्तविक आहे. आणि तें संसारामध्ये प्राप्त होतें. हें सुख-संपादन मनुष्यास योग्य आहे. तदर्थ मनुष्यांनीं झटावें, आणि संसार करून आपलें कर्तव्य साधावें. हाच प्रवृत्ति-मार्ग. हाच पूर्वमीमांसासिद्धांत. आणि जिचें ऋषींनीं आणि ब्रह्मवाद्यांनीं प्रतिपादन केलें ती हीच वैदिक परंपरा.

मनुष्यास वारंवार संसारामध्ये ठोकर लागते; आणि त्याच्या चित्ताचें परावर्तन होतें. मृत्यु आपणास चुकायाचा नाही असें त्यास आठवून, संसार दोन दिवसांचा, आणि कशास हा खटाटोप असें तो चिंतन करू लागतो. या आपल्या अभिमानामध्ये काय आहे? जीव क्षणभंगुर, देह पाहतां केवळ अल्प, काळ अनंत आहे, ब्रह्मांड अनंत आहे. या ब्रह्मांडापुढें आणि या कालापुढें आपली प्रतिष्ठा काय? मी मी म्हणून किती निघून गेले तसे आपणहि जाणार, आत्मरक्षण काय करायाचें आहे? विहारामध्ये कोठें सुख आहे? स्त्रीशीं रमलों, उत्तम भोजन केलें, तरी परिणामी दुःखच होतें. तें सुख केवळ क्षणिक. मुल्लेबाळें झालीं तथापि त्यांपासून दुःखच वाढतें. मुलाबाळांचा आणि देशाचा कैवार आम्हीं किती करायाचा? आमचा अभिमान तो काय, आमची योग्यता ती काय? जनाची आणि मनाची किती लाज बाळगायाची? अभिमानास किती

comprehensively called the doctrine of Pravritti or worldly activity. This is the philosophy of the Pūrva-mīmāṃsā-system. This is called the Vedic polity as propounded by the R̥isis and the Brahmvādins.

But man often fails in worldliness itself. His pursuit after worldly happiness is thwarted. He is compelled to look in upon himself. He feels that he cannot escape death, that worldly life is transient, and that his varied activity is to no purpose. He asks what good his jealousy, his self-respect, and his pride produce; he feels that life is but a span, that the human body is only an atom in eternity and infinity of space. In view of this eternity and infinity, what is man? Many, boasting of their greatness, have passed away. Ah! says he, I am to die; and what can protect my body from death? Where is there happiness in these amusements? I have lived in a family. I have eaten dainties. But at last I find sorrow is my share. What I consider happiness is only momentary. Wife and children are a source of sorrow; and how proud am I to be of my family and of my country and what are my feelings of pride and patriotism? How long am I to fire and feed these feelings? How long am I to fear man and mind? How long am I to be swayed by small feelings of jealousy and public approbation? Away with all this. All this is transient. All this springs from ignorance. Tukârâma observes :—"happiness really is like a grain of barley sorrow is as big as a mountain." Though such world-weariedness

पेटायाचें? विघ्नसंतोषी किती व्हायाचें? नको हें सारें; हें सारें क्षणभंगुरच; हें सारें अज्ञानामुळें. “सुख पाहतां जवा पाडें, दुःख पर्वता एव्हढें” असें वैराग्य मनुष्याच्या चित्तामध्ये क्षणोक्षणीं स्फुरत असतें; आणि असें वैराग्य होत असतां संसारामध्ये तो निमग्न होतच आहे. म्हणून या वैराग्यास स्मशान-वैराग्य म्हणतात. तथापि हें वैराग्य दृढ ज्ञालें असतां मोठें पूज्य होतें. आणि जितकें जितकें वैराग्य तितका तितका त्याचा मान, तितकी त्याची प्रतिष्ठा. जो जो विषयसुखत्याग करतो तो तो लोकांस फारच आवडतो. यामुळें जनामध्ये परोपकारी किंवा देशकैवारी किंवा साधु यांची मानमान्यता फार असते. आणि हजारो रुपये खर्च करून यति-जनास गृहस्थ मठ बांधून देतात; आणि त्यांचा चरितार्थ चालविण्याकरतां हजारो रुपये खर्च करतात. हा मनुष्याचा स्वभावच. मनुष्यास जसा सुखाचा अनुभव तसा दुःखाचा अनुभव. शरीर क्षणभंगुर आहे हें वास्तविकच आहे. आत्मा चिरंतन आहे असा मनुष्याचा निर्धार आहे; आणि आपण चिरंतन असावें अशी मनुष्याची जी धाव ती प्रत्यक्षच आहे. म्हणून या सर्वांची व्यवस्था होऊन जन निवृत्ति-मार्गास लागतात. म्हणून निवृत्ति ही वास्तविक असून मनुष्याच्या स्वभावास अनुसरून आहे. हा मनुष्याचा स्वभाव अनादि प्रवाहच. म्हणून या प्रवृत्ति-निवृत्तीचा अंकुर हा अनादि प्रवाहच. ह्यांना हसणें हें योग्य नाही; कारण आ-

(२—५)

affects man from moment to moment, yet he is engrossed with worldliness. Hence this world-weariedness is said to be *cemetery-world-weariedness*. It is *Smashânavairâgya*. Yet self-abnegation itself arising from world-weariedness is honoured in the world. And the greater the self-abnegation, the greater is the respect paid—the higher the position of self-abnegation. He, who denies himself, is liked by the people. Hence people honour and worship the benevolent, the patriotic, and the saintly. Thousands of rupees are spent in building monasteries and convents; and thousands, upon maintaining them. This is the constitution of man. As man joys, so he sorrows. It is a fact that life is short, and that man persistently and obstinately aspires after eternity. It is a patent fact that man so aspires. World-wearied men, therefore, look in upon themselves and seek internalization. This is characterized as the doctrine of Nivritti or introspection. This doctrine is founded upon facts and is in harmony with human nature—human nature which eternally flows. Therefore, the doctrines of worldliness and world-weariedness have existed so long as man has existed. To laugh at them is blasphemy. All our worldly and spiritual activity has its seed in human nature, grows out of it, develops into many-sided forces, and produces mighty consequences. Our life has two sides—that of worldliness or externalization, and that of self-abnegation or internalization.

Sometimes the spirit of worldly activity predominates in a coun-

मचे सारे ऐहिक व्यवहार या अंकुराच्या बळावरून वाढतात, पळवित होतात, सुपुष्पित होतात, आणि प्रफुल्लित होतात. म्हणून प्रवृत्ति-निवृत्तीपासून उत्पन्न झालेला असा हा द्विविध संसार आहे.

केव्हां केव्हां देशामध्ये प्रवृत्तिच प्रबळ होते; केव्हां केव्हां निवृत्ति प्रबळ होते. हें कसे? दोन्हीहि अंकुर सबळ, आणि मूळचे खरे. तथापि प्रसंगानुरूप एकाचा उत्कर्ष होऊन तोच नजरेपुढे झळकू लागतो. अशा प्रसंगी दुसरा जरा मार्ग पडून, जरा दुर्बळ होऊन गुप्तसा भासू लागतो. म्हणून तो दुसरा नाही असें म्हणणे केवळ एकदेशीय. भरतखंडांतील आर्यांवर जसे जसे प्रसंग आले तसे ते प्रवृत्तिमार्गातच गुंग किंवा निवृत्तिमार्गातच गुंग असे होऊं लागले. हे आर्यांवर प्रसंग कसे आले याचें विवेचन आम्ही वेदान्तसूत्राच्या प्रस्तावनेत केले आहे. हा निवृत्तिमार्ग अवलंबन करणारे योग, वेदांत, सांख्य, बौद्ध, आणि जैन हे आहेत. आणि कमी जास्ती केले असतां या सर्वांची अध्यात्मभूमिका एकच आहे. व्युत्थानावस्थेतून सुटून निर्वाण अवस्थेत जायाचें. व्युत्थान अवस्थेमध्ये दुःख वास्तविक आहे. व्युत्थान अवस्थेतून निघून गेलें म्हणजे दुःखाचा अभाव होईल. आणि मग दुःखाचा अभाव झाला कीं, तेंच निर्वाण. ते सर्व असें म्हणतात कीं कर्माच्या योगानें जन्म आणि संसार प्राप्त होतो. या कर्मापासून सुटण्याचें साधन ज्ञान, आणि ध्यान हीं आहेत. असें ते प्रतिपादन करतात.

try ; at other times, the spirit of world-weariedness. How is this? Both these are propensities that have a deep foundation in human instincts. But their development and manifestation are determined by the environment of a nation. When the spirit of worldly activity predominates in a nation, the spirit of world-weariedness becomes dormant. But because it is dormant, to state that it does not exist, is incorrect and one-sided. The ancient Âryas in India were engrossed in worldly activity or were carried away by the spirit of world-weariedness, according as they triumphed over or succumbed to the circumstances in which they were placed. We have already attempted a sketch of the circumstances of the Âryas in our introduction to the Vedânta-sûtras. The philosophical schools, which advocate world-weariedness or Pessimism, are the Yoga, the Vedânta, the Sânkhyâ the Jain, and the Bouddha. The psychological foundation of all these systems is the same, though the systems themselves materially differ from one another. They all insist upon escaping from worldliness into a condition called Nirvâna. They all state that worldly activity is inseparable from sorrow and misery; that all sorrow and misery cease as soon as worldly activity ceases, and that cessation of all sorrow and misery is Nirvâna. They all believe in the power of activity or Karma which is the cause of life itself, and of its incidents. They point to knowledge and contemplation as means of deliverance from the power of all activity.

या अध्यात्मभूमिकेचें जितकें निरूपण या पादांत झालें आहे तितक्याचें परिस्फोटन या ठिकाणीं केलें पाहिजे. आत्मा चिरंतन, सर्व चैतन्यमय, तथापि शरीराच्या उपाधीत सांपडला आहे तोंपर्यंत बद्ध; शरीरांतून सुटून मुक्त झाला कीं स्वयंप्रकाश, सर्वज्ञ, विभु, असा आहे. शरीरांत असतां तो चित्ताच्या हातीं सांपडला आहे. चित्त जसें नाचतें तसें त्यास नाचलासा दिसतो. चित्त जड आहे आणि त्याची नेहमी बहिर्मुखता. ज्या विषयाशीं त्याचा संयोग त्याप्रमाणें तें रंगतें. तदाकार तें होतें. म्हणून विषयाची आणि चित्ताची संगत तोडून हळू हळू समाधीच्या योगानें त्यास नित्य प्रकृतीचें ध्यान करायला लावायचें. म्हणजे नित्य वस्तूची आणि त्याचो ओळख होऊन, तदाकार होऊन तें नित्य वस्तूस जाऊन मिळतें. मग चित्ताचें स्वातंत्र्य नष्ट होतें. नित्य, शुद्ध, अविकृत म्हणजे अव्यक्त-प्रकृति एकीकडे झाली, आणि जीवात्मा एकीकडे झाला; जीवात्मा आपल्या स्वतःमध्ये रंगून जाऊन स्वानंद अनुभवालागला. हें साधण्याचा जो प्रकार तो या पादांत वर्णिला आहे.

प्रकृतिशब्दाचे अर्थ संस्कृतांत निरनिराळे होतात. प्रकृति म्हणजे देहांतील सर्व कर्मांची साम्यावस्था. जोंपर्यंत हीं सुरळित चाललीं आहेत तोंपर्यंत शरीर-प्रकृति ठीक आहे. या कर्मांत काहीं कमी जास्त झालें कीं प्रकृति बिघडली. तेव्हां, प्रकृतीचा आणि जीवाच्या सुखानुभवाचा असा साक्षात्संबंध आहे. हा देहानुभव.

We will point out in this summary the psychological points which have been discussed in this chapter and which form the psychological foundation of the Yoga-system. The spirit is eternal. Its constitution is not material in any sense. It is all *Chaitanya* or intellection. The spirit, when embodied, is enthralled; and when it is disembodied and delivered from all tendency to worldly activity, it is self-illuminated, omniscient, and omnipresent. When embodied, it is in the power of the mind or the heart. It seems to be affected by the activities of the heart. The heart or the mind is itself material and has a tendency to externalize. It reflects an activity corresponding to the object by which it is engrossed. It assumes the form of the object itself. This tendency of the human mind to externalize and to be objective is to be gradually checked and up-rooted by means of contemplation of the permanent and immutable in the phenomenal world; and when by means of introspection, it is introduced to that which is immutable; and when it learns to assume the form of what is immutable, it ceases to exist independently. A complete separation between the ever-active mind, and the human spirit takes place. The eternal, pure, unmodified activity or *Prakriti* flows in one direction and the human spirit moves in another direction. The human spirit realizes itself, and, delighted by its own presence, enjoys Supreme happiness. The means of accomplishing this are explained in this Chapter.

प्रपंचानुभव तरी असाच आहे. पुरुषास चालविणारी आणि त्याच्याकडून प्रपंच करविणारी स्त्री आहे. तिच्या सौंदर्याने तो मोहित होत आहे; तिच्या विहारचातुर्याने त्याच्यामध्ये रसपरिपाक होत आहे, तिची ती चाटुशतें; तिचें प्रेम, तिची पुत्रादिकांवरील ममता, तिचा संसाराविषयी लंपटपणा, गृहाविषयी तिचा अभिमान, तें स्वच्छ राख्याविषयी तिची दक्षता. सुंदर, चिमुकले, आणि कलाकौशल्य प्रदर्शित करणारे अशा पदार्थांचा संग्रह करण्याविषयी तिचा हव्यास, आपण सुशोभित होऊन आपल्या भोवतीं मुलेंबाळें सुशोभित असावीं असें इच्छिणें हा तिचा स्वभावच. ह्या स्वभावास दोष कोण देईल? आणि असें पाप कोण करील? असें असतां हि स्त्रीमधील चंचलपणा, आम्रहीपणा हा प्रसिद्धच आहे. चपला, भीरू, मानिनी, रंभोरू, सुदती, कोपना, प्रमदा, अशीं नांवें स्त्रियांस पडलीं आहेत; आणि तिचें चित्त संकोचित असल्यामुळे तिचा लाजरेपणा, तिची व्यंजनाप्रदर्शक मुद्रा, तिची अर्थगोपन करण्याची शक्ति, यावरून स्त्रीला सर्व रसांचें माहेरघर असें म्हटलें असतां चिंता नाही. तथापि ती अज्ञान. आणि पुरुषावांचून तिचें चालत नाही; तिला मार्गदर्शक पुरुषच पाहिजे. तिनें चालविल्यावांचून पुरुष पुढें चालायाचा नाही. त्याला स्त्रीनेंच पुढें ढकललें पाहिजे. परंतु संसाराचा भार वाहणारा तोच; विचार करणारा तोच. असें हें स्त्रीपुरुषाचें संसारामध्ये जोडपें आहे.

The term Prakṛiti is used in different senses in Sanskrit. Prakṛiti means the equilibrium of all humours in the human body; or that condition of health in which all functions are properly performed. Whenever these functions are deranged, the Prakṛiti is said to be affected. Thus then there is a direct connection between the condition of the Prakṛiti, and the sorrow or the pain which we feel. This is our direct every-day experience.

In our life there is a similar experience. A family is said to be the police of the man. A family moves a man and makes him work—a family of which his wife is the centre. By her beauty he is charmed. By her sportful conversation he is delighted. Her soft and subtle talk, her love, her affection to her children, her worldly attachments, her pride of her family, her constant attention to the cleanliness of the house and its furniture, her vigilance, her avidity in collecting toys and articles of fancy which exhibit artistic beauty, her care to adorn herself and to be surrounded by children, which are also adorned—this is her nature. Who will find fault with her and sin against her instincts? She is, however, whimsical and obstinate. This trait of her nature is well-known. She is named in Sanskrit-literature *Chapalā* (blithe), *Bhīru* (timid), *Mānini* (proud and full of self-respect) *Rambhoru* (having beautiful thighs), *Sudatī* (having beautiful teeth), *Kopanā* (passionate), and *Pramadā* (beautiful and luxuriant). Her feeling of constraint, her

सिद्धांतीं प्रकृतिपुरुषाच्चैहि जोडपें असेंच आहे. हा प्रपंचानुभव.

पुनः राजा काय करतो? तो बिचारा चारचक्षु. त्याची राजमंडळी जशी त्यास वागवील तसा तो वागणारा. राजमंडळीवांचून राजा पंगु. राजाची अक्कल खरी. त्याची दूरदृष्टी खरी; त्याची राज्याची वस्तान बसविण्याची योजकशक्ति खरी; नाही तर तो राज्यपदास पावेल कसा, व प्राप्त झाले असता त्यास सांभाळील कसा? इतकें असता तो राजमंडळीच्या स्वाधीन. त्या राजमंडळीचीं कारस्थानें, त्यांची चंचलता, (विषय म्हणजे राज्यांतील लोक) आपल्या वस्तानावर त्याला चालण्याविषयीं त्यांची दक्षता, जिकडे लोकांचा झोक तिकडे राजमंडळीचा झोक, असें असून राजाला या झोकावर आणण्याविषयीं त्यांचा प्रयत्न, राजाला नाना व्यसनें लावून देणें, राजाला आपल्या अंकित करून घेणें, याविषयीं त्यांची खटपट असे हे सर्व राजमंडळीचे धर्म. राजमंडळीस संस्कृतामध्ये प्रकृति असें म्हणतात, आणि राज्यांतील लोकांस विषय असें म्हणतात हें प्रसिद्ध आहे. विषयांच्या स्वाधीन प्रकृति आणि प्रकृतीच्या स्वाधीन राजा, अशी निदान स्वाभाविक राजकीय व्यवस्थेची स्थिति. कोठें व्यभिचार असला तर तो आगंतुक कारणामुळे; तो कांहीं वस्तु-स्वभाव नव्हे, तो नष्ट व्हायाचा. मम राजा, प्रकृति, आणि विषय यांमध्ये हा जो संबंध तोच सिद्धांतीं पुरुष, (आत्मा) प्रकृति आणि विषय यामधील संबंध. हा

coyness, her features on which a suggestiveness plays, and her power of half-concealing and half-exhibiting herself—because of all these a woman may be said to be the home of all that is sweet and sentimental. Yet she is comparatively ignorant, and cannot get on without aid from a man. A man will not work unless she moves him. He requires to be constantly urged by her. Thus he bears the burden of family-life. He regulates it. Thus man and wife constitute family-life. In the Yoga-philosophy Prakriti (noumenal activity), and Purusa (the spirit) work together, and produce the phenomenal world and its manifestations. This is the second sense in which the word *Prakriti* is used.

Again, a prince is powerless. He depends entirely upon those by whom he is surrounded. He is Châra-chaksu. He lives and works as he is controlled by his ministers without whom he is lame. It is true that he is intelligent, that he is far-sighted, that he is political; if he be not so qualified, how can he attain to the place of a prince? And having once attained to the position of a prince, how can he keep it? He is, however, in the power of his ministers. The politics of his ministers, the fluctuations in their measures, the vigilance in adapting their conduct to the desires of the people over whom they rule, their efforts to make the prince live according as they and the people desire, to induce him to indulge in certain luxuries and vices, and to bring him entirely under their own control

सामाजिक अनुभव. अशी लौकिक आणि
शास्त्रीय विषयाची एकवाक्यता.

—this is what the ministers constantly do. But the cabinet of ministers is called *Prakriti* in Sanskrit; and the subjects of a prince are called *Visaya*. The prince is in the power of his ministers (*Prakriti*) and the ministers are in the power of the people (*Visaya*). The spirit is in the power of the *Prakriti*, and the *Prakriti* is the power of the objects (*Visaya*), by which it is surrounded. Thus there is a correspondence between the Yoga-philosophical arrangement and the natural political arrangement. If a particular political arrangement deviates from this natural arrangement, the deviation is merely accidental, and is produced by accidental causes. It must cease or involve the polity in ruin. Now there is a correspondence between a prince, his ministers, and his subjects on the one hand, and the spirit, the noumenon, and the objects on the other. This is our social experience. Thus there is a correspondence between philosophical theories, and domestic, social or political conditions.

अथ योगाऽध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

द्वितीयपादाऽवतरणमिदं । चित्तस्य द्वे स्थिती । समाहिता व्युत्थिता च । समाहितचित्तस्य योगे का स्थितिः । समाधिः कथं संपादनीयः । तस्य के प्रकाराः कति च । इदं सर्वमपि प्रथमपादे निरूपितं । अंतर्मुखतात्मकः समाधिर्योगः । तद्विन्नो बहिर्मुखतात्मकः क्रियायोगः । क्रियायोगेन समाधियोगः सिध्यति । निर्बीजसमाधौ सर्वयोगस्य पर्यवसानं । द्वितीयपादे क्रियायोगस्वरूपं तत्साधनानि च निरूप्यन्ते । तत्रेदमादिमसूत्रं ॥

तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः ॥ १ ॥

भावार्थः । तपः कृच्छ्रांचांद्रायणादि । तत्र प्राजापत्यसांतपनकृच्छ्रयोर्लक्षणं ॥ त्र्यहं प्रातरुहं सायं त्र्यहमद्यादयाचितं । त्र्यहं न किञ्चिदश्रीयादेतत् कृच्छ्रस्य लक्षणं ॥ इदं प्राजापत्यकृच्छ्रं । सांतपनकृच्छ्रं तु । गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकं । एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रं सांतपनं विदुः ॥ सांतपनकृच्छ्रं सप्ताहादिमहासांतपनादिना भिद्यते ॥ चांद्रायणं पिपीलिकामध्ययवमध्यभेदाभ्यां द्विविधं । तयोः स्वरूपं प्रसिद्धं । स्वाध्यायस्वरूपं यथा हि । ओंकारपूर्वकवेदमंत्राणां जपः । पुनः । ईश्वरप्रणिधानस्वरूपं पूर्वमेव निरूपितं पा० (१.२४.) सूत्रं द्रष्टव्यं । एतानि क्रियायोग इत्युच्यते ॥

दुसरा पाद.

१. तप, स्वाध्याय (आणि) ईश्वर-प्रणिधान-हीं क्रियायोग.

पहिल्या पादाची आणि दुसऱ्या पादाची संगति दाखवून पुढे येणाऱ्या विषयाची सूचना केली पाहिजे. चित्ताची स्थिति दोन प्रकारची असते. एक समाधीमध्ये निमग्न झालेली म्हणजे समाहित; आणि एक बाह्य विषयाच्या योगाने व्यग्र झालेली, म्हणजे व्युत्थित. योग लावून चित्त समाहित कसे करावे? समाधीचा आकार काय? नित्य जी अव्यक्त प्रकृति तिच्याठायीं चित्त एकवृत्तिक आणि एकाम्न करून कसे निमग्न करावे, निमग्न चित्त केलें असतां होतें काय? इत्यादि विषयांचा विचार प्रथम पादीं झाला आहे. चित्तामध्येच ज्या वृत्तींचे तरंग उठतात, त्यांचा निरोध अंतर्मुखतेच्या योगाने साधतो. याचें नांव समाधियोग. याहून भिन्न क्रियायोग आहे. क्रियायोगामध्ये चित्ताची बहिर्मुखता असते. चित्तास बाह्य विषयांच्या योगाने नाना प्रकारचा त्रास होतो. चित्त व्यग्र होतें. त्या विषयापासून चित्त सुटावे म्हणून कांहीं तपादि विशेष आचरण केलें पाहिजे. याचें नांव क्रियायोग. क्रियायोगाच्या साहाय्याने समाधियोग साधतो. म्हणून या पादास साधनपाद असेंहि म्हणतात. या सर्व तपादि साध-

CHAPTER. II.

1. Austerity, acquisition of knowledge, and profound, prayerful meditation of God—these are Kriyâ-yoga.

It is necessary to introduce the second Chapter by pointing out the connection between it and the first Chapter. There are two mental activities—self-absorption or the concentration of the spirit upon itself, and absorption in external objects or externalization. The subjects considered in the first Chapter are—how to restrain the externalizing activities of the mind, how to concentrate them, what is the nature of this concentration, how to make the mind look in upon itself, and to look upon the eternal, unchangeable noumenon by being directed in one channel and moved by only one pure feeling or thought. The different feelings, thoughts and volitions, which continuously exercise the human mind, are to be restrained by means of introspection. This is called the Samâdhi-Yoga. The Samâdhi-Yoga is distinct from the Kriyâ-yoga. When the mind practises the latter, it continually externalizes, and is, therefore, exposed to the manifold vexations which connection with external objects cannot but cause. The mind is thus distracted. To deliver it from these vexations and distractions, certain forms of austerities and other practices are prescribed.

वनयेति सूत्रार्थः। चेतसि रागद्वेषाऽभिनिवेशादयो याः सूक्ष्म-
वासना उद्भूता भवन्ति ताः पूर्वकर्मबलात् । तासां निरसनाय
प्रतिपक्षभावनं करणीयं । कथं । द्वेष उद्भूतश्चेत् तत्त्याने
मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणां नियोजनेन तत्खंडनं प्रतिप्रसवः ॥

९. मागल्या संस्कारामुळें
ज्ञानी पुरुषाला देखील शरी-
राची प्रीति असते. हिचें नांव
अभिनिवेश.

१०. चित्ताची उलटी भा-
वना करून ज्या त्याज्य त्या
सूक्ष्म (वासना).

तसा चित्ताचा आकार होतो. मग अ-
मुक विषय प्रतिकूल आणि अमुक विषय
अनुकूल असा भेद कसा करतां येईल ?
या जन्मीं आणि जन्मजन्मांतरीं चित्तावर
नाना संस्कार होऊन जातात. त्यामुळें
चित्ताची एक स्थिति दृढच होऊन
राहिली असते. या स्थितीस जो विषय
अनुसरतो तो अनुकूल. या स्थितीच्या
उलट जो विषय जातो तो प्रतिकूल.
पुढील सूत्रीं अभिनिवेश म्हणजे काय हें
वर्णिलें आहे.

९. जन्मजन्मांतरीं चित्तावर संस्कार
होतात. त्या संस्कारामुळें चित्तांत वा-
सना उत्पन्न होतात. आणि त्या वास-
नांची चित्तांत जणों धारच चालली
असते. या वासनांमुळें शरीराचा अभि-
मान चित्तास फार वाटतो. हें शरीर
आपलें आणि हें कधींहि सुट्टें नये अशी

(५-५)

9. On account of pre-
vious influences, even a
wise man loves his own
life. This love is called
Abhinivesha or love of
life.

10. (Those are) subtle
(affections of the heart)
which can be removed by
the reflection of contrary
affections.

versalization. The mind assumes
the form of the object that is be-
fore it. How can then the
knowledge of some objects con-
form to it? and how can the
knowledge of other objects not
conform to it? How is such a
distinction possible? In this life
and in previous lives, numberless
influences have been brought to
bear upon the mind. And these
influences have crystallized it in a
way. The knowledge of an object,
which conforms to such a condi-
tion, is said to suit its grain. The
knowledge of an object, which
does not conform to such a con-
dition, is said to be against its
grain. The next sūtra explains
the nature of love of life.

9. From birth to birth numer-
ous influences have been brought
to bear upon the mind. These
influences produce certain feel-
ings in it—feelings which, as it
were, flow in a continuous stream,

त्यास इच्छा उत्पन्न होते. शरीरावर चित्ताची मोठी ममता जडते. अशी जी ही ममता तीसच संस्कृत सूत्रामध्ये अभिनिवेश अशी संज्ञा दिली आहे. जितके म्हणून प्राणी आहेत तितक्यांस जीवंत असावे असें नेहमीं वाटते. म्हणूनच हा अभिनिवेश स्वाभाविक आहे. अविद्या, अहंकार, इच्छा, द्वेष, अभिनिवेश, या सर्वांस मिळून जैन आणि बौद्ध आस्रव असें म्हणतात. याचें कारण असें कीं विषयास कांहींएक द्रव घुटून तो बाहेरून चित्तास पोहोचतो; आणि चित्तामध्ये विकार उत्पन्न करतो. या चित्ताचा आणि विषयाचा संयोग घडून नये म्हणून ते झटतात; आणि यास तें संवर असें म्हणतात. अविद्या, अहंकार, इच्छा, द्वेष, आणि अभिनिवेश हे क्लेश आहेत असें योगी मानतात.

१०. या सूत्राच्या अर्थाचें विवेचन करण्यापूर्वी योग-प्रक्रियेचें थोडेंसें निरूपण केलें पाहिजे. विपुल निरूपण चवथ्या पादीं होणार आहे. मुख्य मूळ म्हटलें म्हणजे अविद्या. परब्रह्म जें चैतन्य त्याची ही शक्ति आहे. ती परब्रह्माच्या ठायीं उगीच पडून राहिली असते. सृष्टि उत्पन्न करायच्या वेळीं ती उडून होते. परब्रह्माचा आणि तिचा असा संबंध आहे. या सर्व गोष्टींचा सविस्तर विचार चित्तनिकेच्या (३८० वेदान्त) पृष्ठी केला आहे तो पहावा. योग-शास्त्राप्रमाणें आत्मा अनादि आहे आणि प्रकृतिहि अनादि आहे; प्रकृति जड आहे. सत्वगुण, तमोगुण, आणि रजो-

and generate in the mind an attachment to life. This body is mine, and may I never be severed from it—such a desire springs up in it. To the body the mind exceedingly clings. Such a clinging—such an attachment is called in the Sanskrit sūtra *Abhinivesha*. Every animal desires life. Love of life is, therefore, natural. Ignorance, self-consciousness or individualization, desire, aversion, and love of life are called by the Bouddhas and Jains *Āsrava*. The term *Āsrava* signifies that, which flows from objects in towards the mind, reaches it, acts upon it, and modifies it. The Jains and Bouddhas seek to prevent such a union of objects with the mind. Their efforts in this direction are called *Samvara* or good prevention. The Yogis consider ignorance, individualization, or self-consciousness, desire, aversion, and love of life to be so many positive sources of pain.

10. Before the sūtra is explained, it is necessary to explain a few principles of Yoga-philosophy. These principles will be fully explained in the Fourth Chapter. When the spirit wills it, ignorance, the fountain-head of all life, comes into existence. The nature and the bearing of this ignorance are fully explained in "the *Saddarshana-Chintani-kā*" (page 380 Vedānta). According to the Yoga-philosophy the noumenon and the spirit—both are eternal. From the noumenon, consisting of the qualities of light, darkness, and foulness, proceeds the subtle body (*Chitta*) or the heart. All the affections, produced by the influences in this life and in

शुण यांची जी साम्यावस्था तीस प्रकृति असें म्हणतात. प्रकृतीपासूनच चित्त उत्पन्न होतें. या चित्तास कोठें कोठें लिंगदेहहि म्हणतात. या लिंगदेहास जन्मांतरींचे संस्कार चिकटलेले असतात. या संस्कारापासून वासना उत्पन्न होतात. या वासनाहि चित्तास चिकटलेल्या असतात. या वासनांपासून चित्तांत प्रयत्न उत्पन्न होतात. आणि त्या प्रयत्नापासून चित्तास क्लेश होतात. अस्तु. जसा वासनांचा तसाच जन्ममरणाचा प्रवाह. जन्मांतरीं पुण्यकर्म केलीं असलीं म्हणजे सुख प्राप्त होतें. जन्मांतरीं पापकर्म केलीं असलीं कीं दुःख प्राप्त होतें. असे हे नाना भोग जीवाच्या पाठीमागें लागलेच आहेत. जीं जीं कर्म जन्मजन्मांतरीं केलीं तीं तीं सर्व भोगलींच पाहिजेत. भोगल्यावांचून कर्मांचा क्षय नाही. जें जें कर्म आपल्या हातून पुढें व्हायाचें आहे तें तें आपणास चुकवितां येईल. आणि तें चुकविण्याविषयीं उपाय योजितां येतील. अशा रीतीनें कर्म दोन प्रकारचें आहे. एक वासनारूप कर्म आणि एक प्रत्यक्ष प्रवृत्तिरूप कर्म. वासनारूप जें कर्म त्याचें खंडन करण्याचा उपाय असा आहे. जी वासना चित्तामध्ये उत्पन्न होते तिच्या उलटी वासना चित्तामध्ये उत्पन्न करावी. म्हणजे त्या पहिल्या वासनेचें खंडन होतें. इतका हा सूत्रार्थ. पूर्वीं जसें जसें कर्म केलें आहे तशा तशा वासना चित्तांत उत्पन्न होतात. इच्छा, द्वेष, अभिनिवेश या सूक्ष्म वासना.

other lives, cling in a subtle way to the heart. These affections, being so many forms of painful activity (*Klesha*), constantly exercise it. From the power of these affections proceed life and death. The good acts, done in the former life, produce happiness in this life. The bad acts, done in former lives, produce sorrow in this life. Thus a variety of sufferings follow the spirit. All the acts, done in this life and in former lives, must be lived out. An act cannot be extinct unless its consequences are suffered. We can prevent the consequences of those acts which are yet to be done; and we can adopt measures for doing this. Thus acts are of two kinds—some existing in the form of affections and others that we actually do. The following is the method proposed to prevent the former. A contrary affection should be entertained by the heart whenever it is swayed by a particular affection. This particular affection is then immediately overcome. This is the sense of the sūtra. The affections of the heart are consequences of the deeds previously done. Desire, aversion, and love of life are subtle affections. To overcome them, affections, contrary to them, should be entertained in the heart. How can this be done? When the heart is swayed by hatred; love, which is an affection contrary to hatred, should be persistently thought of. Love, sympathy, joy, and disregard—to produce these in the heart by constant reflection which is the first duty the Yoga-system inculcates. The Bouddhas

सूत्राणि.

ध्यानहेयास्तद्वृत्तयः ॥ ११ ॥

भावार्थः । पूर्वकर्मबलाद् या वासनाश्वित्तं संश्लिष्यंति तासां हानोपायो दर्शितः । वासनातश्वित्तस्य विषयानुद्दिश्य याः प्रवृत्तयस्ताः स्थूलाः । तासां हानोपायमस्मिन् सूत्रे दर्शयति । ताः स्थूलाश्वित्तप्रवृत्तयो ध्यानेन नाम चित्तैकाग्रतया निरस्यंते ॥

क्लेशमूलः कर्माशयो दृष्टाऽदृष्टवेदनीयः ॥ १२ ॥

भावार्थः । अस्मितारागद्वेषाभिनिवेशानां तज्जन्यसुखदुःखपापपुण्यानां चोत्पत्तिस्थानं सूक्ष्मवासना । सैव कर्माशय इति सूत्रे निर्दिष्टा । तस्या वासनाया अस्मिन् जन्मन्यन्यजन्मसु च यद् यद् चित्तं धत्ते तत् तत् सर्वमुदेति । वासनारूपेण कर्मणश्वित्तेऽवस्थितिरिति योगसिद्धांतः । कर्म जडविषयानाश्रयति । अत एव कर्म जडमिति मन्यंते जैनाः । केवलं चैतसिकं कर्मेति बौद्धसिद्धांतः ॥

यांचे निरसन व्हावे म्हणून त्यांच्या उलटी वासना चित्तामध्ये आणावी. हे कसे? चित्तामध्ये द्वेष उत्पन्न झाला की त्यांच्या उलटी मैत्री चित्तांत उत्पन्न करावी. अस्तु. मैत्री, करुणा, मुदिता, उपेक्षा, हीं जीं चित्तामध्ये उत्पन्न करायचीं हे योगशास्त्राचे एक मोठे साधन आहे. हे साधन बौद्धांनी विशेषकरून अमीकारलें आहे. आणि "अभिधर्मार्थ संग्रह" नामक बौद्धांच्या ग्रंथामध्ये या चारींस मिळून "अप्पमज्जा" अशी संज्ञा दिली आहे.

also attach special importance to this. The Buddhist work called *Abhidharmārtha Sangraha* characterizes these four as *Appamaññā*.

११. त्या वासनांची प्रवृत्ति ध्यानाच्या योगाने सुटायची.

१२. या जन्मीं जें जें भोगायाचें, आणि जन्मांतरीं जें जें भोगायाचें ह्या सर्व क्लेशांचें उत्पत्तिस्थान कर्माशय आहे.

११. जन्मजन्मांतरीं केलेलीं जीं कर्मे त्यांच्या योगाने चित्तास वासना जडतात. त्या वासना दोन प्रकारच्या. सूक्ष्म आणि स्थूल. त्या सूक्ष्म वासनांचें खंडन कसें करावें हें मागील सूत्रीं वर्णिलें आहे. स्थूल वासनांचें खंडन कसें करायाचें हें या सूत्रीं सांगितलें आहे. ज्या वासनांपासून अहंकार, इच्छा, द्वेष, अभिनिवेश, इतकींच मात्र उत्पन्न होतात त्या सूक्ष्म वासना. ज्या वासनांपासून चित्त विषयावर जाऊन विलगते त्या स्थूल वासना. त्या स्थूल वासनांच्या योगाने बाह्यविषयाकार चित्त वारंवार होते. आणि संसारामध्ये चित्त निमग्न होऊन जाते. ही चित्ताची बाह्यप्रवृत्ति. चित्ताच्या आंतर प्रवृत्तीचें नांव सूक्ष्म. चित्ताच्या बाह्यप्रवृत्तीचें नांव स्थूल. या स्थूल प्रवृत्तीचें खंडन करण्याकरतां एकच उपाय आहे. तो असा. समाधि लावून ध्यान करावें, आणि चित्त एकाग्र करावें. म्हणजे त्याची बाह्यप्रवृत्ति सुटते. चित्ताची आंतर प्रवृत्ति सुटण्याचा उपाय म्हणजे सूक्ष्म वासनेच्या खंडनाचा उपाय. तो असा.

11. The activity of these (affections) can be got rid of by contemplation.

12. All the sorrow, to be suffered in this life and in other lives, proceeds from subtle affections.

11. Affections—the consequences of deeds done in previous lives—cling to the heart. These affections are of two kinds—subtle and gross. The preceding sūtra explains how subtle affections can be got rid of. This sūtra explains how gross affections can be got rid of. The subtle affections are those, from which individualization, desire, aversion, and love of life proceed. Those are gross affections by which the heart or the Chitta assumes the form of external objects, to which it clings. On account of these gross affections, the heart is engrossed by external objects and by worldliness. This is the external activity of the heart. This is gross. Its internal activity is subtle. To prevent its gross activity, there is only one remedy. It is this. Sitting in a particular posture, one should practise contemplation, and concentrate the activities of the heart on one object. Thus the tendency of the heart to externalize is checked. The means to check its internal activity or its subtle affections is to reflect upon its contrary affections. Thus the subtle and gross affections can be up-rooted.

सूत्राणि.

सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगाः ॥ १३ ॥

भावार्थः । सत्यां वासनायां वासनाफलमाविर्भवति । तत् तु जन्मायुर्विषयादिभोगश्च ॥

ते लहादपरितापफलाः पुण्याऽपुण्यहेतुत्वात् ॥ १४ ॥

भावार्थः । ते जात्यायुर्भोगाः पुण्यफला वा पापफला भवन्ति । पुण्यस्य फलं सुखं । पापस्य फलं दुःखं । यदि पूर्वं पुण्यं कृतं चेत् सुखं भवति । यदि पापं तर्हि दुःखं । अत्र कर्म केवलवासनारूपेण चित्ते विद्यते । तत् कर्म द्विविधं । पुण्यं च पापं च । पुण्यकर्मणः फलं सुखं । पापकर्मणः फलं दुःखं । इत्यत्र कर्माशयस्य सुखदुःखाभ्यां संबंधः । सुखदुःखयोश्च जात्यायुर्भोगैः संबंधः ॥

चित्तांत जी वासना उत्पन्न झाली असेल तिच्या उलटी भावना करायाची. चित्ताची बाह्य प्रवृत्ति सुटण्याचा म्हणजे स्थूल वासनेचें खंडन करण्याचा उपाय असा आहे कीं समाधि लावावी, ध्यान करावें आणि चित्त एकाम करावें.

१२. संस्कृत सूत्रामध्ये 'कर्माशय' शब्दाचा प्रयोग केला आहे. त्याचा अर्थ काय ? ह्या जन्मीं किंवा जन्मांतरीं जीवाला सुखदुःख, पापपुण्य भोगावें लागतें. याचें कारण अहंकार, इच्छा, द्वेष, अभिनिवेश, हीं चित्तास चिकटून राहिलींच आहेत. अशीं हीं चिकटून कां राहिलीं ? चित्तामध्ये सूक्ष्म वासना आहे; त्यामुळें तीं उत्पन्न होऊन चित्तास चिकटून राहिलीं आहेत. या सूक्ष्म वासनेस संस्कृत सूत्रामध्ये कर्माशय असें

12. The term *Karmâshaya* is used in the Sanskrit sūtra. What is its sense? In this life and in other lives, the human spirit has to suffer the consequences consisting in pleasure and pain—the consequences of good and bad deeds already done. The cause of this is—the tendency to individualization. Desire, aversion, love of life, cling to the heart, through which the human spirit acts. What is the cause of this? The heart is ruled by subtle affections. These subtle affections produce the tendency to individualization and other affections which constitute the internal activity of the heart. The subtle affections are called in the Yoga-system *Karmâshaya*; because the Yoga holds that the human spirit cannot be delivered from worldliness so long as any least act done at any time clings

१३. मूळ असलें तर जन्म, आयुष्य, आणि भोग, त्या मूळ कर्मापासूनच होतात.

१४. ते (भोग) आल्हाद किंवा परिताप उत्पन्न करणारे; कारण ते पाप किंवा पुण्यापासून उत्पन्न होतात.

नांव दिलें आहे. असें नांव कां दिलें आहे ? योगसिद्धांत असा आहे कीं जोंवर कर्म अवशिष्ट आहे तोंवर आत्म्यास मुक्ति नाही. जन्मजन्मांतरीं केलेलीं जीं कर्म त्यांचा संस्कार चित्तावर घडला आहे. आणि सूक्ष्म वासनारूपानेंच तें कर्म चित्तास चिकटून राहिलें आहे. कर्म कांहीं जड नाही. जैनलोक असें मानतात कीं कर्म जड आहे; कारण तें जडाचा गुण आहे. बौद्धलोक असें मानतात कीं कर्म हें केवळ चैतसिक आहे, आणि जड नाही. असें जें हें वासनारूप कर्म तें सर्व क्लेशाचें मूळ. इतकाच सिद्धांत या सूत्रीं केला आहे.

१३. जन्मजन्मांतरीं कर्म घडतात. त्या कर्मांचा संस्कार चित्तावर होतो. आणि त्या संस्कारापासून चित्तामध्ये वासना उत्पन्न होते. या वासनेस सूक्ष्म वासना किंवा कर्माशय असें पूर्वीच म्हटलें आहे. या कर्माशयापासून काय उत्पन्न होतें ? जन्म प्राप्त होतो. मग सहजच मरण पाठीमागें लागलें. आयुष्य प्राप्त होतें; मग सहजच नाना भोग पाठीमागें लागतात.

13. The cause existing, birth, life, and sufferings (result)—the consequences of that (original activity.)

14. Those (sufferings) produce either pleasure or pain according as they are the consequences of good or bad deeds.

to it. The human spirit is influenced by all the acts done in this life and in other lives. The influence of these acts clings to the heart in the form of subtle affections. Acts are not material. They consist in a mere influence. The Jains, on the contrary, believe that all acts are material; because they are the qualities of material objects. The Bouddhas believe that *Karma* or activity has an ideal existence; and therefore, it is not material. The proposition is laid down in this sūtra that some activity, clinging to the heart in the form of a subtle affection, is the cause of all sorrow and suffering which the human spirit experiences in this life.

13. Various acts are done in this and other lives—acts which materially influence the heart; and this influence produces in it affections, which have been already characterized as subtle or as the seat of activity (*Karmāshaya*). From these subtle affections proceed birth, which is inseparable from death, and life, which is inseparable from all sufferings.

14. It will be perceived by the reader that the Yoga-philoso-

सूत्राणि.

परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव सर्वं
विवेकिनः ॥ १५ ॥

भावार्थः । संस्कारस्तु चित्तस्य स्थितिः । यानि यानि कर्माणि कृत-
पूर्वाणि तैस्तैश्चित्तं विकृतिविशेषगतं । ते विकृतिविशेषाः सं-
स्काराः । तैः संस्कारैश्चित्तं विषयान् भुंक्ते । अस्मिन् भोगे
दुःखमेव प्रभवति । पुनः । यान् यान् विषयान् चित्तं प्रत्यक्षं
भुंक्ते तत्र तत्र वर्तमानतापात् दुःखमेव । पुनः । यानि यानि
कर्माणि कृतानि करिष्यमाणानि वा तेषां तेषां कर्मणां यद्
भविष्यत् परिणामफलं तदपि दुःखमेव । एवं दुःखबाहुल्यं ।
तदपेक्षया सुखं त्वणुमात्रमेव । कथमिदं । जीवामि नामाऽ-
स्मीत्याकारक एको भोगः । तस्य रूपमस्मिता नामाऽहंकारः ।
अहंकारेण त्रिविधभोगान् चित्तं सेवते । प्रथमं ज्ञानात्मकान्
भोगान् । तत्र वैषयिकं ज्ञानं दुःखमेव । सामान्यमनुष्या वैषयिकं
ज्ञानं संगृह्णति । तेन तेषां दुःखमेव । योगिनः पुनरध्यात्म-
ज्ञानं संगृह्णति । तेन दुःखं नाऽनुभवन्ति । पुनः । रागद्वेषादि-
विषयकं यद् ज्ञानं तत्र दुःखमेव । योगिनस्तु रागद्वेषविमुक्ताः ।
पुनः निद्राहारविहारादयो ये भोगास्ते दुःखमूलाः । कथं । आहा-
रमाहारं कदाऽपि मनुष्यो न तृप्यति । निद्रायं निद्रायं न क-
दाऽपि तृप्यति । विहारं विहारं कदाऽपि न तृप्यति । तृप्त्यऽ-
भावे प्रतिकूलवेदनीयता । तदेव दुःखं । ततः सर्वथैव
दुःखमिति स्पष्टं । चित्तं तु व्यक्तप्रकृतिजं तत् तु निरूपितपूर्वं ।
व्यक्ता प्रकृतिः सा यस्यां सत्त्वरजस्तमोगुणानां साम्याऽव-
स्थाऽभावः । तेन बुद्ध्यहंकारैर्द्रियतन्मात्राकारे चित्ते सदैव
सत्त्वरजस्तमोगुणेष्वेको गुणः प्रबलः । सत्त्वगुणः प्रबलश्चेत्
चित्ते प्रकाशो जायते तथापि तच्चित्तेऽभिभूतसत्त्वौ रजस्तमो-

गुणौ विद्येते । तेन सत्वप्रकाशो मलिनीक्रियते । तेन दुःखं । यदा तमः प्रभवति तदा दुःखमेवेति स्पष्टं । रजोगुणः क्रियाः प्रवर्तयति । क्रियाभ्यो दुःखमेव भवति । कथं । यथेच्छं क्रिया न सिध्यति । कुतः । आधिभौतिकाध्यात्मिकाधिदैविकविघ्नबाहुल्यात् । तस्मात् संसारिणां जीवानां दुःखमेव भवति । इति विवेकिनो जीवा जानन्ति । सर्वं दुःखं दुःखमिति चतुर्विधा बौद्धा मन्यन्ते । जैनास्तु गुणद्वयं मन्यन्ते तमोगुणो रजोगुण इति । तमोगुणं तेऽधर्म इति वर्णयन्ति । रजोगुणं धर्म इति । चलनस्वभावो धर्मः स्थिरसंस्थानमधर्मो वेति जैना निरूपयन्ति । सत्वगुणश्चित्ते प्रकाशं करोति । रजोगुणश्चित्ते क्रियाप्रवृत्तिं जनयति । तमोगुणश्च स्थितिं करोति । इति योगसिद्धांतः । तेन गुणप्रवृत्तिविरोधाच्चित्तं दुःखमेवाऽनुभवतीति स्पष्टं ॥

१५. विवेकीला समजतें कीं हें सर्व दुःखच आहे; कारण आतां, मागें, आणि पुढें येणाऱ्या विषयापासून दुःखच आहे; आणि कारण चित्तामध्ये जो गुण आहे त्याच्या उलट होतें.

१४. जन्म प्राप्त होतो, आयुष्य प्राप्त होतें, नाना भोग भोगावे लागतात; त्यांतून कांहीं भोगांपासून आल्हाद प्राप्त होतो; कांहीं भोगांपासून त्रास प्राप्त होतो. सुखें, दुःखें, हीं केलेल्या कर्माचीं फलें आहेत. पुण्य केलें असलें तर सुख प्राप्त होतें. पाप केलें असलें तर दुःख प्राप्त होतें. पूर्वजन्मीं पुण्य केलें असलें तर

(६—५)

15. A philosopher knows that all experience is (ultimately) suffering ; because that which has past, and that which is to come, produce mere pain ; and this, because the activity of the heart is counteracted.

sophy characterizes pleasure and pain, happiness and sorrow, as suffering. There is birth, there is life, there are all the sufferings, or experiences. Some experiences are enjoyments, because they produce pleasure ; others are sufferings, because they produce pain. Pleasure and pain, happiness and sorrow, are the fruits of acts already done. A good deed produces pleasure ; and an evil deed

या जन्मीं सुख प्राप्त होतें. पूर्वजन्मीं पाप केलें असलें तर या जन्मीं दुःख प्राप्त होतें. असे कर्माचे दोन प्रकार आहेत. एक पुण्यकर्म आणि एक पापकर्म. हें कर्म केवल वासनारूपानें चित्तामध्ये असतें. याचेंच नांव कर्माशय. असा कर्माशयाचा आणि सुखदुःखाचा संबंध आहे. आणि असा सुखदुःखाचा आणि निरनिराळ्या भोगांचा संबंध आहे.

१५. प्रथमदर्शनीं सूत्र कठीण आहे असें वाटतें. म्हणून त्याच्या अर्थाचा विशेष विचार केला पाहिजे. संस्कृत सूत्रामध्ये परिणाम, ताप, संस्कार, आणि गुणवृत्ति-विरोध इतकीं पदे आली आहेत. पुढें ज्यापासून फल उत्पन्न होतें त्याचें नांव परिणाम. वर्तमानकाळीं जें अनुभवास येतें त्याचें नांव ताप. भूतकालीं जें अनुभवण्यांत आलें त्याचें नांव संस्कार. चित्तामध्ये सत्वगुण, तमोगुण, आणि रजोगुण हे वागत आहेत. या गुणांच्या उलट कांहीं झालें म्हणजे तेणेंकरून गुणवृत्ति-विरोध घडतो. याप्रमाणें चित्तास दुःख होतें. पूर्वीं जीं जीं कर्मे केलीं आहेत तेणेंकरून चित्तास विकार जडला आहे. या विकाराचेंच नांव संस्कार. या संस्कारापासून चित्तास नेहमीं दुःख होत आहे. हें कसें ? पूर्वीं केलेलीं जीं कर्मे त्यांपासून चित्तावर जडलेले जे संस्कार त्यांप्रमाणें आतां भोग प्राप्त होतात. आणि त्या भोगांमध्ये सर्वथैव दुःख असतें. वर्तमानकाळीं ज्या ज्या विषयाचा चित्त अनुभव घेतें, त्या

produces pain—these deeds being done in previous lives. The fruit of good deeds done in previous lives is pleasure in this life. The fruit of evil deeds done in previous lives is pain in this life. Thus deeds are of two kinds—righteous and sinful. The tendency to sinful or righteous activity abides in the heart in the form of a subtle affection; and such a subtle affection is termed *Karmâshaya* or the seat of all activity, which is connected as cause and effect with all enjoyments and sufferings. Thus pleasure and pain are connected with our experiences.

15. At first sight the sūtra appears to be very hard; and, therefore, it calls for a special explanation. The following terms are used in the Sanskrit sūtra. *Parināma*, *Tāpa*, *Sanskāra* and *Guna-vritti-virodha*. That, which produces fruit in the future, is *Parināma*; that, which is suffered at the present moment, is *Tāpa*; that, which has been experienced in the past time, is *Sanskāra*. The qualities of light, darkness, and foulness constantly abide in the heart, and influence the spirit. Whatever counter-acts these qualities, which constitute the heart, is *Guna-vritti-virodha*. Now the cause of the sufferings of the human spirit can be explained. The heart is influenced by all that has been previously done. This influence is a power which has modified the heart—a power which constantly causes pain to the heart. All our sufferings are the consequences of the influence, good or evil, exerted upon the heart by the deeds already done; and from these deeds and in-

त्या विषयापासून चित्तास तापच होतो. पुनः, जीं जीं केलेलीं कर्मे किंवा करा-याचीं कर्मे त्यांपासून होणारें जें फळ त्याचें नांव परिणाम. परिणामहि दुःखच आहे. म्हणून दुःख फार, आणि सुख पाहिलें तर केवळ अणुमात्र. हें कसें ? मी जीवंत आहे म्हणजे मी आहे असें भान चित्तास नेहमीं होत असतें. या भानाचेंच नांव अस्मिता किंवा अहंकार असें ठेविलें आहे. या अहंकारापासून तीन प्रकारचे भोग चित्तास प्राप्त होतात. प्रथम, ज्ञानात्मकभोग, विषयाचें जें जें ज्ञान चित्तास होतें त्यापासून चित्तास दुःखच होतें. मनुष्यें नानाविषयाचें ज्ञान करून घेतात. म्हणून तीं दुःखामध्ये पडतात. योगी अध्यात्मज्ञानाचा संग्रह करितात, म्हणून त्यांस दुःख होत नाही. दुसरें, इच्छा किंवा द्वेष यांपासून जो अनुभव होतो तो दुःखकारकच. इच्छा आणि द्वेष या दोहोंपासूनहि योगी मुक्त झालेले असतात. तिसरें, निद्रा, आहार, विहारादि जे भोग, त्यांपासूनहि दुःख होतें. खाऊन खाऊन कधीं तृप्ति होत नाही; निजून निजून कधीं तृप्ति होत नाही. खेळून खेळून कधीं तृप्ति होत नाही. तृप्ति झाली नाही कीं चित्ताचा हिरमोड होतो. हिरमोड झाला कीं सहजच दुःख होतें. असें सर्व प्रकारें चित्तास दुःख होतें हें स्पष्टच आहे. पुनः, प्रकृति दोन प्रकारची आहे असें पूर्वीं वर्णिलें आहे. एक अव्यक्त आणि एक व्यक्त. सत्व, रज, आणि तम या गुणांची साम्यावस्था असली म्ह-

fluences, sorrow is inseparable. Thus then the consequence of all the previous deeds is sorrow. All, that the heart experiences at the present moment, is also sorrow as every body knows. It is well-known that the fruit of all deeds, yet to be performed, will be sorrow. Thus a great deal of sorrow and hardly any happiness falls to the lot of man. How is this ? Man is constantly conscious of himself. He knows that he is. Such a feeling is individualization or consciousness of individual life. From this consciousness of life, a three-fold experience results. First, the heart perceives internal objects and knows them. Such knowledge results in sorrow. Man seeks knowledge of various kinds, and, therefore, constantly experiences sorrow. A philosopher, on the contrary, is conversant with deep spirituality, and, therefore, knows no sorrow. Secondly, experiences, consisting in feelings, such as desire and aversion, result invariably in sorrow. Man constantly feels and is constantly miserable. A philosopher, on the contrary, is free from all desire and all affection. Thirdly, sleep, appeasing of hunger, or all diversions, result in sorrow. No matter what dainties one eats, he is never satisfied. One can never be idle enough; one can never divert himself enough. Thus the heart is never gratified. It experiences a want ; and is, therefore, miserable. It has already been stated that the noumenon is of two kinds—latent and manifest. The latent noumenon consists of the qualities of light, darkness, and foulness in a condition of equili-

सूत्राणि.

हेयं दुःखमनागतं ॥ १६ ॥

भावार्थः । यत् पूर्वसंस्कारैः पूर्वकर्मजैर्दुःखमनुभूयते तस्य भूतकर्म-
रूपस्य भोगेन क्षयः । यद् भविष्यद् दुःखं तद् हेयं । यद्
दुःखं पूर्वमेवाऽनुभूतं तद् भोगेन दग्धं । यदिदानीमनुभूयते
तत् तु भोगेन दह्यते एव । अवशिष्टं तु भविष्यद् दुःखं ।
तत् तु जरामरणपरंपरयाऽतिविस्तृतं । तत्क्षयोपायविचारणा॥

द्रष्टृदृश्ययोः संयोगो हेयहेतुः ॥ १७ ॥

भावार्थः । दृगात्मा । क्वचिद् द्रष्टृ इति पाठः । दृश्यं तु चित्तं ना-
म लिंगदेहः । पूर्वकृतकर्मबलाद् लिंगदेहात्मनोः संयोगः ।
यावत् संयोगस्तावद् दुःखं । नष्टमात्रे संयोगे दुःखं नश्यति ।
मोक्षश्च सिध्यति । अनागतदुःखस्यैष चित्तात्मनोः संयोग
एव हेतुः । स संयोगस्त्वविद्यामूलकः ॥

णजे ती अव्यक्त प्रकृति; आणि या गु-
णांमध्ये कमी ज्यास्ती झाले म्हणजे ती
व्यक्त प्रकृति. या व्यक्त प्रकृतीपासून
चित्त कसे उत्पन्न झाले हे पूर्वी वर्णिलेच
आहे. बुद्धि, अहंकार, इंद्रिये, आणि
तन्मात्रा असे निरनिराळे चित्ताचे आ-
कार होतात. आणि त्या वेळीं सत्वगुण,
रजोगुण, किंवा तमोगुण यांपैकीं एखादा
गुण चित्तामध्ये प्रबळ होतो. सत्वगुण
जर प्रबळ झाला तर चित्तामध्ये प्रकाश
होतो; तथापि सत्वगुणास हटवून रजो-
गुण किंवा तमोगुण चित्तामध्ये वागतो.
तेणेंकरून सर्व चित्ताचा प्रकाश मलिन
होतो. असें झाले असतां दुःख होतें हे
स्पष्ट आहे. पुनः, चित्तामध्ये तमोगुण
प्रबळ झाला म्हणजे दुःख होतेंच होतें.

brium. When this equilibrium
is least disturbed, the noumenon
becomes manifest. How the Chitta
or the individual heart is pro-
duced from the manifest nou-
menon, is already explained. In-
tellect, individuality, senses of
knowledge, and of activity, and
all the subtle elements—these
are the varied forms of the heart;
according as the quality of light,
the quality of darkness, or the
quality of foulness, predominates
and influences the heart. When
the quality of light predomi-
nates, the heart is illumined.
The quality of foulness or that
of darkness, however, overcom-
ing the quality of light, abides in
the heart. Then the heart is
shrouded in darkness. It is
evident then that, under these
circumstances, there is nothing

१६. जें दुःख आलें नाहीं त्यापासून सुटायार्चें.

१७. आत्मा आणि चित्त यांचा जो संयोग हाच होणाऱ्या दुःखाचें कारण.

रजोगुणाच्या योगानें क्रिया करण्याविषयीं चित्त प्रवृत्त होतें. आणि त्या क्रियेपासून चित्तास दुःख होतें. जशी क्रिया साधावी म्हणून चित्तांत येतें तशी क्रिया कधींहि साधत नाहीं. आधिभौतिक, आध्यात्मिक, आणि आधिदैविक विघ्नें नेहमीं आड येतात. आणि चित्तामध्ये ज्या गुणांचा अंकुर उत्पन्न झाला असतो त्या गुणांचा विरोध होतो. म्हणून संसारी जीवांना सर्वथैव दुःख आहे असा योग-सिद्धांत आहे. पण ही गोष्ट जे विवेकसंपन्न आहेत त्यांस मात्र कळते; दुसऱ्यास कळत नाहीं. चार प्रकारचा बौद्धांचा संप्रदाय आहे. ते नेहमीं दुःख दुःख असें मानतात. फक्त तमोगुण आणि रजोगुण आहेत असें जैन मानतात. तमोगुणाला अधर्म आणि रजोगुणाला धर्म असें ते मानतात. जितकें म्हणून जगतामध्ये चलन-वलन आहे तितकें या धर्मापासून उत्पन्न होतें. आणि जितकी म्हणून स्थिरता आणि स्तब्धता आहे तितकी अधर्मापासून उत्पन्न होते, असा जैन-सिद्धांत आहे. सत्वगुणाच्या योगानें चित्तामध्ये प्रकाश होतो, आणि ज्ञानसंपन्न चित्त होतें. रजोगुणाच्या योगानें चित्त क्रिया कर-

16. The misery, not yet come, is to be got rid of.

17. The connection of the heart and the spirit is the cause of the misery to come.

but sorrow. Again, when the quality of darkness predominates in the heart, there is necessarily sorrow. The quality of foulness leads the heart to externalize and to manifest itself in deeds—deeds which invariably produce misery; because actual deeds can never correspond to what the heart intends. Physical, psychological, and supernatural obstacles abound; and thus the quality, which predominates in the heart, is counter-acted. Thus those, that are engrossed by worldliness, experience nothing but misery. This doctrine the Yoga-system lays down; but the worldly-minded are not aware of this. None but the philosophers know this. All the four schools of Buddhists recognize this. Their motto was—"pain, pain, misery, misery." The Jains believe in the existence of the qualities of darkness and foulness. They characterize *Rajo-guna* as *Dharma* and define it to be the source of all motion. They characterize *Tamo-guna* as *Adharma* and define it to be the source of all stagnation. The Yoga-system declares that the *Satva-guna* illumines the heart, and leads to wisdom; that the *Rajoguna* makes the heart externalize, and leads to worldliness; and that the *Tamo-guna* benumbs the heart

सूत्राणि.

प्रकाशक्रियास्थितिशीलं भूतेन्द्रियात्मकं भोगापवर्गार्थं दृश्यं॥१८॥

भावार्थः । दृश्यं नाम लिंगदेहो नाम चित्तं । तस्मिन् सर्वे विषया गुणाश्च प्रतिबिंबिताः । सूत्रस्थप्रकाशपदेन सत्वगुणो निर्दिष्टः । क्रियापदेन रजोगुणः । स्थितिपदेन तमोगुणः । प्रकाशश्च क्रिया च स्थितिश्च चित्तस्य शीलं नाम प्रवृत्तिः । प्रकाशक्रियास्थित्यात्मकं सर्वं जगत् । कथं । यद् यत् प्रकृतिसंभवं तत् तत् सर्वमपि त्रिगुणात्मकं । पुनः । भूतानि स्थूलानि सूक्ष्माणि च । पृथ्वी आपः तेजो वायुराकाशश्च स्थूलभूतानि । तान्येव तन्मात्रारूपाणि सूक्ष्माणि । ज्ञानाकारतयैतानि भूतानि चित्तपरिणामस्वरूपाणि । ज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियात्मकं चित्तमेव । तच्चित्तद्वारा आत्मा विषयान् भुंक्ते । तच्चित्तद्वारा चात्मा मोक्षं साधयति । अविद्यासंभवो बंधः । कर्मक्षयेण चित्तवियोगात्मको मोक्षः । कर्मणैवात्मा बध्यते । तत् कर्म आत्मसंश्लिष्टमात्मस्वभावगतं । निर्जरणया संवरेण च तस्य क्षय इति जैना मन्यंते । कर्मैव प्रबलं । नाऽस्ति स्वतंत्र आत्मा । प्रतिभवं कर्म ज्ञानाद्यात्मकान् पंचस्कंधान् निर्मिमीते । कर्म नष्टं चेत् पंचस्कंधनिर्माणं नष्टं । तेन मुक्तिर्नाम निर्वाणमिति बौद्धसिद्धांतः ॥

प्यास प्रवृत्त होते. तमोगुणाच्या योगानें चित्त स्थिर होते. असा योगशास्त्राचा सिद्धांत आहे. असे जे चित्तांत गुण आहेत त्यांचा विरोध होतो आणि तेणें- करून चित्तास दुःख प्राप्त होते.

१६. जीं जीं कर्म पूर्वीं केलीं आहेत आणि जे जे संस्कार चित्तास जडले आहेत त्या त्या प्रमाणें चित्तास दुःख प्राप्त होते. जें जें कर्म केलें आहे त्याचा

and stops all activity. When these qualities are counter-acted, misery is a necessary consequence.

16. The human mind feels misery according as it has previously performed deeds and according as it is acted upon. The influence of every deed done is annihilated by suffering its consequences. The misery to come may be avoided. What is already done, is consumed by suffering its consequences. What is being done,

१८. चित्त त्रिगुणात्मक, आणि भूतात्मक, आणि इंद्रियात्मक असें आहे. भोग भोगून मोक्ष व्हावा हें प्रयोजन साधण्याकरतां (चित्त आहे).

त्याचा नाश त्याचें फल भोगल्यानें होतो. जें पुढें होणारें दुःख तें टाळतां येईल. जें पूर्वीं केलेलें कर्म तें भोगून चुकलें. जें कर्म आतां हातून घडतें आहे तें भोगून नष्ट होतच आहे. जीं जीं कर्मे व्हायाचीं आहेत त्या त्याचें फल भोगायाचें आहे. किंवा जीं जीं कर्मे केलीं, पण त्याचें फल भोगलें नाहीं, असें जें भोगायाचें पुढें आहे तें निरनिराळ्या जन्मीं भोगलें पाहिजे. हा भोग कसा चुकेल हा विचार या स्थळीं चालला आहे.

१७. संस्कृत सूत्रामध्ये दृक्-शब्दाचा प्रयोग केला आहे. क्वचित् द्रष्टृ असाहि पाठ आहे. त्याचा अर्थ आत्मा. दृश्य-पदाचाहि सूत्रांत प्रयोग झाला आहे. त्याचा अर्थ चित्त किंवा लिंगदेह. पूर्वीं जीं जीं कर्मे केलीं आहेत तेणेंकरून आत्म्याचा आणि लिंगदेहाचा संयोग झाला आहे. जोवर हा संयोग आहे तोवर दुःख होतें. हा संबंध सुटला कीं दुःख चुकलें; आणि मोक्ष साधला. आत्म्याच्या आणि चित्ताच्या संयोगाच्या योगानें पुढें दुःख होणार आहे. या संयोगाचें कारण अविद्या.

१८. दृश्य-शब्दाचा प्रयोग संस्कृत सूत्रांत केला आहे; त्याचा अर्थ चित्त

18. The objective, consisting of the three qualities and of the elements, and of the senses, exists for the purpose of suffering and deliverance.

is being consumed. The consequences of the deeds to be done are yet to be suffered; or the deeds being already done, their consequences, which have to be suffered, will come in other lives. The question now is—how can these consequences be prevented?

17. In the Sanskrit sūtra the term *Drik* is used. In some books the term *Drastri* is met with. Both the readings signify the same thing. *Drik* or *Drastri* means the spirit. The term *Drishya* is also used in the Sanskrit sūtra. It signifies the heart, that is, subtle body. On account of the deeds already done, the spirit has come to be connected with the subtle body. So long as this connection exists, misery is experienced. As soon as this connection is broken, misery ceases, and deliverance is accomplished. Misery is likely to come on account of the connection of the spirit with the subtle body. The cause of this connection is ignorance.

18. The term *Drishya* is used in the Sanskrit sūtra. It means that which is to be seen; that is, all the objective. It is the subtle body, it is the heart. In it material objects and qualities are reflected. The terms *Prakāsha*, *Kriyā*, and *Sthiti* are used in

किंवा लिंगदेह. या चित्तामध्ये सर्व जड विषय आणि गुण प्रतिबिंबित होतात. संस्कृत सूत्रामध्ये प्रकाश, क्रिया, आणि स्थिति हीं पदे योजलीं आहेत. त्यांचा अर्थ क्रमानें सत्वगुण, रजोगुण आणि तमोगुण, असा करायाचा. प्रकाश करून घ्यावा किंवा कांहीं क्रिया करावी, किंवा स्तब्ध होऊन रहावें हा चित्ताचा स्वभावच. पुनः सत्वगुण, रजोगुण, आणि तमोगुण यांनीं सर्व जगत् व्यापलें आहे; कारण जें जें म्हणून प्रकृतीपासून उत्पन्न झालें तें तें त्रिगुणात्मक आहेच. पुनः भूतें दोन प्रकारचीं आहेत. स्थूल आणि सूक्ष्म. पृथ्वी, आप, तेज, वायु, आणि आकाश हीं स्थूलभूतें. गंध, रस, रूप, स्पर्श, शब्द या पांच तन्मात्रा आहेत. हीं सूक्ष्मभूतें. चित्तास या भूतांचें जेव्हां ज्ञान होतें तेव्हां चित्ताचा आकार या भूतासारखा होतो. आणि ज्ञानेंद्रियें आणि कर्मेंद्रियें हीं चित्तामध्ये आहेतच. म्हणून सर्व ब्रह्मांडाचा आकार आणि चित्ताचा आकार एकच. म्हणून व्यक्त प्रकृति किंवा प्रधान जें काय तें सारें चित्तच. म्हणून चित्तद्वारा आत्मा सर्व विषयांचा भोग करतो. चित्तद्वाराच आत्मा आपला मोक्ष साधून घेतो. आत्म्याचा बंध होण्याचें कारण चित्ताचा आणि आत्म्याचा संबंध. आणि असा संबंध घडण्याचें कारण अविद्या. कर्माचा क्षय झाला कीं चित्ताचा आणि आत्म्याचा वियोग झाला. म्हणजे आत्म्याचा मोक्ष झाला. जैनांचें मत असें आहे कीं कर्माच्या योगानें आत्म्याचा बंध होतो. तें

the Sanskrit sūtra. They signify respectively the quality of light, foulness, and darkness. The heart seeks either illumination or activity or inactivity. This is its nature. Again, the whole universe is engrossed by the qualities of light, foulness, and darkness ; because every thing, having proceeded from the noumenon, necessarily partakes of these three qualities. Again, elements are of two kinds—gross and subtle. The earth, water, light, air, and æther are gross elements. Smell, taste, form, touch, and sound are subtle elements—Tammâtrâ. The human heart assumes the form of the elements as it perceives them. Again, the five senses and the five organs of external activity have their seat in the heart. Hence in one sense, the whole universe and the heart are identical. Hence the manifest noumenon or what is called the *Pradhâna* is the heart itself. Hence through the medium of the heart, the spirit has its experiences ; and through the medium of the heart, the spirit accomplishes its deliverance. The cause of the bondage of the spirit is its connection with the heart ; and the cause of this connection is ignorance ; and the cause of this ignorance is previous activity. When this previous activity is annihilated, and when all tendency to any more activity is checked, the connection of the spirit with the heart ceases. Then the spirit is delivered. The Jains also believe that the cause of the bondage of the spirit is activity. This activity sometimes simply attaches to the spirit ; sometimes

कर्म आत्म्यास नुसतें लागलेलें असतें, किंवा त्याचा लेप आत्म्यावर चढलेला असतो, किंवा आत्मा आणि कर्म या दोहींचा मिळून एकच गोळा बनलेला असतो. या कर्मापासून तपाच्या योगानें आत्मा सुटतो. हें तप हळू हळू कर्म धुवून काढल्यानें जणों घडतें. याचें नांव निर्जरणा. किंवा आत्म्याला कर्म जडूं द्यायाचें नाही. याचें नांव संवर. बौद्धाचें मत असें आहे कीं आत्मा म्हणून नाहीच. जें काहीं आहे तें कर्म. जन्मजन्मांतरीं या कर्माच्या योगानें संज्ञा, वेदना, विज्ञान, संस्कार, आणि रूप असे हे पंचस्कंध उत्पन्न होतात. कर्म नष्ट झालें कीं हे पंचस्कंध उत्पन्न होण्याचें बंद झालें. आणि असें साधलें कीं निर्वाणरूप मुक्ति प्राप्त होते.

it stains the spirit ; sometimes it is incorporated with the spirit. From all this activity the spirit is delivered by means of austerity or asceticism—asceticism which gradually washes off the activity connected with the spirit. This the Jains characterize as *Nirjaranâ* or the wearing away of activity (Karma). Sometimes care is taken to prevent all activity from influencing the spirit. This they characterize as *Sanvara* or prevention. The Bouddhas believe that there is not any such thing as the spirit ; that activity (Karma) alone exists. In the course of different lives, this activity produces a five-fold combination or five combinations—sensation, perception, consciousness, the operations or faculties, and form. As soon as all tendency to external activity is annihilated, these five combinations cease to be developed ; and when these five combinations cease to be developed, *Nirvâna* is accomplished.

सूत्राणि.

विशेषाऽविशेषलिङ्गमात्रालिङ्गानि गुणपर्वाणि ॥ १९ ॥

भावार्थः । गुणपर्वाणि नाम गुणपरिणामाः । ते गुणा निरूपित-
पूर्वाः । यथा सत्वगुणः प्रकाशशीलः । रजोगुणः क्रिया-
शीलः । प्रकाशक्रिययोः प्रतिबंधशीलस्तमोगुणः । किं नाम
गुणत्वं । अन्यमाश्रित्य यदवतिष्ठते तद् गुणत्वं । चेतनमा-
त्मानमुद्दिश्य सत्वरजस्तमोगुणानां गुणत्वं । तत्र चत्वारि
कांडानि । प्रथमं स्थूलभूतैर्द्रियात्मकं विशेषनामकं । द्वितीयं
तन्मात्रांतःकरणात्मकमविशेषनामकं । तृतीयं बुद्ध्यात्मकं लिङ्ग-
मात्रनामकं । चतुर्थमव्यक्तप्रकृत्यात्मकमलिङ्गनामकं । एतानि
सर्वाणि जडानि । त्रयाणां गुणानां साम्यावस्थात्मकं यद् जडं
साऽव्यक्ता प्रकृतिः । तद्घटकेषु गुणेषु न्यूनाऽधिकतया प्रकृ-
तिर्व्यक्ता भवति । तस्या रूपं चत्वारि कांडानि निरूपित-
पूर्वाणि । प्रकृतेः सत्वगुणोत्कर्षाद् बुद्धिर्जायते । अहंकारश्च
द्विविधः । सात्विकश्च तामसश्च । अहंकारे रजोगुणो विश-
ते । तेन रजोगुणसाहाय्येनाऽहंकारस्य सात्विकास्तामसाश्च
विकारा उत्पद्यन्ते । साहाय्यस्य कावश्यकता । सत्वतमोगुणयोः
क्रियाशक्तिर्नास्ति । एतादृशोऽहंकारो बुद्धेरुत्पद्यते । बुद्धिस्तु
महान् आसुरी मतिः ख्यातिः ज्ञानं प्रज्ञा चैतैः पर्यायैः प्र-
सिद्धा । अहंकारस्य पर्यायाः पुनः भूतादिः वैकृतः तैजसः
अभिमानश्च । तस्माद् राजससात्विकोभयात्मकादहंकारात् पंच
ज्ञानेन्द्रियाणि पंच कर्मेन्द्रियाणि मनश्चोत्पद्यन्ते । तस्मात् पुनः
राजसतामसोभयात्मकात् पंच तन्मात्रा उत्पद्यन्ते । तन्मात्राभ्यः
पंच स्थूलभूतानि । पंच स्थूलभूतानि विशेषा उच्यन्ते । पंच
तन्मात्रा अविशेषा उच्यन्ते । कर्मज्ञानेन्द्रियमनआत्मकं लिङ्गमात्र-
मुच्यते । अलिङ्गं त्वव्यक्ता प्रकृतिः । निश्चयात्मिका बुद्धिः । उभ-

यात्मकं संकल्पविकल्पात्मकं वा मनः । कथं । ज्ञानेन्द्रियैः सह ज्ञानकर्मणे कल्पते तत् । कल्पते च तत् कर्मेन्द्रियैः सह बाह्यकर्मणे । इति सांख्यसिद्धांतः । स प्रकृतसूत्रेण सहैकवाक्यतां गच्छति ॥

१९. विशेष, अविशेष, लिंगमात्र, आणि अलिंग हीं चार गुणार्ची कांडें.

१९. सूत्रांत ज्या शब्दांचा प्रयोग केला आहे त्यांचा अर्थ पुढील व्याख्येवरून लक्षांत येईल. गुणार्ची कांडें म्हणजे गुणाचे परिणाम. हे तीन गुण कोणते आणि त्यांचे परिणाम कसे घडतात याचें निरूपण पूर्वी केलेच आहे. सत्वगुणाच्या योगानें चित्तामध्ये प्रकाश उत्पन्न होतो. म्हणजे ज्ञानात्मक जी चित्ताची स्थिति तिचें नांव सत्वगुण. क्रिया करण्यास चित्ताची जेणेंकरून प्रवृत्ति होते तिचें नांव रजोगुण. ह्या प्रवृत्तीमध्ये सुख, दुःख, इच्छा, द्वेष, प्रयत्न हीं सारीं आलीं. चित्तास जें ज्ञान प्राप्त होऊं देत नाही किंवा जें चित्तास क्रिया करूं देत नाही तें तमोगुणरूप. यांना गुण असें कां म्हणतात ? दुसऱ्याचा आश्रय करून जें कांहीं राहतें त्याचें नांव गुण. आत्मा मुख्य. त्याचा संयोग असल्यामुळें चित्ताची प्रवृत्ति होते. म्हणून या प्रवृत्तीचें नांव गुण असें पडलें आहे. या गुणार्ची चार कांडें आहेत. त्यांचीं नांवां अशीं. विशेष, अविशेष, लिंगमात्र, आणि अलिंग, त्यांत विशेष म्हणजे काय ? स्थूलभूतें आणि इंद्रियें यांचा आकार घेऊन जेव्हां चित्त बसतें तेव्हां त्याचें नांव विशेष. दुसरें,

19. The localized, the unlocalized, the abstract, and the universalized are the four conditions.

19. The comments, which we offer, will explain the terms used in the sūtra. The term *Gunaparva* is used in the sūtra. It literally means the joints of qualities ; and it really signifies a condition or a development. What these three qualities are and what their developments are, has already been frequently explained. The *Satvaguna* illumines the subtle body. Hence the condition of knowledge is named the quality of light. That, which leads the heart into external activity or the quality of externalization, is named *Rajoguna*. This externalization includes the condition of pleasure, of pain, of desire, of aversion, and of all volitions. That, which prevents the heart from being illumined, or from exerting its activity, is the quality of darkness. Why are these three called qualities ? That, which being subordinate, depends upon its principal and exists in it, is a quality. The spirit is principal. The *Chitta* derive all its power from it. Hence this power is called quality. This power is exerted or is conditioned in four different ways. The names of these are as they are given in the Sanskrit sūtra. *Vishesa*, that is

तन्मात्रा, किंवा सूक्ष्मभूते, आणि अंतः-करण यांचा आकार घेऊन जेव्हा चित्त बसते तेव्हा त्याचे नांव अविशेष. तिसरे, केवळ बुद्धीचा आकार घेऊन जेव्हा चित्त बसते तेव्हा त्याचे नांव लिंगमात्र. अव्यक्त प्रकृतिरूपच जेव्हा चित्त होऊन बसते तेव्हा त्याचे नांव अलिंग. या स्थळी चित्तावरून सर्व मोडणी बसविली आहे. याचे कारण असे की चित्ताचा व आत्म्याचा वियोग झाला की सर्व अनुभवच सुटला. चित्त म्हणजे व्यक्त प्रकृति हें स्पष्टच आहे. ही चारीहि गुणाचीं कांडें जड. तिन्हींहि गुणांची साम्य-अवस्था असली म्हणजे तिचे नांव अव्यक्त प्रकृति. ह्या अव्यक्त प्रकृतीचीं अंगें तीन गुण आहेत. ह्या गुणांमध्ये कमीजास्ती झाले कीं व्यक्तप्रकृति उत्पन्न होते. चार कांडें जीं पूर्वी वर्णिलीं आहेत हेच व्यक्त-प्रकृतीचे रूप. प्रकृतीमध्ये सत्वगुणाचा उत्कर्ष झाला कीं बुद्धि उत्पन्न होते. अहंकार दोन प्रकारचा आहे. एक सात्विक आणि एक तामस. अहंकारामध्ये रजोगुण आहे. रजोगुणाच्या साहाय्यानें अहंकाराचे सात्विक किंवा तामस विकार होतात. रजोगुणाचे साहाय्य कां घ्यावे लागते? सत्वगुण किंवा तमोगुण यांच्या अंगीं कांहीं एक करण्याची शक्ति नाही. असा जो तामस किंवा सात्विक अहंकार तो बुद्धीपासून उत्पन्न होतो. सांख्यशास्त्रामध्ये या बुद्धीचीं निरनिराळीं नांवां आहेत. तीं अशीं. महान्, आसुरी, मति, स्याति, ज्ञान, आणि प्रज्ञा. अहंकाराचीहि निरनिराळीं नांवां आहेत. तीं

the localized ; *Avishesa*, that is, the unlocalized ; *Linga*, that is, the abstract ; and *Alingamâtra*, that is, the universalized. What is the nature of the condition called *Vishesa* ? When the heart assumes the form of gross elements or of the senses of knowledge or of the organs of activity, its condition is called localized ; secondly, when the heart assumes the form of the subtle elements or of its own inner powers, its condition is called unlocalized ; thirdly, when the heart assumes the form of its reasoning power, its condition is called abstract or rather generalizing ; fourthly, when the heart identifies itself with the non-manifest noumenon, it is universalized. In this sâtra every thing, phenomenal and noumenal, is considered from the stand-point of the heart ; because the heart has its experiences so long as it is connected with the spirit. The moment this connection breaks, all its experiences cease. The heart then, it is plain, is the manifest noumenon. All these four conditions of the heart are material. When the three qualities are in a state of equilibrium, they constitute a semi-material existence called non-manifest noumenon or *Avyakta-Prakriti*. The constituent elements of this *Avyakta-Prakriti* are the three qualities. When the equilibrium is disturbed, the noumenon becomes manifest. The four conditions already described show the nature of the manifest noumenon. When the quality of light preponderates in the noumenon, the determining faculty is developed. Individualization is of two kinds—

अशीं. भूतादि, वैकृत, तैजस, आणि अभिमान. आतां तामस आणि सात्त्विक असा अहंकाराचा स्वभाव आहे. त्या अहंकारापासून पांच ज्ञानेंद्रिये, पांच कर्मेन्द्रिये, आणि मन हीं उत्पन्न होतात. आणि त्यापासूनच पुनः राजस, तामस स्वभावाच्या पांच तन्मात्रा उत्पन्न होतात. आणि या पंचतन्मात्रांपासून पांच स्थूलभूते उत्पन्न होतात. या पांच स्थूलभूतांस विशेष असें नांव सूत्रांत दिलें आहे. या पांच तन्मात्रांस अविशेष असें नांव दिलें आहे. कर्मेन्द्रिये, ज्ञानेंद्रिये, आणि मन इतक्यांचें नांव लिङ्गमात्र असें ठेविलें आहे. अलिङ्ग म्हणजे अव्यक्त प्रकृति. निश्चय करणें हें बुद्धीचें काम. कर्मेन्द्रियांचें आणि ज्ञानेंद्रियांचें साहाय्य मन करतें. म्हणून त्यांस उभयात्मक आणि संकल्पविकल्पात्मक असें म्हणतात. बाह्य जे जे विषय आहेत त्यांचें ज्ञान ज्ञानेंद्रियांच्या योगानें चित्तास होतें; आणि चित्तामध्ये जी जी प्रवृत्ति उत्पन्न होते ती ती कर्मेन्द्रियांच्या योगानें बाहेर पडते. या दोन्हीहि वेळीं मनाचें साहाय्य लागतें म्हणून त्यास उभयात्मक असें म्हटलें आहे. हीं सर्व सांख्यप्रक्रिया. हिचा या सूत्रां संग्रह केला आहे.

bright and dark. There is the quality of foulness in individualization or self-consciousness. By the quality of foulness, bright or dark modifications of self-consciousness are developed. Why is the quality of foulness thus called in ? Because mere *Satvaguna*, intellectual light, or mere *Tamoguna*, stupidity or intellectual stagnation, are incapable of doing anything. Such bright or dark self-consciousness, or individualization is developed from the determining faculty. According to the *Sāṅkhya*-system of philosophy, this determining faculty has various appellations. These are—*Mahān*, *Āsurī*, *Mati*, *Khyāti*, *Jnāna*, and *Prajñā*. The different appellations of self-consciousness are—*Bhūtādi*, *Vaikrita*, *Taijasa*, and *Abhimāna*. This is the nature of self-consciousness as influenced by the quality of foulness. From this self-consciousness are developed the five senses of perception, five organs of external activity, and the mind ; and from it also the five subtle elements or *Tanmātras* proceed, consisting of the quality of foulness and of darkness ; and from these five subtle elements or *Tanmātras*, five gross elements are produced. These gross elements are called *Vishesa* in the Sanskrit sūtra. The five subtle elements are called *Avishesa*. The five senses of perception, the five organs of external activity, and the mind are called *Lingamātra*, and the latent noumenon is called *Alinga*. Determination is the function of *Buddhi* or intellect. The mind co-operates with the senses of perception or the organs of ac-

सूत्राणि.

द्रष्टा दृशिमात्रः शुद्धोऽपि प्रत्ययानुपश्यः ॥ २० ॥

भावार्थः । द्रष्टा आत्मा पुरुषश्चेतनश्चेति पर्यायैर्ज्ञायते । तत्र दृशि-
मात्रो नाम चिन्मात्रो ज्ञानमात्रः पुरुषः । ज्ञानरूपो न तु
ज्ञानधर्मकः । शुद्धो नामाऽपरिणामी । गुणात्मकबुद्धिद्वारा
स केवलं पश्यति नाम जानाति न तु विक्रियते । मनोबुद्धब-
हंकारात्मकं यच्चित्तं तत् प्रथमं विषयान् गृह्णाति । तदनु-
तान् विषयान् पश्यति पुरुषः ॥

तदर्थ एव दृश्यात्मा ॥ २१ ॥

भावार्थः । यद् दृश्यं तद् विषयात्मकं चित्ते प्रतिबिम्बितं च । तस्य
दृश्यस्य स्वरूपं किं प्रयोजनं साधयति । द्रष्टुर्नामात्मनो नाम
पुरुषस्य भोगान् साधयति दृश्यं । आत्मा भोक्ता दृश्यं
भोग्यं च । यद् दृश्यं तद् जडं । चेतनः केवलो द्रष्टा । द्रष्टुः
सान्निध्यात् प्रकृतेः कार्यक्षमत्वं । स्वकार्यसिद्धये न प्रकृतिः
प्रवर्तते । प्रवर्तते च साऽऽत्मभोगसिद्ध्यर्थं ॥

tivity ; that is, it is the connecting link between the knowledge that is conveyed to the spirit, and the volitions that are expressed in acts. Hence the mind is said to partake of the qualities of both knowledge and volitions. It is also said to cooperate. Is not the mind the nervous force? All that is phenomenal is presented to the subtle body by the senses of perception; and all that is willed is expressed in acts by the *Karmendriyas* or the organs of activity. Both these operations are aided by the mind. This is Sāṅkhya-philosophy ; and the statements in this sūtra are based upon it.

२०. आत्मा ज्ञानरूपमात्र,
शुद्ध असतां हि प्रत्ययाच्या मा-
गून पहाणारा (असा आहे).

२१. हें जें दृश्य तें त्या-
च्यासाठीं.

२०. द्रष्टा, पुरुष, चेतन अशीं आ-
त्म्याचीं निरनिराळीं नांवे आहेत. आत्मा
म्हणजे केवळ चिन्मात्र आहे; ज्ञान हें त्याचें
रूप आहे; ज्ञान निराळें आणि आत्मा
निराळा असें नाहीं. असें जर असेल
तर ज्ञान हा आत्म्याचा धर्म असें म्ह-
णावें लागेल. आत्मा शुद्ध आहे म्हणजे
तो कधींहि कोणत्याहि परिणामास पावत
नाहीं. त्याच्या सर्व ज्ञानाचें साधन म्हटलें
म्हणजे बुद्धि. ही बुद्धि त्रिगुणात्मक आहे.
म्हणजे बुद्धि, म्हणजे रजोगुण, तमोगुण,
आणि सत्वगुण हे आहेत. आत्मा क-
धींहि विकारास पावत नाहीं. चित्त प्र-
थम विषयाचें ग्रहण करतें. यास संस्कृत
सूत्रामध्ये प्रत्यय असें म्हटलें आहे. असें
चित्तानें विषयाचें ग्रहण केल्यानंतर
आत्मा त्या विषयाचें अवलोकन करतो.
मन, बुद्धि, अहंकार याचें चित्त बनलें
आहे असें पूर्वी वारंवार वांगलें आहे.

२१. सूत्रांतील दृश्य शब्दाचा अर्थ
काय ? जितके म्हणून कांहीं विषय आ-
हेत आणि जितक्या विषयांचें म्हणून
चित्तामध्ये प्रतिबिंब पडतें त्यास दृश्य
असें म्हणतात. हें जें दृश्य त्याच्यापासून
काय साधतें ? आत्मा हा भोक्ता आणि
दृश्य हें भोग्य. हें दृश्य आहे म्हणून

20. The spirit is know-
ledge itself; and though
pure, perceives experiences
afterwards.

21. All this pheno-
menon is, indeed, for it.

20. The spirit is named
Drastâ, that is, seer; *Purusa*,
that is, person; and *Chetana*, that
is, intelligence. *Âtmâ* is intelli-
gence itself; its form is know-
ledge. Knowledge and the spirit
are not different from each other.
They are identical; or else know-
ledge would be a quality of the
spirit. It is pure; that is, the
spirit is incapable of any modifi-
cation: it is never affected in
any way. The determining fa-
culty is the means of all the
knowledge which the spirit ob-
tains. The faculty consists of
three qualities, the quality of
light, of darkness, and of foul-
ness. The spirit is all the same;
it is never conditioned. The
heart or the subtle body first
perceives objects. This is called
in the Sanskrit sūtra *Pratyaya*
or experience. After the subtle
body has perceived objects, the
spirit looks at them. Hence the
spirit is said in the sūtra to per-
ceive experiences afterwards. It
has been frequently stated that
the nervous force, the intellect,
and self-consciousness consti-
tute the Chitta—the heart—the
Linga-deha.

21. The term *Drishya* is used
in the Sanskrit sūtra. It in-
cludes all that is objective, and
all that is reflected in the heart.
What does this objective world
accomplish? It is the *to-be-ex-*

सूत्राणि.

कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधारणत्वात् ॥ २२ ॥

भावार्थः । अव्यक्तप्रकृतिर्नाम प्रधानं । तत् त्वेकमेव । आत्मानो नाम भोक्तारो नाम पुरुषा अनंताः । तेषामनंतानां पुरुषाणां मध्ये कस्य चित् त्वेकस्य कैवल्यज्ञानं संवृत्तं । स तदा मुक्तः । तं प्रति प्रधानं न विद्यते । तस्य स्वस्मिन्नेव स्वातंत्र्येणाऽवस्थितिः । तं प्रति नष्टे प्रधाने तं प्रति च नष्टे सर्वभोग्यवर्गे नष्टं किं सर्वं प्रधानं । मुक्ताः किं सर्वं आत्मान इति प्राप्ते ब्रूमः । एकस्मिन् पुरुषे मुक्ते न सर्वे पुरुषा मुच्यन्ते । तान् प्रति प्रधानं विद्यते । ते बद्धाः प्रवर्तन्ते ॥

स्वस्वामिशक्तयोः स्वरूपोपलब्धिहेतुः संयोगः ॥ २३ ॥

भावार्थः । यद्यप्यात्मानो नाम पुरुषा अनंतास्तथापि तेषां तानि व्यष्टिरूपाणि । सर्वेषामात्मनां समष्टिरूपमेकमेव । समष्ट्या आत्मैकः सर्वव्यापकश्चैतन्यात्मको नित्यश्च । पुनः प्रधानमपि सर्वव्यापकं जडात्मकं नित्यं च । तर्हि कथं द्वयोर्नित्यव्यापकयोः संयोगः संभवति । स संयोगस्तु न समष्टिरूपयोः प्रधानपुरुषयोः । भोक्तृभोग्यसंबंधाय स्वरूपविशेषयोः प्रधानपुरुषयोः संबन्धः । सूत्रस्थपदान्येतानि । स्वं दृश्यं स्वामी आत्मा । प्रधानपुरुषयोः स्वरूपयोः संयोगः केवलं तयोः संवेद्यसंवेदकत्वेन व्यवस्थितयोः ॥

आत्म्यास भोग प्राप्त होतात. सारें दृश्य जड आहे. दृश्य म्हणजे प्रकृतिच. आत्मा केवळ चैतन्यरूप म्हणजे ज्ञानमय आहे. आत्मा जवळ आहे म्हणून प्रकृतीच्या हातून कार्ये होतात. नाही तर प्रकृतीच्या हातून कांहीं व्हावयाचें नाही. आतां आत्म्याच्या संगतीनें प्रकृति जी कार्य कर-

perienced which the spirit experiences ; because this objective world exists, the spirit has its experience. The objective is material. The objective is the noumenon differently conditioned. The spirit is knowledge itself, intelligence itself ; because the spirit is always near it, the noumenon manifests a variety of

२२. जो मुक्त झाला त्या-
ला प्रकृति नाहीशी झाली;
तरी बाकीच्यांना ती आहेच;
कारण ती सर्वांना साधारण
आहे.

२३. दृश्याच्या म्हणजे प्र-
कृतीच्या आणि आत्म्याच्या
शक्ति समजण्याचें कारण (त्या
दोहोंचा) संयोग-संबंध आहे.

प्यास प्रवृत्त होते त्यापासून प्रकृतीचा
कांहींएक उपयोग साधत नाही. आ-
त्म्यापुढें भोग सादर करावे म्हणून प्र-
कृति प्रवृत्त होते.

२२. संस्कृत सूत्रामध्ये कृतार्थ म्हणून
पद आलें आहे. त्याचा अर्थ आम्हीं
मुक्त असा केला आहे. अव्यक्त-प्रकृति
किंवा प्रधान ही एक जड वस्तु आहे.
ती एकच आहे. भोक्ते आत्मे अनंत
आहेत. हे अनंत जे आत्मे त्यांपैकीं
कोणीएकास कैवल्य प्राप्त झालें. तो मुक्त
झाला. मग त्याच्या संबधानें प्रकृति म्ह-
णून राहिली नाही. त्याचा आणि प्रकृ-
तीचा संबंध तुटला. आत्मा मुक्त झाला
म्हणजे स्वतंत्र होऊन आपल्या स्वतामध्ये
रममाण होतो. त्याच्या संबधानें प्रकृति
नाहींशी झाली. त्याच्या संबधानें भोग्य
म्हणून कांहीं उरलेंच नाही. म्हणून काय
सर्व भोग्यवस्तु नष्ट झाली? म्हणून काय
सर्व प्रकृति नष्ट झाली? एक आत्मा
मुक्त झाला म्हणून काय अनंत आत्मे

(८—५)

22. Unto him, who is
saved, the noumenon ex-
isteth not. It, however,
existeth unto others, be-
cause it is common to the
others.

23. The powers of the
Prakriti and the spirit are
known; because they are
connected.

effects. Without the spirit, the
noumenon is incapable of any
activity. The varied activity,
which the noumenon puts forth,
accomplishes nothing. It simply
serves the spirit.

22. The term *Kritārtha* is
used in the Sanskrit sūtra. It
literally signifies one, whose pur-
pose of life is accomplished. We
have rendered it into English by
the term *saved*. The latent nou-
menon (*Avyakta-Prakriti*) or the
Pradhāna is a material object;
and it is one whole. The suffer-
ing spirits are infinite. When
one, out of this infinite number,
has accomplished his purpose of
life, and is delivered from all
birth and death, his connection
with the *Prakriti* is broken. He
is no longer under its influence.
Independent of the *Prakriti*, he
is delighted with himself. Un-
to him the *Prakriti* existeth not.
He is above all experience. To
him there is neither pain nor
pleasure; because one individual
soul is delivered from the bon-
dage of the *Prakriti*, is the *Prak-
riti* itself annihilated? Is the

मुक्त झाले ? यासंबंधी इतकेंच सांगायचें आहे कीं एक आत्मा मुक्त झाला कीं सर्व आत्मे मुक्त होत नाहीत. त्यांचा आणि प्रकृतीचा संबंध तुटत नाही. ते बंधनांत पडले आहेत तसेच आहेत.

२३. जरी आत्मे अनंत आहेत तरी ते व्यष्टिरूपानें; साऱ्या आत्म्याचें समष्टि-रूप एकच आहे. समष्टि-दृष्टीने पाहिलें असतां आत्मा एक आहे, तो सर्व व्यापक आहे, तो चैतन्यरूप आहे, तो नित्य आहे; तशीच प्रकृतीहि सर्वव्यापक असून नित्य आहे. पण ती जड आहे. मग नित्य आणि सर्व-व्यापक अशीं जीं हीं आत्मा आणि प्रकृति त्यांचा संयोग कसा घडतो ? समष्टिरूप जीं दोन्ही त्यांचा संयोग घडत नाही. संयोग घडण्याकरतां दोहोंचींहि विशेष रूपें होतात. म्हणजे दोन्ही व्यष्टि असून संबंध पावतात. हा संबंध तरी कोठपर्यंत ? हा संबंध केवळ संवेद्य-सवेदकत्व-रूप आहे. म्हणजे प्रकृति आत्म्यापुढें नेऊन विषय मांडते. पुढें आत्मा त्यांचें ग्रहण करतो. प्रकृति नेऊन आत्म्यापुढें भोग सादर करते. आत्मा त्यांचा अनुभव घेतो. चैतन्यरूप आत्मा आणि जड-स्वभाव प्रकृति यांचा इतकाच संबंध आहे. संस्कृत सूत्रामध्ये जीं पदें आलीं आहेत त्यांचा अर्थ. स्व म्हणजे प्रकृति. स्वामि म्हणजे आत्मा.

whole world of enjoyments and sufferings destroyed, because one individual spirit ceases to have any connection with such a world ? All the infinite number of spirits are still in the bondage of the Prakriti. They are not free from it. Their connection with it is not broken. They are enchained to it.

23. The spirits are infinite in their individualities ; but they constitute one whole in their totality. From the latter point of view there is one Spirit, all pervading, all intelligence, and eternal. In like manner the material noumenon or the Prakriti is one, all pervading and eternal. How can two eternal and all pervading entities—spirit and the noumenon—be connected with one another ? The two totalities cannot, of course, be connected; that they may be connected, they assume particular forms : both cease to be universalities, both become individualized. Being individualized, the spirit and the noumenon become connected. The nature of this connection is this simply : it is a connection between the subject and the object, between that which knows and that which is known. The Prakriti conveying the knowledge of the objective, places it before the spirit. Then the spirit perceives the knowledge. The Prakriti presents all experiences to the spirit ; and the spirit sees them. This is all the connection between the immaterial spirit which is all intelligence and the material noumenon. The terms *Sva* and *Svâmi* are used in the Sanskrit sūtra. The one means the noumenon and the other, the spirit.

सूत्राणि.

तस्य हेतुरविद्या ॥ २४ ॥

भावार्थः । तस्य नाम प्रधानपुरुषसंयोगस्य कारणमविद्या । निरूपितपूर्वाऽविद्या । सर्वेषां वेदांतिनां सिद्धांते संसारस्य कारणमविद्या । परब्रह्म शुद्धचैतन्यं स्वसंकल्पेन बहुः स्यां प्रजायेयेत्यात्मकेनाऽविद्यारूपामात्मशक्तिं प्रकटयति । तत्प्रकटनेन जडचैतन्ययोः संयोगो जायते । तस्मात् संयोगाज् जीवात्मनो बंधः । पुनः केवलं चैतन्यं सत् । अन्यत् सर्वमसदित्यद्वैता मन्यंते । प्रकृत्यात्मकं जडं सत् । चैतन्यमपि सदिति माध्वा रामानुजाश्च मन्यंते । चैतन्यं सत् तत्परिणामात्मकं जडं चेति वालुभा मन्यंते । जैनास्तु चैतन्यं विद्यते । जडमपि विद्यते । यावंतो जीवास्तावंति स्वातंत्र्येण चैतन्यानि । तत्र पंच तत्त्वानि मुख्यानि । कालस्वौपचारिकं द्रव्यं । धर्मतत्त्वस्य धर्मास्तिकायनामकस्य स्वभावश्चलनं । अधर्मतत्त्वस्याऽधर्मास्तिकायनामकस्य स्वभावः स्थिरसंस्थानं नाम निष्क्रियत्वं । आकाशतत्त्वस्याकाशास्तिकायनामकस्य स्वभावोऽवगाहनं नामाऽवकाशः । जीवतत्त्वस्य जीवास्तिकायनामकस्य स्वभाव उपयोगः । चैतन्यं तु साकारं निराकारं च । चैतन्यं शुद्धमपि कर्मबलाद् बद्धं । जडतत्त्वस्य पुद्गलास्तिकायनामकस्य स्वभावो ग्रहणं । यद् यद् जडं तत् तत् पौद्गलिकं । पौद्गलिकस्य गुणः कर्म । जीवस्य गुण उपयोगः । तेन चैतन्यमपि नित्यं जडमपि नित्यं । कथं । पुद्गला जीवाश्च नित्याः । तेन जीवस्य जडस्य च संयोगाद् बंधः । कर्मणो निर्जरणया संवरेण च मोक्षः सिध्यति । अत्र जैनसिद्धांतेऽविद्याग्रहणं न । बौद्धसिद्धांते यद् निर्वाणं तद् विद्यते । पदमच्युतमत्यंतमसंस्कारयुक्तमनुत्तरं निर्वाण-

मिति भाषते वासनामुक्ता महर्षयः । अन्यत् किञ्चिदपि नाऽस्ति । कर्म निखं । अविद्यया कर्म पंचतत्वानि निर्मिमीते रचयति च संसारं । शुद्धाचरणेन ध्यानेन चाऽविद्यानाशः । तेन कर्म स्वव्यापाराक्षमं भवति । तेन निर्वाणं प्राप्नोति ॥

२४. त्याचें कारण अविद्या.

२४. सूत्रामध्ये 'त्याचें' या पदाचा प्रयोग केला आहे. त्याचा अर्थ प्रकृति आणि आत्मा यांच्या संयोगाचें. आत्मा आणि प्रकृति यांचा संयोग होण्याचें कारण अविद्या. अविद्या म्हणजे काय हें पूर्वी वर्णिलेंच आहे. सर्व वेदांती पंडितांच्या मते ह्या सर्व ब्रह्मांड-प्रपंचाचें कारण अविद्या. परब्रह्म हें शुद्ध चैतन्य आहे. तें स्वतंत्र रीतीनें असा संकल्प करतें कीं पुष्कळ होऊन प्रजा उत्पन्न करूं. मग या संकल्पाच्या योगानें परब्रह्म आपली अविद्यारूप शक्ति प्रकट करते. ही परब्रह्माची अविद्यारूपशक्ति प्रकट झाली कीं जड आणि चैतन्य यांचा संयोग होतो. हा संयोग झाला कीं जीवात्मा बंधामध्ये पडतो. अद्वैत्यांचा सिद्धांत असा आहे कीं केवळ चैतन्य मात्र आहे, बाकी कांहींएक नाही. मध्व आणि रामानुज असें मानतात कीं चैतन्यहि आहे आणि प्रकृतीहि आहे. वल्लभाचें मत असें आहे कीं जड हें चैतन्याचा परिणाम आहे. जैन असें मानतात कीं स्वतंत्रपणें चैतन्यहि आहे आणि जडहि आहे. जीव

24. The cause of that is ignorance.

24. *That* in the sūtra refers to the connection between the spirit and the noumenon. The cause of this connection is ignorance. We have already explained what the nature of this ignorance is. All the different schools of Vedāntism hold that the cause of all the objective existence is ignorance. The highest Brahma is pure spirituality itself. It is independent, it thinks of multiplying and creation. By means of this inclination the Supreme Spirit manifests its power of delusion. When the power of delusion—a power of the Supreme Spirit—becomes manifest, the material and the spiritual become connected with each other. As soon as this connection is formed, the spirit is individualized and enslaved. The *Advaita* school of Vedāntism holds that there is nothing but the spirit. The *Dvaita* and *Vishistādvaita* schools of Vedāntism hold that both the spirit and the material noumenon exist from eternity. Vallabha holds that the material is only a modification of the spiritual. The Jains believe that matter and spirit exist independently. The infinite number of souls are all

म्हणून जितके आहेत तितकी सारीं चैतन्यें. वास्तविक त्यांच्या मते तत्त्वे पांच आहेत. जैन कालासहि गौण तत्त्व मानतात. मिळून साहा तत्त्वे. मुख्य पांच तत्त्वे तीं हीं. ज्याचा चलन हा स्वभाव आहे ते धर्मास्तिकाय; ज्याचा निष्क्रियत्व स्वभाव आहे ते अधर्मास्तिकाय. पदार्थास अवकाश द्यावा हा ज्याचा स्वभाव ते आशाकास्तिकाय. उपयोग ज्याचा स्वभाव ते जीवास्तिकाय. ते साकारहि आहे आणि निराकारहि आहे. चैतन्य हे शुद्ध आहे खरे. तथापि ते कर्माच्या योगाने बद्ध होते. ज्याला गुणक्रिया आहे ते पुद्गलास्तिकाय. जे जे मिळून जड ते पुद्गलास्तिकाय. चैतन्यहि नित्य आहे आणि जडहि नित्य आहे. पुद्गलहि परमाणुरूपाने नित्य आहे आणि जीवहि नित्य आहे. जीवाचा आणि जडाचा संयोग झाला कीं जीव बंधांत पडतो. तपाच्या योगाने हळू हळू कर्मांचे क्षालन करायाचें. यास ते निर्जरणा असे म्हणतात. कर्माचा आणि जीवाचा संयोगच होऊं द्यायाचा नाही. कर्म बाहेरच्या बाहेर रोखून धरायाचें. यास जैन संवर असे म्हणतात. जैन हे दृढ तपस्वी. निर्जरणा आणि संवर यांच्या योगाने मोक्ष सिद्ध होतो. जैन स्वतंत्र अविद्या मानीत नाहीत. कर्माच्या योगाने आत्म्याचे ज्ञानाचे आवरण होते असे ते मानतात. म्हणून ज्ञानावरणि कर्म, दर्शनावरण कर्म, असा ते कर्माचा भेद करतात. बौद्धांचा सिद्धांत

spiritual. Though they count really five elements, yet they include time by way of metonymy, and state them to be six. Their five elements are—*Dharma*, which produces motion; *Adharma*, which produces all inactivity; *æther* affords room to all objects; spirituality is the nature of individual spirits. This spirituality the Jains call *Upayoga*; and the *Upayoga* has a form and is also without any form. The spirit is pure and independent. It is, however, enchained by *Karma* or activity. The specific property of all matter is activity. *Astikâya* is the name of the Jains for an element. Matter and spirit are both eternal—matter in the form of particles and the spirit as an intelligence. As soon as a connection between matter and spirit is developed, the latter is enthralled. Asceticism gradually wears off activity or *Karma*. This the Jains characterize as *Nirjaranâ*. When activity is prevented from being connected with the spirit—when activity is kept aloof and at a distance from the spirit, no connection between the two is formed. This the Jains characterize as *Samvara*. The Jains aspire after rigid asceticism, and believe that by such means as *Nirjaranâ* and *Samvara*, salvation is accomplished. The Jains do not believe in the independent power known as delusion to the Vedântins. The spirit is naturally knowing. It is omniscient. Its knowledge is covered over and obscured by an activity or *Karma*. The perception of the spirit is also obscured by *Karma*. Hence they divide it into

सूत्राणि.

तदभावात् संयोगाभावो हानं तद् दृशेः कैवल्यं ॥ २५ ॥

भावार्थः । अविद्याया नाशे चित्तात्मनोर्वियोगः । तेन विषयात्मकं यद् दृश्यं तद् हीयते । आत्मा स्वातंत्र्येण स्वस्मिन् यद् रमते तत् कैवल्यं ॥

विवेकख्यातिरविप्लवा हानोपायः ॥ २६ ॥

भावार्थः । व्युत्थानाऽवस्थायामात्माऽयं जडवस्तुइदमिति विवेको न विद्यते । समाधिना स विवेक उत्पद्यते । व्युत्थानरूपो विप्लवो नामांतरायः । तस्मिन् विप्लवे नष्टे सति विवेकप्रज्ञोत्कर्षं प्राप्नोति । उत्कर्षगता विवेकप्रज्ञा मोक्षस्य साधनमिति सूत्रार्थः । विषयमात्रं हेयं । तेन विषयमात्रस्य हानमिष्टं । विषयमात्रं दृश्यं । तच्च चित्तं यदात्मनो वियुज्यते तदा विमुच्यते आत्मा । तेन हानोपाय इति सूत्रे निरूपितं ॥

असा आहे कीं जें कांहीं आहे तें फक्त निर्वाण आहे. तें निर्वाण एक अति-उत्तम पद आहे. तें अत्यंत आहे. त्याला संस्कार नाहीत. त्याच्यापेक्षां उत्तम दुसरें कांहीं नाहीं. जे वासने-पासून मुक्त झाले आहेत ते महर्षि निर्वाण असें आहे असें म्हणतात. या निर्वाणा-शिवाय कर्म नित्य आहे. अविद्येच्या योगानें कर्म पांच तत्त्वे उत्पन्न करतें; आणि संसाराची रचना करतें. तीं पांच तत्त्वे हीं. विज्ञान, वेदना, संज्ञा, संस्कार, आणि रूप. शुद्धाचरण केलें आणि ध्यान केलें म्हणजे अविद्येचा नाश होतो. मग कर्माच्या हातून आ-

different kinds, such as knowledge-obscuring, perception-obscuring Karma. The Bouddhas believe that pure *Nirvâna* alone exists. *Nirvâna* is a transcendental condition. It is infinitude. It is not subject to being acted upon. Nothing excels it. The great *Risis*, who are free from all desire, describe it to be so. Besides the *Nirvâna*, Karma or activity is also eternal. Aided by ignorance, activity produces five elements and develops worldliness. These five elements are—form or *Rûpa*, sensation or *Vedanâ*, perception or *Samjñâ*, discrimination or *Samskâra*, and consciousness or *Vijnâna*. Virtue and contemplation destroy the

२५. तिचा अभाव झाला म्हणजे संयोगाचा अभाव होतो. प्रकृति नाहीशी होते हेंच कैवल्य.

२६. अंतराय सुटून विवेकप्रज्ञा उत्पन्न झाली कीं हाच वियोगाचा उपाय.

पला व्यापार घडत नाही. मग निर्वाण प्राप्त होतें. ह्या सर्व सिद्धांताचें निरूपण करण्याचा हेतु इतकाच कीं हे जे सर्व निवृत्ति-मार्ग आहेत, त्यांतील साधर्म्य वैधर्म्य वाचकाच्या लक्षांत यावें.

२५. तिचा म्हणजे अविद्येचा अभाव होतो. म्हणजे अविद्येचा नाश होतो. अविद्येचा नाश झाला कीं चित्ताचा आणि आत्म्याचा वियोग घडतो. म्हणजे प्रकृतीचा आणि आत्म्याचा वियोग घडतो. मग स्वतंत्रतेनें आत्मा आपल्या ठायीं रममाण होतो.

२६. अवस्था दोन प्रकारच्या आहेत असें पूर्वी आम्हीं वर्णिलें आहे. एक व्युत्थान अवस्था आणि एक समाधि अवस्था. या अवस्थांचें निरूपण आम्हीं पूर्वी केलें आहे. व्युत्थान अवस्थेमध्ये चैतन्य हें आणि जड हें असा विवेक नसतो. समाधीच्या योगानें असा विवेक उत्पन्न होतो. व्युत्थान हें एक विघ्नच आहे. यास संस्कृत सूत्रामध्ये विघ्नव असें नांव दिलें आहे. या विघ्नाचा नाश झाला कीं विवेक-प्रज्ञेचा

25. On its absence the connection ceases ; and the abandonment of all Prakriti is emancipation.

26. Obstacles being removed, the knowledge of distinction is produced. This is the means of abandonment.

power of ignorance. Activity thus becomes impotent and *Nirvâna* is next attained to. All these schools are described together in this place, because they represent Indian pessimism, and that the reader may know their points of resemblance and difference.

25. Its absence signifies the absence of all ignorance ; that is, ignorance is destroyed ; and when ignorance is destroyed, the connection of the subtle body and the spirit is destroyed ; that is, the connection between the spirit and the Prakriti is destroyed. The spirit then becomes independent and delights in itself.

26. It has already been stated that there are two conditions—the condition of worldliness and the condition of contemplation. These have been already fully explained. In the condition of worldliness, no distinction is made between spirit and matter. In the condition of contemplation, however, such a distinction is made. Worldliness, therefore, is an obstacle. It is characterized in the Sanskrit sūtra as *Viplava*. When

सूत्राणि.

तस्य सप्तधा प्रांतभूमिः प्रज्ञा ॥ २७ ॥

भावार्थः । तस्य नाम विवेकिनः । प्राता नाम चरमाः । भूमयो नामाऽवस्थाः । विवेकिनः पुरुषस्य या विवेकप्रज्ञा जायते तस्याः सप्ताऽवस्थाः संति । आत्मा भोक्ता । दृश्यमात्रं भोग्यं । तस्मिन् दृश्यमात्रे किञ्चिच्चैतसिकं किञ्चिद् बाह्यविषयकं च । बाह्यविषयसंबन्धेन चतस्रोऽवस्थाः । चित्तसंबन्धेन तिस्रोऽवस्थाश्च । प्रथमाश्चतस्रः कार्यविमुक्तिनामिकाः । अंश्यास्तिस्रश्चित्तविमुक्तिनामिकाः । तत्र यद् यद् विषयात्मकं तत् तच् चित्तं गृह्णाति तद्ग्रहणेन परिणमति च । तेनात्मनो नाम पुरुषस्य भ्रांतिः । कथं । चित्तप्रतिबिंबितात्मनश्चित्तैकतां गतस्य स्वभेदज्ञानं न विद्यते । परं तु जाते ज्ञाने सप्तावस्थानां विवेको भवति । यथाहि । ज्ञातव्यमखिलं ज्ञातं न किञ्चिज् ज्ञातव्यमस्तीति प्रथमा भूमिः । हेयं सर्वमखिलं हीनं न किञ्चिद् हेयमस्तीति द्वितीया भूमिः । प्राप्तव्यमखिलं प्राप्तं न किञ्चित्प्राप्तव्यमस्तीति तृतीया भूमिः । कर्तव्यमखिलं कृतं न किञ्चिदपि कर्तव्यमस्तीति चतुर्थी भूमिः । एताभिश्चतसृभिवृत्तिभिः परिपूर्यते सर्वदैव चित्तं । तासामन्यानि नामानि । बुद्धिरिच्छा द्वेषः प्रयत्नश्च । पुनश्चित्तपरिणामसंबन्धेन चैतसिकयो या वृत्तयस्तासां तिस्रो भूमयः । यथाहि । कृतार्था बुद्धिरिति प्रथमा । सत्वरजस्तमोगुणानां स्वकार्याक्षमत्वेन चित्तेऽनवकाशत्वं स्वपदभ्रष्टत्वं चेति द्वितीया भूमिः । आत्मा त्रिगुणातीतः स्वरूपमात्रावस्थित एकरसश्चेति तृतीया भूमिः । प्रथमचतसृणामंश्यतिसृणां च संमेलनेन सप्तभूमयो भवंति । एवं जिज्ञासाजिहासाप्रेप्साचिकीर्षाशोकभयविकल्पांतफलाः सप्त प्रज्ञाभूमयः । तत्र किं-

चिदपि बाह्यवस्तु चित्तं जानाति । तद् ज्ञात्वा च तद्वस्त्वि-
च्छति वा द्वेष्टि वा । एषित्वा द्विष्ट्वा वा चित्तं तथा कर्तुं
प्रवर्तते । एता बाह्यविषयसंबन्धेन चित्तस्य प्रवृत्तयः । पुनः
शोकेन वा भयेन वा विकल्पेन वा न केवलं ग्रस्यते चित्तं ।
अपि तु तदाकारं भवति । तदा जाते विवेकज्ञाने पूर्ववृ-
त्तिचतुष्टयं शोको भयं विकल्पश्चेति सर्वं नाशं गच्छति ।
तेनात्मा यदात्मन्येव रमते तद् कैवल्यं । कैवल्यप्रज्ञायाः
सप्त चरमभूमय इति सूत्रार्थः ॥

उत्कर्षं होतो. तेव्हां मोक्षाचें साधन
सिद्ध होतें. इतका सूत्रार्थ. जितके म्ह-
णून कांहीं विषय आहेत ते सर्व सोडा-
याचे. म्हणजे सर्व विषयांचा त्याग क-
रायाचा. यास संस्कृत सूत्रामध्ये हान
असें म्हटलें आहे. जितके विषय ति-
तक्यांचें नांव दश्य. तेंच चित्त. त्याचा
आणि आत्म्याचा जेव्हां वियोग होतो
तेव्हां आत्मा मुक्त होतो. यासच सं-
स्कृत सूत्रामध्ये हानोपाय असें म्हटलें
आहे.

this obstacle is removed, a
power of perceiving a distinction
springs up. Such a power is
the means of emancipation. This
is the sense of the sūtra. The
objective is to be got rid of.
Whatever is cognized by the spi-
rit is to be abandoned. This is
called *Hāna* in the Sanskrit
sūtra. All the objective is called
Drishya. This is the Chitta—
the heart, the subtle body. When
the means of breaking the con-
nection between spirit and mat-
ter are prepared, the spirit is
delivered. In the Sanskrit sūtra
these means are called *Hāno-
pāya*.

२७. (जो विवेकी) साची, जिच्या सात प्रकारच्या शेवटच्या अवस्था, अशी प्रज्ञा आहे.

२७. संस्कृत सूत्रांत “प्रांतभूमि” असा शब्द योजला आहे. प्रांत-शब्दाचा अर्थ सरतेशेवटच्या; भूमि म्हणजे अवस्था. विवेकी पुरुषामध्ये प्रज्ञा उत्पन्न होते. तिच्या सात अवस्था आहेत. आत्मा भोक्ता; जितकें म्हणून दृश्य तितकें त्याचें भोग्य. असें जें हें दृश्य त्यामध्ये कांहीं चैतसिक आहे आणि कांहीं बाह्यविषयक आहे. बाह्य-विषय-संबंधानें चार अवस्था. चित्ताच्याच संबंधानें तीन अवस्था. अशा एकंदर सात अवस्था आहेत. पहिल्या चारीचें नांव कार्य-विमुक्ति असें आहे; आणि दुसऱ्या तिहींचें नांव चित्त-विमुक्ति असें आहे. त्यामध्ये जितका म्हणून विषय तितक्याचें ग्रहण चित्त करतें. जसें जसें चित्त विषयाचें ग्रहण करतें तसें तसें तें परिणाम पावतें. या चित्त-परिणामामुळे आत्म्यास भ्रांति उत्पन्न होते. ती कशी? चित्त विषयाकार झालें आहे, आणि त्यामध्ये आत्म्याचें प्रतिबिंब पडलें आहे; मग चित्ताचा आणि आत्म्याचा एकच जीव होऊन गेला आहे; मग चित्तापासून आपण भिन्न असें आत्म्यास भान राहत नाही. मी भिन्न आणि चित्त भिन्न असें जेव्हां आत्म्यास ज्ञान होतें तेव्हां वर वर्णिलेल्या सात

27. His knowledge has seven stages of ultimate ground-basis.

27. *His* in the sūtra refers to one, who is emancipated. The term *Prānta-bhūmih* is used in the Sanskrit sūtra—*Prānt* signifying ultimate, and *Bhūmih*, ground-basis. In one, who is emancipated, a knowledge is produced—a knowledge which has seven conditions. The spirit is the subject; all else is objective. The objective, however, is both mental and material. The seven conditions are thus divided. The external conditions or material conditions are four; and the internal or mental conditions are three. The former are called *Kārya-vimukti*, and the latter are called *Chitta-vimukti*. The *Chitta* or the heart perceives all that is objective. As the *Chitta* perceives the objective, it is modified or transformed; and because of this, the spirit falls into a delusion. How is this? The *Chitta* has, for instance, assumed the form of the object it perceives; and in the *Chitta* or the heart the spirit is reflected. Thus the heart and the spirit are incorporated. The spirit fails to perceive that it is distinct from the heart. But when the spirit perceives that it is distinct from the heart, the seven conditions mentioned in the sūtra can be distinguished. These seven conditions are—first, I know all the knowable and nothing has now to be known; secondly, I

अवस्थांचा विवेक करतां येतो. त्या सात अवस्था अशा. पहिली अवस्था; जें सर्व जाणीव तें जाणलें, आतां जाणीव राहिलें नाही. दुसरी अवस्था; जें सर्व त्याज्य तें त्यागिलें, आतां त्याज्य म्हणून राहिलें नाही. तिसरी अवस्था; जें सर्व मिळवायाचें तें मिळविलें, आतां मिळवायाचें राहिलें नाही. चवथी अवस्था; जें करायाचें तें केलें, आतां करायाचें कांहीं राहिलें नाही. या चार वृत्तींनीं नेहमीं चित्त भरून जातें. या चार चित्तवृत्तींचीं चार दुसरीं नांवां; ती अशीं— बुद्धि, इच्छा, द्वेष, आणि प्रयत्न. पुनः, चित्ताचा जो परिणाम होतो त्याच्या संबधानें चित्ताच्या तीन अवस्था आहेत. त्या अशा. आपण कृतार्थ झालों; अशी जी बुद्धि होते ती पहिली अवस्था. सत्व, रज, तम ह्या गुणांच्या हातून आपलीं कायें होत नाहीत म्हणून चित्तामध्ये राहण्यास त्यांना स्थान नाही. असे ते गुण स्थानभ्रष्ट झाले. मग चित्ताचा चित्तपणा सुटला. ही दुसरी अवस्था. आत्म्याचा आणि तीन गुणांचा संबंध सुटला. आपल्या स्वताच्या स्वरूपामध्ये आत्मारममाण होऊं लागला; आणि तेणेंकरून विलक्षण रसाचा अनुभव घेऊं लागला. ही तिसरी अवस्था. ह्या तीन आणि पहिल्या चार अशा ह्या सात अवस्था आहेत. त्या पुनः अशा. १ जाणण्याची इच्छा नाही; २ त्यागाची इच्छा नाही; ३ प्राप्तीची इच्छा नाही; ४. करण्याची इच्छा नाही; ५. शोक नाही; ६. भय नाही; ७. विकल्प नाही. पुनः,

have abandoned all that is to be abandoned, and nothing now has to be abandoned; thirdly, I have obtained all that is obtainable, and nothing has now to be obtained; fourthly, I have done all that ought to be done, and nothing now has to be done. These four feelings always fill and engross the heart; they are otherwise thus to be characterized—knowledge, desire, aversion, and volition. Again, the modifications or transformations of the heart include its three conditions. These are— first, the knowledge that I have accomplished the purpose of life; secondly, the qualities of light, darkness, and foulness, becoming impotent, cannot perform their functions. They have, therefore, no place in the heart. They are thus deposed from their places. Thus the *Chitta* is no longer *Chitta*; thirdly, the connection between the three qualities and the spirit is broken. The spirit delights in itself, and thus experiences a joy which baffles all definition. These last three and the first four are the seven conditions, which can be characterized again as follows:—1. no desire of knowledge; 2. no desire of abandonment; 3. no desire of acquisition; 4. no desire of accomplishment; 5. no sorrow; 6. no fear; and 7. no doubt. Again, the *Chitta* first perceives an external object; next it either seeks it or shuns it; then it feels desire or it feels aversion. These are the four conditions of the heart in relation to external objects. The *Chitta* is also affected by conditions of its own in relation to itself. It feels sorrow, fear, or doubt. But when the

सूत्राणि.

योगांगानुष्ठानादशुद्धिक्षये ज्ञानदीप्तिराविवेकख्यातेः ॥ २८ ॥

भावार्थः । कथं विवेकप्रज्ञोत्पद्यते । किं तत्र साधनं । कानि च विवेकप्रज्ञायाः पूर्वरूपाणि । योगांगानुष्ठानेनोत्पद्यते विवेकप्रज्ञा । कथं । योगांगाऽनुष्ठानेन नश्यत्यशुद्धिः । दीप्यते च ज्ञानं । व्युत्थानात्मिकाऽशुद्धिः । ऋतंभराप्रज्ञारूपं ज्ञानं । तत् तु संप्रज्ञाताऽसंप्रज्ञातसमाधिद्वारा निरूपितपूर्वं ॥

यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टा-
वंगानि ॥ २९ ॥

भावार्थः । यमो नियम आसनं प्राणायामः प्रत्याहारो धारणा ध्यानं समाधिरित्येतेषामष्टानां स्वरूपाण्यग्रे स्पष्टानि भविष्यन्ति । तथापि तानि संक्षेपत उच्यन्ते । बाह्यव्रतरूपो यमः । चित्तवृत्तिनियंत्रणरूपो नियमः । स्थिरसुखमासनं । श्वासप्रश्वासयोः संशोधनरूपः प्राणायामः । विषयेभ्य इन्द्रियाणां यच्चित्ताभिमुखं परावर्तनं स प्रत्याहारः । शरीरदेशविशेषे बाह्यविषयविशेषे वा चित्तस्य यत् स्थापनं सा धारणा । तद्देशैकतानता तद्विषयैकतानता वा ध्यानं । चित्तस्वरूपशून्यत्वे सति ध्यानविषयमात्रप्रकाशनं समाधिः ॥

एखाद्या बाह्य वस्तुचें चित्तास ज्ञान होतें. ज्ञान झालें म्हणजे ती वस्तु हवी किंवा नको असें वाटूं लागतें. ती वस्तु हवी किंवा नकोशी वाटूं लागली म्हणजे ती मिळविण्याकरतां किंवा टाळण्याकरतां चित्त प्रवृत्त होतें. अशा ह्या बाह्य विषयाच्या संबंधानें चित्ताच्या चार वृत्ति आहेत. पुनः, चित्ताला शोक होतो, चित्ताला भय वाटतें, किंवा चित्तास

power of discrimination springs up in the heart, it rises superior to all the seven conditions enumerated. Then the spirit delights in itself. This is the condition of emancipation or *Kaivalya*. The knowledge of *Kaivalya* is discrimination, which consists of the seven conditions mentioned in the sūtra.

२८. योगाच्या अंगाचें अनुष्ठान केलें म्हणजे अशुद्धीचा नाश होतो; आणि ज्ञानाचा प्रकाश होतो; आणि शेवटीं विवेक-प्रज्ञा उत्पन्न होते.

२९. यम, नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणा, ध्यान, आणि समाधि (हीं योगाचीं) आठ अंगें.

संशय पडतो. हे तीन विकार चित्ताचे चित्तांत उत्पन्न होऊन चित्ताला व्यापून टाकतात. चित्तामध्ये विवेक ज्ञान उत्पन्न झालें म्हणजे पूर्वीच्या चार आणि ह्या तीन अशा सातही अवस्था नाहीतशा होतात. तें केंद्रून आत्मा आपल्या ठायीं रमतो. याचें नांव कैवल्य. आणि विवेक-ज्ञान म्हणजे कैवल्य-ज्ञानच. या कैवल्य-ज्ञानाच्या सात अवस्था आहेत असा सूत्रार्थ.

२८. विवेकप्रज्ञा कशी उत्पन्न होते? तिचें साधन काय? विवेकप्रज्ञेचीं पूर्वरूपे कोणतीं? योगांगाचें अनुष्ठान केलें कीं विवेकप्रज्ञा उत्पन्न होते. तो प्रकार असा. योगांगाचें अनुष्ठान केलें कीं अशुद्धीचा नाश होतो. आणि ज्ञानाची ज्योत पेटते. व्युत्थान-अवस्था हीच अशुद्धि. संसारामध्ये निमग्न होणें हीच अशुद्धि. ऋतंभरा प्रज्ञा हेंच ज्ञान. संप्रज्ञात आणि असंप्रज्ञात या दोन समा-

28. By practising parts of Yoga, impurity is destroyed, and knowledge is kindled until at last discrimination springs up.

29. Penance, self-control, posture, restraint of breaths, abstraction, close attention, concentration, and contemplation are the eight parts (of Yoga.)

28. The term *Viveka-prajñā* is used in the sūtra. It signifies the faculty of discrimination. How does it spring up, what are its means, and what are its first signs? The practice of Yoga produces it in the following way. First, all impurity, attaching to the heart, is destroyed. Knowledge becomes all flame. Worldliness is the impurity spoken of, worldliness is—to be engrossed in the affairs of this world. The *Ritambharā-prajñā* already described is the knowledge here referred to. In describing the *Samprajñāta* and *Asamprajñāta* contemplation, the *Ritambharā-prajñā* has been fully explained.

29. The sequel will explain fully these eight parts. We will, however, offer only a brief description here. The term *Yama* means penance, such as *Vrata*. The term *Niyama* means subduing the propensities of the heart. Posture is a way of balancing the body. *Prānāyāma* means restraining breaths for the purpose of puri-

सूत्राणि.

अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः ॥ ३० ॥

भावार्थः । एते यमाः । अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यमपरिग्रहश्च ॥

एते जातिदेशकालसमयानवच्छिन्नाः सार्वभौमा महाव्रतं ॥ ३१ ॥

भावार्थः । इदं सूत्रं योगशास्त्रस्य मातृगृहं । वैदिकपरंपरानुसारेण यानि व्रतानि कर्तव्यानि तान्येतानि । ब्राह्मणं न हनिष्यामि । यज्ञे सत्यं वक्ष्यामि । व्यवहारेऽस्तेयं करिष्यामि । संसारप्रवेशात् प्राग् ब्रह्मचर्यं करिष्यामि । शूद्रातिशूद्रानार्येभ्योऽपरिग्रहं करिष्यामि । एतेषु व्रतेषु जातिविशेषो देशविशेषः कालविशेषः समयविशेषश्च पालनीयः । योगशास्त्रानुसारेणैते विशेषा न परिपालनीयाः । सर्वदा सर्वत्राऽहिंसादयः परिपालनीयाः । तेनैतेषां यमानां महाव्रतमिति नामधेयं । एते यमाः सार्वभौमाः । वैदिकव्रतानि तर्ह्यल्पान्यसार्वभौमानि । वैदिकपरंपरायां व्यवस्थितविषया यमाः । योगपरंपरायां विषयव्यवस्था नास्ति । तेन योगशास्त्रस्य जैनबौद्धैः सह विशेषतः संबंधः । वेदांतिनां साधनत्वेन वैदिकपरंपराया योगशास्त्रोक्तसमाधिसाधनादीनां च स्वीकारः । जैनबौद्धाः पुनः सर्वथैव वैदिकपरंपरां प्रत्यादिशन्ति ॥

धीर्चे निरूपण करतांना या सर्व गोष्टींचे विशेष विवेचन झाले आहे.

२९. या आठ अंगांचीं स्वरूपे पुढे स्पष्ट समजून येतील. तथापि संक्षेपाने त्यांचे थोडे वर्णन केले पाहिजे. यम म्हणजे व्रते करायाचीं; नियम म्हणजे चित्ताचे दमन करायाचे; आसन म्हणजे बसणे; प्राणायाम म्हणजे श्वास उच्छ्वास यांचे संशोधन करायाचे. विषयावरून

fyng them. *Pratyâhâra* is to call off the senses from their objects and to direct them upon the *Chitta* itself. *Dhâranâ* is to fix the heart or the *Chitta* upon a particular object placed before one of the senses. When the heart is concentrated upon the object thus placed before it, and when it has assumed its form, the process is called *Dhyâna*. When the *Chitta* becomes totally forgetful of itself, and when the object be-

३०. अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य, आणि अपरिग्रह हे यम.

३१. जाति, देश, काल, समय या मर्यादेपासून सुटले असे हे (यमनियमादि आहेत). हे सार्वभौम, हे महाव्रत.

इंद्रिये काढून चित्तावर त्यांचा रोख लावायाचा, याचें नांव प्रत्याहार. शरीरापुढें कांहीं एक विषय मांडून त्यावर चित्त बसवायाचें याचें नांव धारणा. त्या विषयाचें आणि चित्ताचें एकच रूप झालें कीं त्याचें नांव ध्यान. आपल्या स्वतांच्या चित्ताचें भान सुटलें आणि ज्या विषयाचें ध्यान चाललें आहे तोच विषय दिसूं लागला म्हणजे याचें नांव समाधि. या सर्व आठीहि योगांगांचा विचार पुढील सूत्री केला आहे. त्यांत प्रथम यमाचा विचार.

३०. दुसऱ्याचा प्राण न घेणें याचें नांव अहिंसा. या अहिंसेचे अनेक प्रकार जैन लोक मानतात. कट्टभाषणानें दुसऱ्याच्या जीवास न त्रास देणें हीहि अहिंसाच. सत्यभाषण हें प्रसिद्धच आहे. दुसऱ्यानें दिल्यावांचून कांहीं एक घ्यायाचें नाही याचें नांव अस्तेय. ब्रह्मचर्य म्हणजे बद्धकच्छ होऊन स्त्रियांपासून दूर राहणें. अपरिग्रह म्हणजे कोणत्याहि वस्तूचा स्वीकार करायचा नाही.

३१. हे सूत्र योगशास्त्राचें माहेरघर.

30. Penance includes not taking life, truthfulness, not stealing, celibacy, not possessing anything.

31. Not limited by caste, country, time, and circumstance, (these), being universal, (constitute) the great penance.

fore it thoroughly engrosses it, the process is called *Samâdhi*. All these eight parts of Yoga are examined in the following sûtras. First Yama.

30. The terms used in the Sanskrit sûtra are the following : — *Ahinsâ* is not taking life. The Jains describe a variety of cases of *Ahinsâ*. Thus not hurting the feelings of others by unkind words is *Ahinsâ* with them. *Satya* is truthfulness and is well-known. *Asteya* is not taking anything to which one has no right. *Brahmacharya* is celibacy. *Aparigraha* is not laying by anything.

31. This is the central sûtra of the Yoga-system. According to the Vedic polity, penances are circumscribed by certain conditions: the penances cannot be performed at any time, in any place, and by any caste. The Vedic polity makes the following adjustments. *Ahinsâ* is not to kill a Brâhmana. Truthfulness is not to tell a lie during a sacrifice. There is no stealing in the commercial affairs of the Âryas. There is no objection to the conquest of other countries. Celibacy is to be practised till

वैदिक परंपरेमध्ये हि यमाची मर्यादा आहे. सर्वकालीं, सर्वदेशीं, सर्व जातीमध्ये हीं व्रतें आचरायाचीं नाहीत. वैदिकपरंपरेप्रमाणें या व्रताची व्यवस्था करायाची. ती अशी. ब्राह्मणाची मी हिंसा करणार नाहीं; यज्ञामध्ये सत्य बोलेन; व्यवहारामध्ये अस्तेय आचरीन; संसार करूं लागण्याच्या पूर्वी ब्रह्मचर्य आचरीन; शूद्र, अतिशूद्र, आणि अनार्य यांचें दान वेणार नाहीं. अशीं जीं हीं व्रतें त्यांमध्ये जाति, देश, काल, आणि समय यांची मर्यादा आहे; आणि त्या मर्यादेचें उल्लंघन करतां येत नाहीं. योगशास्त्राप्रमाणें हीं व्रतें आचरण्याविषयीं मुळींच मर्यादा नाहीं. कोठें पाहिजे तेथें, केव्हां पाहिजे तेव्हां, आणि कोणी पाहिजे त्यानें हीं व्रतें आचरायाचीं. म्हणून अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य, आणि अपरिमह हे यम आहेत. हीं व्रतें सार्वभौम आहेत. वैदिकपरंपरेप्रमाणें हीं जीं व्रतें करायाचीं तीं केवळ मांडलिक. योगशास्त्राप्रमाणें हीं जीं व्रतें करायाचीं तीं सार्वभौम; कारण त्यांना देश, काल, जातीची व्यवस्था लागू होत नाहीं. वैदिकपरंपरेप्रमाणें या व्रतांस देश, काल, जातीची व्यवस्था लागू होते. म्हणून योगशास्त्र, जैनसंप्रदाय, आणि बौद्धसंप्रदाय यांचा परस्पर संबंध आहे. हीं वैदिक परंपरेचा स्वीकार मुळींच करीत नाहीत. वेदांती मानतात कीं वैदिकपरंपरेचा स्वीकार करणें म्हणजे व्यवस्थेनें हीं व्रतें पाळणें. म्हणून ते वेदांती असें म्हणतात कीं वेदांत मुख्य आणि यज्ञा-

one enters the world. No gift from the Shûdra, Atishûdra, and Anârya, is to be accepted. Thus all these rules are circumscribed by caste, country, time, and circumstance—conditions which cannot be set aside. According to Yoga these rules or penances are not circumscribed in any way and by anything. At any place, at any time, and by anybody they can be performed; and, therefore, *Ahinsâ, Satya, Asteya, Brahmacharya* and *Aparigraha* are penances, and they are universal penances. According to the Vedic polity these rules are not universally observed; for they have their time and their place. According to the Yogasystem these rules are to be universally practised; because they are not restricted to any place, time, or caste. According to the Vedic polity, the observance of these rules is restricted to a certain time, place, or caste. Thus there is a close connection between the Yoga, Jain, and Bouddha systems—systems which condemn the Vedic polity totally. The Vedântins partly reject and partly accept the Vedic polity. To accept the Vedic polity is not to practise these rules universally. Hence the Vedântins state that their system is superior to the performance of sacrifices. Sacrifice is a means and not an end. The practice of Samâdhi, leading to the knowledge of the spirit, is the end. It is already stated that the Jains and Bouddhas totally condemn the Vedic polity. What is self-control, is explained in the next sûtra.

सूत्राणि.

शौचसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः ॥ ३२ ॥

भावार्थः । शौचं तु कायिकं चैतसिकं च । सन्निहितसाधनादधिकस्याऽनुपदिक्ता संतोषः । अन्यानि तपश्चादीनि निरूपित-पूर्वाणि ॥

वितर्कबाधने प्रतिपक्षभावनं ॥ ३३ ॥

भावार्थः । के ते वितर्काः कथं प्रतिपक्षभावनमित्युत्तरस्मिन् सूत्रे निरूपयिष्यते । अनेन सूत्रेण यमनियमानां योगांगत्वं दर्शितं ॥

गादि गौण. यज्ञयागादि हीं केवळ साधने आहेत; तीं कांहीं साध्य नव्हेत. योगाचरणानें आत्मज्ञान करून घेणें हें साध्य. जैन आणि बौद्ध हे वैदिकपरंपरेचा सर्वथैव त्याग करतात. असें पूर्वी सांगितलेंच आहे. पुढील सूत्री नियम म्हणजे काय हें सांगितलें आहे.

३२. शुद्धता, संतोष, तप, स्वाध्याय, आणि ईश्वर-प्रणिधान (इतके हे) नियम.

३३. वितर्काचा बाध करण्याकरतां प्रतिपक्षाचें चिंतन करावें.

३२. शरीराची आणि चित्ताची शुद्धि ठेवायाची याचेंच नांव शुद्धता. जेव्हा आपल्यापाशीं आहे त्यापेक्षां अधिक मिळविण्याची इच्छा नसणें म्हणजे संतोष. तप, स्वाध्याय, आणि ईश्वर-प्रणिधान यांचें निरूपण आम्ही पूर्वी केलें आहे. (१. २४.) सूत्र पहावें.

३३. हें वितर्कें तें कोणतें ? प्रतिपक्षाचें चिंतन कसें करायाचें ? हें पुढील सूत्रीं वर्णिलें आहे. यम आणि नियम यांचा आणि समाधीचा संबंध या सूत्रीं दर्शविला आहे.

32. Self-control consists in purity, contentment, asceticism, study, devotion to god.

33. By checking fancy, the contrary is to be contemplated.

32. Purity includes the purity of body and of mind. Contentment is to be satisfied with what one has, and not to covet more. We have already explained asceticism, study, and devotion to God. See the comment on (I. 24.) sūtra.

33. The terms used in the Sanskrit sūtra are—*Vitarka* and *Pratipaksa*. We have rendered *Vitarka* by fancy. It is properly speaking many-sided conjecture or thought. What this is, and how the contrary is to be contemplated, is explained in the following sūtras. This sūtra simply points out the connection between penance and self-control on the one hand, and contemplation on the other.

सूत्राणि.

वितर्का हिंसादयः कृतकारिताऽनुमोदिता लोभक्रोधमोहपूर्वका
मृदुमध्याधिमात्रा दुःखाज्ञानानंतफला इति प्रतिपक्ष-
भावनं ॥ ३४ ॥

भावार्थः । येन नानातर्कान् चित्तं गच्छति स वितर्कः । ते वि-
तर्काः हिंसाऽसत्यस्तेयस्वच्छंदचारित्वाब्रह्मचर्यादत्तादानानि
च । तेषां वितर्काणां बाधनं नामोन्मूलनं कथं भवति । वि-
तर्कास्तु यद्यपि प्रत्येकमेकाशीतिभेदास्तथापि नियमविक-
ल्पसमुच्चयभेदादसंख्येयाः । कथं । प्राणभृतोऽसंख्येयाः ।
कथमेतेषां वितर्काणामेकाशीतिभेदाः । प्रत्येकं कृतं कारि-
तमनुमोदितमिति त्रिविधं । पुनः प्रत्येकं कृतं कारितमनुमो-
दितमपि लोभक्रोधमोहपूर्वकं । तेन नवविधं । तदपि मृदु मध्य
मधिमात्रं चेति प्रत्येकं । तत् पुनः मृदुमृदु मध्यमृदु तीव्रमृदु ।
पुनश्च मृदुमध्यं मध्यमध्यं तीव्रमध्यं । पुनः मृदुतीव्रं मध्यती-
व्रमधिमात्रतीव्रमिति नवविधं । तेन नवविधेन नवविधेनैका-
शीतिविधं । एते वितर्का दुःखं चाऽज्ञानं चाऽते जनयन्ति ।
तत्र हिंसादिक्रियाभिरस्मिन् जन्मनि परजन्मनि च नानापीडाः
पापिनो भविष्यन्तीति यश्चित्तनिश्चयस्तत् प्रतिपक्षभावनं ।
तत्र प्रतिपक्षभावनेन हिंसादिवृत्तीनां निरसनं भवति समा-
धिश्च सिध्यति । उत्तरत्र यमनियमादीनामभ्यासोऽर्षाद् याः
सिद्धयो भवन्ति ता निरूप्यन्ते ॥

तत्सन्निधौ वैरत्यागः ॥ ३५ ॥

भावार्थः । अहिंसाप्रतिष्ठायां तत्सन्निधौ वैरत्याग इति पाठांतरं ।
योगिसन्निधौ शाश्वतिकविरोधानां जीवानामपि परस्परं वैर-
त्यागः । यथा अहिनकुलादीनां ॥

३४. हिंसादि हे वितर्क ते केलेले, करविलेले, आणि अनुमोदन दिलेले. लोभ, क्रोध, आणि मोह हे त्यामध्ये पूर्वी येऊन चुकले आहेत. मृदु, मध्य, आणि अधिमात्र असे (या वितर्काचे तीन प्रकार आहेत.) अनंत दुःख आणि अनंत अज्ञान हे (या वितर्काचे) फल. म्हणून उलटें चिंतन करायाचें.

३५. तो जवळ असतां वैराचा त्याग घडतो.

३४. ज्याच्या योगानें चित्त एकाम राहत नाही, आणि त्यामध्ये नानाभावना उत्पन्न होतात, याचें नांव वितर्क. ते वितर्क हे. हिंसा, असत्य, चोरी, मनास येईल त्याप्रमाणें आचरण करणें, आणि संचय करणें. या वितर्काचें उन्मूलन करायाचें म्हणजे वितर्क मुळीं काढून टाकायाचे. हे वितर्क एक्यांशी आहेत असें जरी वाणिलें आहे तरी वास्तविक ते असंख्येय आहेत. हे कसे? जीवच मुळीं असंख्य आहेत. मग यांचे एक्यांशी भेद कसे? प्रत्येक वितर्क घेतला म्हणजे तो आपण केला, किंवा करविला, किंवा त्याला अनुमोदन दिलें असें एका वितर्काचे तीन भेद झाले. पुनः या प्रत्येक भेदाचें कारण लोभ, किंवा क्रोध,

34. Taking life and other (similar practices) are the varied thought consisting in what is done, what is caused to be done, and what is consented to. Covetousness, anger, and delusion have already played a part in these. (The *Vitarkas* are of three kinds)—soft, middling, and excessive. Their fruit is infinite pain and infinite ignorance. The contrary is, therefore, to be thought of.

35. He being near, all enmity is abandoned.

34. *Vitarka* is that which distracts the mind in which varied sentiments crowd; and its concentration is prevented. These distractions are—taking life, falsehood, theft, and living a free and fast life, and accumulation of wealth. The extirpation of these distractions is an essential duty. Though they are enumerated to be eighty-one, yet they are innumerable. How is this? In the first place the individual spirits are innumerable. Then how can they be eighty-one? Each distraction may be made by one-self, or may be caused to be made by others, or may be consented to. Thus distractions in the first place are of three kinds. Again, each of these may be caused by covetousness or anger, or delusion. Thus the dis-

किंवा मोह असेल. म्हणून वितर्काचे नऊ भेद झाले. आतां या नवंपैकी प्रत्येक प्रत्येक भेदाचे तीन प्रकार आहेत. ते तीन प्रकार असे. मृदु, मध्य, आणि अधिमात्र. आणि पुनः या मृदु, मध्य, आणि अधिमात्र यांतील प्रत्येकाचे तीन तीन प्रकार होतात. ते असे. मृदुमृदु, मध्यमृदु, आणि तीव्रमृदु. पुनः मृदु-मध्य, तीव्रमध्य, मध्यमध्य. पुनः, मृदु-तीव्र, मध्यतीव्र, आणि अधिमात्रतीव्र, एकूण हे नऊ प्रकार झाले. हे नऊ प्रकार आणि पूर्वीचे नऊ प्रकार मिळून नवेनवे एक्यांशी प्रकार झाले. या वितर्कांचे फल शेवटीं अज्ञान आणि दुःख आहे. हे हिंसादि केले कीं पाप लागते. आणि याजन्मीं आणि जन्मां-तरीं पापापासून पीडाच उत्पन्न होते. असा जो चित्ताचा निश्चय होतो त्याचेंच नांव उलटें चिंतन किंवा प्रतिपक्ष-भावन. हें असें प्रतिपक्ष-भावन केले कीं हिंसा-दि वितर्काचा नाश होतो. समाधि साध-ते, यमनियमादि योगांगांचा अभ्यास पूर्ण झाल्याने योग-सिद्धि होतात त्यांचे निरूपण पुढील सूत्रीं केले आहे.

३५. सूत्रांत तो म्हणून जें पद आलें आहे. त्याचा अर्थ योगी. असा अर्थ मागील सूत्रावरून करावा लागतो. योगी म्हणजे पूर्ण योगी नव्हे. योगाभ्यास करणारा. अहिंसा आचारायाची हें तर ठीकच आहे. परंतु अहिंसा चित्तावर ठसविली म्हणजे त्यापासून काय फल होतें हें यासूत्रीं वर्णिलें आहे. अहिंसा म्हणजे काय हें ज्याच्या चित्तावर उमटलें

tractions are of nine kinds; each of which again is of three kinds—soft, middling, and excessive. Again, each of these three kinds admits of a three-fold division—soft-soft, middling-soft, and sharp-soft; again, soft-middling, sharp-middling, and middling-middling; again, soft-sharp, middling-sharp, and excessive-sharp. Thus these are nine varieties; which, when multiplied by the nine varieties already mentioned, number eighty-one. The last fruit of all these distractions is pain and ignorance. The conviction that these distractions cause sin and produce misery in this life and in other lives, is the contrary thought. This contrary thought removes these distractions and aids contemplation. A successful practice of penances and self-control, and other parts of Yoga, produce super-human powers in the Yogi and these will be explained in the next sūtra.

35. The term *he* in the sūtra refers to the Yogi. This is determined by the statement in the preceding sūtra. But the Yogi here is not a perfect Yogi. He is a Yogi, who is learning the Yoga-system. It is but proper that no injury should be done to any animal for any purpose whatever. It is necessary, however, to know the fruit of impressing upon the mind the principle of such perfect innocence. A deer and a tiger drink water at the same fountain, when a Yogi is there—a Yogi, whose mind is thoroughly impressed by the knowledge of perfect innocence and who is able to practise such innocence by moving the mind in channels

सूत्राणि.

सत्यप्रतिष्ठायां क्रियाफलाश्रयत्वं ॥ ३६ ॥

भावार्थः । योगी यद् यद् वक्ति तत् तत् सर्वमपि क्रियया फलत्येव ।
कदाऽपि नाऽन्यथा भवति ॥

अस्तेयप्रतिष्ठायां सर्वरत्नोपस्थानं ॥ ३७ ॥

भावार्थः । अस्तेयप्रतिष्ठायां नामाऽस्तेयवृत्तिं दृढाभ्यासेन भावयतो
योगिनः सर्वरत्नप्राप्तिर्भवति ॥

ब्रह्मचर्यप्रतिष्ठायां वीर्यलाभः ॥ ३८ ॥

भावार्थः । वीर्यनिरोधो ब्रह्मचर्यम् । तेन वीर्यसामर्थ्यं वर्धते ॥

आहे आणि तद्विषयी भावना कशी करायाची हे ज्याला साधले आहे असा जवळ असतां हरण आणि वाघ एका ठिकाणी पाणी पितात. म्हणजे वैर औषधाला देखील त्याला ठाऊक नाही. अशी योग्याच्या चित्ताची स्थिति झान्यावर सहजच हिंसक प्राणीहि त्यास भिवडवीत नाहीत आणि त्यामध्ये वैर उत्पन्न करित नाहीत. सर्व जगत् त्याला शांतिमय आणि मंगलमय होऊन जाते. इतके हे फल अहिंसेचे. सत्यापासून काय फल होते हे पुढील सूत्रीं वर्णिले आहे. यम, नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्यहार, धारणा, ध्यान, समाधि, इतकी हीं योगाचीं आठ अंगे आहेत. असें एकुणतिसाव्या सूत्रीं वर्णिले आहे. यम कोणते, नियम कोणते, इत्यादिकांचे निरूपण पुढील सूत्रीं केले आहे. त्या सर्वांचीं यथाक्रमे फले काय हा विषय पसतिसाव्या सूत्रापासून लागला आहे.

contrary to its propensities ; that is, in the case of such a Yogi all enmity is abolished ; and when the Yogi attains to this stage, any ferocious animal whatever does not frighten him, does not produce in him the feeling of enmity or hostility. The whole universe is unto him full of peace and blessedness. All this is the fruit of perfect harmlessness—perfect innocence. The next sūtra describes the fruit of truthfulness. It has already been stated in the twenty-ninth sūtra that the eight parts of Yoga are the following—penance, self-control, posture, restraint of breaths, abstraction, close attention, concentration, and contemplation. In the sūtras that follow the twenty-ninth sūtra, what penance is, what self-control is, and the other parts of Yoga are—all this is explained. From the thirty-second sūtra, the explanation of the fruits of all these is commenced.

३६. सत्यच धरून बसलें असतां क्रियेचीं फलें तेथें वास करतात.

३७. अस्तेय धरून बसलें असतां सर्व रत्नें जवळ येऊन पडतात.

३८. ब्रह्मचर्य दृढ झालें असतां वीर्याचा लाभ होतो.

३६. अहिंसा या यमापासून काय फल होतें हें मागील सूत्रीं वर्णिलें. सत्यच धरून बसलें असतां त्यापासून काय फल होतें हें या सूत्रीं वर्णिलें आहे. सत्यापासून क्रिया सिद्ध होते. सत्यवाद तो सत्य वादच. मग तो मिथ्या कसा होणार ? म्हणून सत्यवाद करणाऱ्याला याग न करतां यागाचीं फलें मिळतात. आणि अमुक होईल असें म्हटलें असतां त्याची प्रतीति दुसऱ्यास येते. क्रियेपासून जीं जीं फलें होतात त्या सर्वांचें आश्रयस्थान सत्य इतका सूत्रार्थ आहे. पुढील सूत्रीं अस्तेयाचें काय फल हें सांगितलें आहे.

३७. लोकांचा पदार्थ घेण्याचें ज्याच्या मनांत कधींहि येत नाही अशी ज्या योग्याची चित्तस्थिति झाली त्या योग्यास अस्तेय हा यम साधला. आणि त्या यमाचें आचरण करण्यांत तो दृढ झाला असतां त्याच्या पुढें सर्व रत्नें येऊन पडतात. वाचकाच्या सहज लक्षांत येईल कीं ज्याची चित्तवृत्ति संतुष्ट त्याला सर्व

36. Truthfulness being adhered to, the fruits of all acts is obtained.

37. When the principle of not stealing is adhered to, all gems are obtained.

38. The principle of celibacy being adhered to, vigour is obtained.

36. The fruit of perfect innocence is explained in the preceding sūtra. The fruit of perfect truthfulness is explained in this sūtra. Truthfulness is the only means of accomplishing any act. Truthfulness must needs be fruitfulness. How can it be otherwise? A truthful Yogi, therefore, obtains the fruit of sacrifices without performing them; and others experience what he says will happen. The sense of the sūtra is—truth is the abode of all the fruits of all acts. The next sūtra explains what the fruit of not stealing is.

37. The power of restraint, which the principle of not stealing expresses, when properly understood, prevents a Yogi from appropriating the property of others in any way, or from encroaching upon the rights of others; and when the principle of not stealing is thoroughly impressed upon his mind and when he has thoroughly realized it, a Yogi finds that all the gems are, as it were, at his feet. The reader will easily perceive that he, whose mind over-flows with con-

सूत्राणि.

अपरिग्रहस्थैर्ये जन्मकथंतासंबोधः ॥ ३९ ॥

भावार्थः । कथमित्यस्य भावः कथंता । न तु विषयाणामेवाऽप-
रिग्रहः किं तु स्वशरीरस्याऽप्यपरिग्रहः न केवलं विषया-
नभिमानोऽपि तु स्वशरीरानभिमानः । तेनाऽनभिमानेन
जन्मांतरे कोहमासमित्यादि सर्वं सम्यग् ज्ञानं भवति ॥

शौचात् स्वांगजुगुप्सा परैरसंसर्गः ॥ ४० ॥

भावार्थः । शौचात् स्वांगेषु जुगुप्सा नाम गर्हणं । स्वांगेष्वग्रहो न
विद्यते । तेनाऽन्येषु जनशरीरेष्वपि निंदोपपद्यते । तेन स-
र्वस्याऽशुचित्वात् सर्वैः सहाऽसंसर्गो योगिनः ॥

रत्नें मिळाल्यासारखीच आहेत; कारण
अमोत्य रत्नें मातीच्या बरोबर असं तो
समजतो. ब्रह्मचर्यापासून काय फल होतं
हे पुढील सूत्री सांगितलं आहे.

३८. हे स्पष्टच आहे कीं वीर्याचें
स्तंभन करणें याचें नांव ब्रह्मचर्य. ब्रह्मचर्य
ज्याला साधलें त्याचें वीर्य दृढ होतें.
त्याच्या अंगीं विशेष सामर्थ्य उत्पन्न होतें.
शरीर, इंद्रिय, आणि मन हीं त्याचीं
दृढ होतात.

tentment, possesses all the
gems; because unto him gems
and earth are alike. The fruit
of celibacy is explained in the
next sūtra.

38. Not to spend the vigour
in the human body is to practise
celibacy. His vigour is neces-
sarily strengthened, who knows
perfect celibacy. The powers of
such a Yogi are increased. His
body, his senses, and his mind
become strong.

३९. सर्व संग सुदून योगी
दृढ ज्ञाला असतां साला ज-
न्मजन्मांतराचें ज्ञान होतें.

४०. शुद्धतेपासून आपल्या
शरीराची निंदा आणि दुस-
ऱ्याशी असंसर्ग.

३९. सूत्रामध्ये अपरिग्रहस्थैर्य या पदाचा प्रयोग केला आहे. परिग्रह म्हणजे निरनिराळ्या भोगसाधनाची इच्छा. निराळे पदार्थ आणि शरीर हीं भोगसाधनें आहेत. यांचा सर्वथैव त्याग केला आणि सर्वथैव त्याविषयीं अभिमान सोडला म्हणजे अपरिग्रह हा यम सिद्ध झाला. मग बहिर्मुखता सर्वथैव नष्ट होते. अंतर्मुखता दृढ होते. पुढें मागील जन्मीं मी कोण होतों इत्यादि जन्मांतराचें ज्ञान योग्यास होतें. तिसाव्या सूत्रीं जे यम सांगितले आहेत ते साधल्यापासून कोणतीं फलें प्राप्त होतात हें एथपर्यंत एथें वर्णिलें आहे. एथपासून वृत्तिसाव्या सूत्रीं जे नियम म्हणून वर्णिले आहेत त्यांपासून कोणकोणतीं फलें होतात हें सांगण्यास आरंभ झाला. पहिला नियम म्हणजे शौच. त्यापासून काय फल प्राप्त होतें हें पुढील सूत्रीं वर्णिलें आहे.

४०. शुद्धता म्हणजे काय याचा जितका जितका योगी विचार करतो तितकें तितकें अमर्याद तिचें स्वरूप आहे असें त्यास दिसू लागतें. मग सहजच त्याच्या मनांत आपल्या शरीराचा कंटाळा येऊं लागतो. शरीरामध्ये मांस, मेद,

39. The principle of not possessing anything being strongly adhered to, the knowledge of past births is obtained.

40. From purity (result) contempt for one's own body and separation from all others.

39. The term *Aparigraha-sthairya* is used in the sūtra. *Parigraha* means the desire of different enjoyments. The means of these enjoyments are—the different objects and the human body. When these are abandoned, that is, when all attachment to them is extinct, the power of *Aparigraha* is obtained. Then the tendency to externalization is destroyed and introspection is all-powerful. Hence a Yogi is able to know the past—even the incidents of his past births. Penances are enumerated in the thirtieth sūtra. Their fruits are described in the following sūtras up to the thirtynineth. From the fortieth sūtra the fruits of all the powers of self-control are described. The first power of self-control is purity. What its fruit is, is explained in the next sūtra.

40. The more a Yogi thinks of purity, the more he realizes that it is boundless. This naturally leads him to look down upon his own body with contempt. What is the human body? It abounds in flesh, fat, and what is apt to rot—in all that is dirty; and when a Yogi is disgusted with his own body, he necessarily shuns any contact with

सूत्राणि.

सत्त्वशुद्धिसौमनस्यैकाग्रतेन्द्रियजयात्मदर्शनयोग्यत्वानि च ॥४१॥

भावार्थः । अन्यानि च शौचफलानि । सत्त्वं नाम सत्त्वगुणः । स तु चित्ते प्रकाशं करोति । स तु सत्त्वगुणो रजस्तमोगुणाम्ब्यां भिन्नभावं गत उःकर्षं यदाप्नोति सा तस्य शुद्धिः । सौमनस्यं च शौचादुत्पद्यते । सौमनस्यं नाम मानसी प्रीतिः । चित्तैकाग्रत्वं च शौचादुत्पद्यते । इंद्रियजयश्चाऽऽत्मदर्शनयोग्यता च । चित्तवियोगेन या स्वस्मिन्नात्मनोऽवस्थितिस्तदात्मदर्शनं तस्य योग्यत्वं । चैतसिकशौचादेतानि फलानि प्रादुर्भवन्ति । उत्तरत्र संतोषफलमाह ॥

संतोषादनुत्तमसुखलाभः ॥ ४२ ॥

भावार्थः । संतोषाद् योगिन आंतरः सुखातिशय आविर्भवति । तदांतरं सुखमपेक्ष्य बाह्यं विषयसुखं न किञ्चिदप्यस्ति । उत्तरत्र तपसः फलमाह ॥

आणि दुर्गधी आहे. स्वशरीराचा इतका कंटाळा आल्यावर दुसऱ्याचा स्पर्श देखील नको असे त्यास वाटू लागते. म्हणून योगी एकटा राहू लागतो. या शुद्धतेपासून दुसरी जी फलें प्राप्त होतात त्यांचें निरूपण पुढील सूत्री केलें आहे.

others. The result of this is that a Yogi lives in a solitary place and by himself. The other fruits of such purity are described in the following sūtra.

४१. सत्त्वाची शुद्धि, मनाची प्रसन्नता, एकाग्रता, इंद्रियदमन, आणि आत्मदर्शन करण्याची योग्यता.

४२. संतोषापासून अति उत्तम सुख प्राप्त होतें.

४१. सत्वगुण काय आहे हें पूर्वी सांगितलें आहे. चित्ताची तीनप्रकारें प्रवृत्ति घडते. केवळ ज्ञानमय जी प्रवृत्ति तिचें सत्वगुण हें रूप. केवळ सुखदुःखात्मक जी प्रवृत्ति तिचें रजोगुण हें रूप. प्रवृत्तिहीनत्व चित्तावर आलें म्हणजे जें चित्ताचें रूप तेंच तमोगुण. सत्वगुणाचा प्रकाश योग्याच्या चित्तामध्ये विशेष होतो. याचें कारण शुद्धता हें आहे. रजोगुण आणि तमोगुण आणि सत्वगुण हे मिसळून, समतोल होऊन, चित्तामध्ये प्रतिबिंबित होत आहेत. सत्वगुण वेगळा होऊं लागतो. रजोगुण आणि तमोगुण हे सत्वगुणापासून दूर दूर जाऊं लागतात. सत्वगुणच प्रबळ होऊन बसतो. आणि त्याच्या अंगीं निर्मळता येऊं लागते. यासच सूत्रामध्ये सत्वगुणाची शुद्धि असें म्हटलें आहे. योग्याच्या चित्ताची अशी स्थिति झाली म्हणजे त्यामध्ये विशेष एक प्रसन्नता उत्पन्न होते; विशेष एक प्रेमळता त्यांत उत्पन्न होते. यास सूत्रामध्ये सौमनस्य असें म्हटलें आहे. चित्ताची शुद्धता झाली म्हणजे त्यास एकाग्र होण्याचें सामर्थ्य येतें. शुद्धतेपासून इंद्रिय

41. The purification of the quality of light, the gratefulness of the mind, the power of concentration, conquest of all the senses and organs, and fitness to see the spirit.

42. From contentment the acquisition of the highest happiness (follows.)

41. The quality of light has already been often explained. The mind is affected in three different ways. When it is affected by knowledge alone, its condition is called Satvaguna or its quality of light. When its feelings are excited and when it feels pleasure or pain, its condition is called Rajoguna or the quality of foulness. When it is confounded into inactivity, its condition is called Tamoguna or the quality of darkness. The quality of light specially preponderates in the case of a Yogi : his mind is specially enlightened. The cause of this is purity. All the qualities of light, darkness, and foulness are mixed up and work in the minds of all ordinary persons. In the case of a Yogi, the quality of light separates itself from other qualities. The qualities of foulness and darkness move further from the quality of light, which in this manner predominates ; and it acquires a purity of its own. This is what is called in the sūtra *Satva-shuddhi*. When a Yogi is enlightened, and when his mind is free from passions, he feels a peculiar peace, a gratefulness, and a love. This is called

सूत्राणि.

कायेंद्रियसिद्धिरथुद्धिक्षयात् तपसः ॥ ४३ ॥

भावार्थः । काये चेंद्रियेषु च यदावरणजाड्यं विद्यते तत् तपसा क्षीयते । क्षीणे तस्मिन्नथुद्धिरूपे जाड्ये कायिकाः सिद्धय इन्द्रियसिद्धयश्चाऽविर्भवन्ति । कायिकसिद्धयोऽणिमादिविभूतय उत्तरेषु निरूपयिष्यन्ते । इन्द्रियाणां सूक्ष्मार्थग्राहकत्वरूपसिद्धिः ॥

स्वाध्यायादिष्टदेवतासंप्रयोगः ॥ ४४ ॥

भावार्थः । मंत्रादिजपादिष्टदेवतया सह संभाषणं । तदनुग्रहश्च सिध्यति ॥

समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानात् ॥ ४५ ॥

भावार्थः । येन सर्वाणि कर्माणि सर्वभावनाश्वेश्वरेऽर्पितास्तेनेश्वरप्रणिधानं कृतं । तदीश्वरप्रणिधानात् समाधिः सिध्यति । कथमिति निरूपितपूर्वं । यमनियमयोः स्वरूपं फलानि च दर्शयित्वा आसनस्वरूपं फलं च दर्शयति । तत्र प्रथममासनस्वरूपमाह ॥

जिक्रण्याचें सामर्थ्य त्यास येतें. इन्द्रियें स्वाधीन झालीं कीं चित्तच लंगडें पडलें. मग चित्त एकीकडे होऊन जातें. आणि आत्मदर्शन करण्याची योग्यता योग्यास येते. आत्मदर्शन करणें हाच काय तो योगशास्त्राचा मुख्य कटाक्ष. मागील सूत्रीं कायिक शुद्धतेपासून काय फलें होतात हें सांगितलें आहे. यासूत्रीं चैतसिक शुद्धतेपासून काय फलें होतात हें सांगितलें. बत्तिसाव्या सूत्रीं नियम म्हणून जे सांगितले आहेत त्यांमध्ये संतोष हा दुसरा नियम आहे. त्याचें फल पुढील सूत्रीं सांगितलें आहे.

in the sūtra *Soumanasya*. When the mind is purified, its power of concentration is augmented. Its purity enables it to conquer and to subdue its propensities such as the five senses engender. But when all these means of externalization are stopped, the mind itself ceases to work; and the inner spirit begins to manifest itself. To see the inner spirit, to be in its presence, to contemplate it,—this is the end and aim! of the Yoga-system; and for this a Yogi in this manner is prepared and qualified. In the preceding sūtra the fruit of the purity of body is explained. In this sūtra the purity of the fruit

४३. अशुद्धता नष्ट झाल्यामुळे तपापासून शरीराच्या आणि इंद्रियांच्या सिद्धि साधतात.

४४. स्वाध्यायापासून इष्ट देवता प्राप्त होते.

४५. ईश्वरप्रणिधान केल्यापासून समाधि सिद्ध होते.

४२. सूत्रामध्ये अनुत्तम-पदाचा प्रयोग केला आहे. ज्यापेक्षा दुसरें कांहीं उत्तम नाही तें अनुत्तम. योगी अंतर्मुख झाला आणि संतोषवृत्ति त्यामध्ये प्रबळ झाली म्हणजे त्याला जें सुख प्राप्त होतें तें निर्मर्याद आहे. त्यापुढें हीं विषयसुखें काय? पुढील सूत्रीं तपापासून काय फल होतें हें वर्णिलें आहे. तप हा नियम वृत्तिसाच्या सूत्रीं वर्णिला आहे.

४३ तपाच्या योगानें सर्व अशुद्धि नष्ट होते. मग अणिमा, गरिमा इत्यादि देहसंबंधीं विभूति सिद्ध होतात. या विभूतीचें निरूपण पुढील सूत्रीं करायाचें आहे. इंद्रियाची सिद्धि इतकीच कीं सूक्ष्मविषयाचें ग्रहण करण्याचें सामर्थ्य त्यांच्या अंगीं उत्पन्न होतें.

वेदादिमंत्रांचें अध्ययन याचेंच नांव स्वाध्याय. निरनिराळ्या लोकांची निरनिराळी इष्टदेवता असते. जिचें जो पूजन करतो त्याची ती इष्टदेवता. स्वाध्याय साधल्यापासून इष्टदेवतेचें दर्शन होतें, तिच्याशीं संभाषण घडतें, आणि

43. All the impurity is destroyed, and the powers of the body and of the senses are produced by asceticism.

44. By self-study and other means, intercourse with a desired deity is secured.

45. By devotion to God contemplation is accomplished.

of the mind is explained. Among the principles of self-control mentioned in the thirty-second sūtra contentment is included as the second principle. Its fruit is explained in the next sūtra.

42. The term *Anuttama* is used in the sūtra. It means that which nothing excels. When a Yogi looks in upon himself and is in this manner strongly influenced by contentment, he obtains boundless happiness, before which all the worldly happiness sinks into nothing. In the next sūtra the fruit of asceticism is explained. In the thirty-second sūtra the nature of asceticism is described.

43. The word *power* is used in a particular sense in the sūtra. Its original is *Siddhi*. The sequel will explain it. Asceticism destroys all impurity. Then a Yogi obtains the powers of being subtly small and of being immensely large. These and other powers belong to the body. They are called *Vibhuti*. They are superhuman powers. These are explained in the following sūtra. The superhuman power of the

सूत्राणि.

स्थिरसुखमासनं ॥ ४६ ॥

भावार्थः । स्थिरं सुखावहं चासनं । तत् तु द्विविधं । शारीरं शारीराश्रयचैलाजिनकुशरूपं । शारीरं तु पद्मस्वस्तिकाद्यनंत-विधं । हठयोगे आसनानि विशेषतः साध्यंते । मुख्यमासनं पद्मासनं । अन्यान्यासनानि व्यायामकराणि । पुनः । सुफी-पंडिताश्रितान्यासनान्युग्राणि । ब्राह्मणाद्याश्रितानि नो-ग्राणि च ॥

तिचा अनुग्रह होतो. स्वाध्याय हा एक बतिसाव्या सूत्रीं वर्णिलेला नियम आहे.

४५ जीं जीं कर्म करायचीं तीं तीं सर्व ईश्वरास अर्पण केलीं म्हणजे आणि ज्या ज्या भावना चित्तांत उत्पन्न होतात त्या सर्व ईश्वरास अर्पण केल्या म्हणजे त्याचेंच नांव ईश्वरप्रणिधान. त्याचें विशेष निरूपण (१.२४.) सूत्रीं केलें आहे. ईश्वरप्रणिधानापासून समाधि सिद्ध होते. कशी हें पूर्वी वर्णिलेंच आहे. एथपर्यंत यम ते कोणते आणि नियम ते कोणते आणि त्यांपासून काय काय फलें उत्पन्न होतात, याचें निरूपण झालें. आतां एकुणतिसाव्या सूत्रीं आसन म्हणून योगांग सांगितलें आहे. या तृतीय योगांगाचें स्वरूप काय आणि त्यापासून काय फल सिद्ध होतें हें पुढील सूत्रीं दाखवायाचें आहे.

senses consists in perceiving the minutest objects.

44. *Svâdhyâya* is a term used in the sūtra. It consists in studying the Veda and the subjects connected with it. Different persons worship different deities. The deity worshipped by a particular person is his desired deity. When self-study is accomplished, a person is able to see a desired deity, to converse with it, and to secure its grace. *Svâdhyâya* is described in the thirty-second sūtra.

45. The term *Ishvarapranidhâna* is used in the sūtra. It consists in one's offering to God all his acts and all his mental activities. It is one's living, moving, and having his being in God. It is particularly described in (1. 24) sūtra. Upto this sūtra the nature of penances and their fruits, the nature of self-restraints, and their fruits, have been described. In the twenty-ninth sūtra a posture of a Yogi is mentioned. It is the third principle of Yoga. Its nature and fruit are described in the following sūtra.

४६. स्थिर असून सुख-
कारक तें आसन.

४६. योगाचीं आठ अंगें आहेत; असें एकुणतिसाव्या सूत्रीं वर्णिलें आहे. यम आणि नियम हीं पहिलीं दोन अंगें. त्यांचा विचार एथपर्यंत झाला. आसन हें तृतीय अंग. त्याचा विचार चालला आहे. आसनाच्या अंगीं मुख्य दोन गुण असले पाहिजेत. एक तें स्थिर असावें, आणि दुसरें तें सुखावह असावें. आसन शब्दाचे दोन अर्थ होतात. एक बसण्या-करतां जें घेतात तें. तें हरणाचें कातडें असतें; किंवा दर्भाचें केलेलें असतें; किंवा तें उर्णावस्त्राचें केलेलें असतें; किंवा तिन्ही मळून एकदम मांडून आसन सिद्ध करतात. एक शरीर तोळून बसण्याची तऱ्हा आहे त्यासहि आसन म्हणतात. हें आसन शरीरसंबंधीं आहे. जसा सर्व शास्त्रांत आमचा बखेडा माजला आहे तसा योगशास्त्रांतहि बखेडा माजला आहे. योग दोन प्रकारचा आहे. एक राजयोग, दुसरा हठयोग. या पतंजलीच्या सूत्रामध्ये सात्विक योगाचा विचार केला आहे. आणि हठयोगावर ग्रंथ पुष्कळ आहेत. परंतु मुख्य कटाक्षित जी समाधि आणि तिजपासून साधायार्थें जें आत्मदर्शन हें राजयोग किंवा सात्विक योगांतच योग्य वर्णिलें आहे. हठयोगांत सारा हठच. सारा बलात्कारच. आणि केवळ बलात्काराच्या योगानें आत्मसाक्षात्कार साधायार्था. आम्ही याविषयीं विशेष शोध करून हठयोग्यांच्या आणि

46. That, which produces continued comfort, is a posture.

46. There are eight parts or elements of Yoga. This is stated in the twenty-ninth sūtra. Penance and self-restraint are the first two elements. These have been explained. A particular posture is the third element. It is defined in this sūtra. It has two properties. First, it is steady and continued. Secondly, it produces comfort; that is, the human body does not feel any uneasiness and the mind is not distracted. The term *Āsana* is used in the sūtra. It signifies two things, first, a seat such as a deer-skin, or *Darbha-grass*, or a woolen cloth or all the three put together; and secondly holding the body in a particular way and balancing it. This is a posture of the human body. As in all systems of philosophy an amount of confused mysteriousness and extravagant fancy is introduced by the moderns, so, these have found their way into the Yoga-system also. There are two systems of Yoga—the *Rāja-yoga* and the *Hata-yoga*. The first is conversant with the enlightenment and restraint of the mind or the *Chitta*; and the last, with the strange and disgusting contortions of the body. Patanjali explains the former. About the latter there are numerous books. Yoga lays stress upon contemplation and throws light upon seeing and realizing the spirit. This is *Rāja-yoga*. *Hata-Yoga* really signifies forcing or forcibly acting. *Hata-yoga*, therefore, has no title to any con-

भावाः । सि
री
स्वभाविकं प्रयत्नशैथिल्यात् सिध्यति । स्व-
शरीरं करोति स स प्रयत्नः । स
आसनविघातकः । तस्योपरमः प्रयत्नशैथिल्यं । तेन
प्रयत्नशैथिल्येनाकाशेऽनंतं नागनायकं प्रकल्प्य तस्मिन् चि-
त्तार्पणं कृत्वा देहाभिमानात् तद् निर्मुच्य चित्तं दुःखस्फू-
र्तिमभिभवति । तेन या चित्तसमापत्तिः सिध्यति । तया-
सनं सिध्यति । अयं त्वासनसिद्धयुपायः । वेदांतिनो सुफी
पंडिताश्चासनरूपं योगोपायं विशेषत आश्रयन्ति । जैनास्तु
प्राणायामरूपं योगोपायं । बौद्धास्तु सुखनासिकाश्रोत्रेषूप-
रुद्धेष्वश्वासमश्वास ऊर्ध्व शिरः कपालमुपगन्ति यस्मिन्
तदास्फानकं ध्यानं प्रस्तुवन्ति । पुनः आरंभणं (आलंबनं)
कम्मट्टाणं (कर्मस्थानं) निमित्तानि च दर्शयित्वा निरूप-
यन्ति योगोपायान् दक्षिणबौद्धाः ॥ उत्तरत्रासनस्य फलमाह ॥

सुफी पंडितांच्या आसनांची सामग्री सं-
पादन केली. हठयोग्यांच्या आसनांच्या
अनेक तऱ्हा आहेत. सुफीपंडितांचीं आ-
सनें पाहिलीं कीं भीतीच वाटते. बौद्ध-
लौकांमध्ये मृदुच आसनाची तऱ्हा होती.
जनांमध्येहि आसनें मृदुच आहेत. सुफी
म्हणजे मुसलमानधर्मातुयायी योगी. मुख्य
आसन म्हटलें म्हणजे पद्मासन. मांडी
घालून बसवें. पायाचे चवडे एकावर
एक चढवावे म्हणजे सहजच पाठीचा
कणा ताठ होतो. आणि हात मांडीवर
ठेवावेत. हा मुख्य पद्मासनाचा आकार.

sideration. Of course, its preten-
sions are high and these have been
particularly examined. We have
seen how these and *Suphi*-as-
cetics perform them. There is a
variety of postures which the
Hata-yogis describe and attempt
to perform. The postures of
Suphi-ascetics cannot but frighten
a quiet and simple man. The
postures prescribed by Bouddha-
philosophers are those of the
Râja-yoga. The same is the case
with the postures known to the
Jains. *Suphi*-ascetics are those
who belong to Mohomeddanism.
The principal *Asana* is the
Padmâsana. Prepare a comfort-
able seat ; sit down upon it with
the legs crossed and placed upon

४७. प्रयत्न ढिला पाडून
ग नागनायकाच्या ठायीं
(चित्त अर्पण करून आसन
साधते).

४७. या सूत्राच्या अर्थाकडे विशेष लक्ष दिलें पाहिजे. प्रयत्न म्हणजे शरीर स्वभावतां जे जे व्यापार करतें ते. शरीराकडून सतत क्रिया घडतच आहेत. शरीर निष्क्रिय करायाचें; कारण ह्या क्रिया घडत असतां आसन साधत नाहीं. परंतु केवळ निष्क्रिय शरीर कसें होईल? साऱ्याच त्याच्या क्रिया कशा बंद पडतील? म्हणून त्या जितक्या जितक्या शिथिल होतील तितक्या तितक्या कराव्याच. यास सूत्रामध्ये प्रयत्नशैथिल्य असें नांव दिलें आहे. हा आसन साधण्याचा एक उपाय. पण एवढ्यानें आसन सिद्ध व्हायाचें नाहीं. केवळ शरीर व्यवस्थित रीतीनें समतोल करून त्याच्या क्रिया शिथिल झाल्या. म्हणजे काय झालें? ही बाह्य-शरीर व्यवस्था झाली. शरीराचें चालक चित्त आहे. तें आसन साधतेवेळीं ताळ्यावर आणलें पाहिजे. तें ताळ्यावर कसें आणायचें? शरीर समतोल करून पद्मासन मांडलें कीं आकाशाकडे मुख फिरवावें. आणि आकाशामध्ये कोणी नागनायक आहे असें कल्पून त्याच्या ठायीं चित्त अर्पण करावें. म्हणजे देहाचा अभिमान सुटून संसारांतील सर्व दुःखांचा परिहार होतो. यास सूत्रामध्ये अनंतसमापत्ति असें म्हटलें आहे. एणेंकरून

(१२-५)

47. A posture is accomplished by relaxing all volition and by fixing the mind upon the lord of the snakes in the heavens.

one another; pull up the feet upon the laps; then necessarily the back-bone stands erect; and place your hands upon the legs. *Padmāsana* means a lotus-posture.

47. This sūtra deserves attention. The term *Prayatna* is used in the sūtra. It means all the activity of the will from which all bodily activity springs. The human body is always active. To make it quiet, to make it steady is what is sought. When the body is uncomfortable or moving, a posture cannot be accomplished. But how can the human body be so steady as not to move at all? How can its activity cease? Hence the sūtra states that the activity of the human body should be relaxed as much as possible. This is characterized in the Sanskrit sūtra as *Prayatna shaithilya*. This is one means of accomplishing the posture. But this is not all. But the human body is comfortably balanced and its activity is relaxed. Then what is accomplished? This is only an external arrangement of the material human body. The human body is moved by the mind; and the mind must be brought under restraint when a posture is to be accomplished. How is this to be accomplished? As soon as a Yogi takes his seat in the form of the *Padmāsana*, he should turn his face towards the

सूत्राणि.

सत्त्वशुद्धिसौमनस्यैकाग्रतेन्द्रियजयात्मदर्शनयोग्यत्वानि च ॥४१॥

भावार्थः । अन्यानि च शौचफलानि । सत्त्वं नाम सत्त्वगुणः । स तु चित्ते प्रकाशं करोति । स तु सत्त्वगुणो रजस्तमोगुणाभ्यां भिन्नभावं गत उत्कर्षं यदाप्नोति सा तस्य शुद्धिः । सौमनस्यं च शौचादुत्पद्यते । सौमनस्यं नाम मानसी प्रीतिः । चित्तैकाग्रत्वं च शौचादुत्पद्यते । इंद्रियजयश्चाऽऽत्मदर्शनयोग्यता च । चित्तवियोगेन या स्वस्मिन्नात्मनोऽवस्थितिस्तदात्मदर्शनं तस्य योग्यत्वं । चैतसिकशौचादेतानि फलानि प्रादुर्भवन्ति । उत्तरत्र संतोषफलमाह ॥

संतोषादनुत्तमसुखलाभः ॥ ४२ ॥

भावार्थः । संतोषाद् योगिन आंतरः सुखातिशय आविर्भवति । तदांतरं सुखमपेक्ष्य बाह्यं विषयसुखं न किञ्चिदप्यस्ति । उत्तरत्र तपसः फलमाह ॥

आणि दुर्गधी आहे. स्वशरीराचा इतका कंटाळा आल्यावर दुसऱ्याचा स्पर्श देखील नको असे त्यास वाटू लागते. म्हणून योगी एकटा राहू लागतो. या शुद्धतेपासून दुसरी जी फलें प्राप्त होतात त्यांचें निरूपण पुढील सूत्री केलें आहे.

others. The result of this is that a Yogi lives in a solitary place and by himself. The other fruits of such purity are described in the following sūtra.

४१. सत्ताची शुद्धि, मनाची प्रसन्नता, एकाग्रता, इंद्रियदमन, आणि आत्मदर्शन करण्याची योग्यता.

४२. संतोषापासून अति उत्तम सुख प्राप्त होतें.

४१. सत्वगुण काय आहे हें पूर्वी सांगितलें आहे. चित्ताची तीनप्रकारें प्रवृत्ति घडते. केवळ ज्ञानमय जी प्रवृत्ति तिचें सत्वगुण हें रूप. केवळ सुखदुःखात्मक जी प्रवृत्ति तिचें रजोगुण हें रूप. प्रवृत्तिहीनत्व चित्तावर आलें म्हणजे जें चित्ताचें रूप तेंच तमोगुण. सत्वगुणाचा प्रकाश योग्याच्या चित्तामध्ये विशेष होतो. याचें कारण शुद्धता हें आहे. रजोगुण आणि तमोगुण आणि सत्वगुण हे मिसळून, समतोल होऊन, चित्तामध्ये प्रतिबिंबित होत आहेत. सत्वगुण वेगळा होऊं लागतो. रजोगुण आणि तमोगुण हे सत्वगुणापासून दूर दूर जाऊं लागतात. सत्वगुणच प्रबळ होऊन बसतो. आणि त्याच्या अंगीं निर्मळता येऊं लागते. यासच सूत्रामध्ये सत्वगुणाची शुद्धि असें म्हटलें आहे. योग्याच्या चित्ताची अशी स्थिति झाली म्हणजे त्यामध्ये विशेष एक प्रसन्नता उत्पन्न होते; विशेष एक प्रेमळता त्यांत उत्पन्न होते. यास सूत्रामध्ये सौमनस्य असें म्हटलें आहे. चित्ताची शुद्धता झाली म्हणजे त्यास एकाग्र होण्याचें सामर्थ्य येतें. शुद्धतेपासून इंद्रिय

41. The purification of the quality of light, the gratefulness of the mind, the power of concentration, conquest of all the senses and organs, and fitness to see the spirit.

42. From contentment the acquisition of the highest happiness (follows.)

41. The quality of light has already been often explained. The mind is affected in three different ways. When it is affected by knowledge alone, its condition is called Satvaguna or its quality of light. When its feelings are excited and when it feels pleasure or pain, its condition is called Rajoguna or the quality of foulness. When it is confounded into inactivity, its condition is called Tamoguna or the quality of darkness. The quality of light specially preponderates in the case of a Yogi : his mind is specially enlightened. The cause of this is purity. All the qualities of light, darkness, and foulness are mixed up and work in the minds of all ordinary persons. In the case of a Yogi, the quality of light separates itself from other qualities. The qualities of foulness and darkness move further from the quality of light, which in this manner predominates ; and it acquires a purity of its own. This is what is called in the sūtra *Satva-shuddhi*. When a Yogi is enlightened, and when his mind is free from passions, he feels a peculiar peace, a gratefulness, and a love. This is called

सूत्राणि.

कायेंद्रियसिद्धिरथुद्धिक्षयात् तपसः ॥ ४३ ॥

भावार्थः । काये चेंद्रियेषु च यदावरणजाड्यं विद्यते तत् तपसा क्षीयते । क्षीणे तस्मिन्नथुद्धिरूपे जाड्ये कायिकाः सिद्धय इन्द्रियसिद्धयश्चाऽविर्भवन्ति । कायिकसिद्धयोऽणिमादिविभूतय उत्तरेषु निरूपयिष्यन्ते । इन्द्रियाणां सूक्ष्मार्थग्राहकत्वरूपसिद्धिः ॥

स्वाध्यायादिष्टदेवतासंप्रयोगः ॥ ४४ ॥

भावार्थः । मंत्रादिजपादिष्टदेवतया सह संभाषणं । तदनुग्रहश्च सिध्यति ॥

समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानात् ॥ ४५ ॥

भावार्थः । येन सर्वाणि कर्माणि सर्वभावनाश्वेश्वरेऽर्पितास्तेनेश्वरप्रणिधानं कृतं । तदीश्वरप्रणिधानात् समाधिः सिध्यति । कथमिति निरूपितपूर्वं । यमनियमयोः स्वरूपं फलानि च दर्शयित्वा आसनस्वरूपं फलं च दर्शयति । तत्र प्रथममासनस्वरूपमाह ॥

जिक्रण्याचें सामर्थ्य त्यास येतें. इन्द्रियें स्वाधीन झालीं कीं चित्तच लंगडें पडलें. मग चित्त एकीकडे होऊन जातें. आणि आत्मदर्शन करण्याची योग्यता योग्यास येते. आत्मदर्शन करणें हाच काय तो योगशास्त्राचा मुख्य कटाक्ष. मागील सूत्रीं कायिक शुद्धतेपासून काय फलें होतात हें सांगितलें आहे. यासूत्रीं चैतसिक शुद्धतेपासून काय फलें होतात हें सांगितलें. वक्तिसाव्या सूत्रीं नियम म्हणून जे सांगितले आहेत त्यांमध्ये संतोष हा दुसरा नियम आहे. त्याचें फल पुढील सूत्रीं सांगितलें आहे.

in the sūtra *Soumanasya*. When the mind is purified, its power of concentration is augmented. Its purity enables it to conquer and to subdue its propensities such as the five senses engender. But when all these means of externalization are stopped, the mind itself ceases to work; and the inner spirit begins to manifest itself. To see the inner spirit, to be in its presence, to contemplate it,—this is the end and aim! of the Yoga-system; and for this a Yogi in this manner is prepared and qualified. In the preceding sūtra the fruit of the purity of body is explained. In this sūtra the purity of the fruit

४३. अशुद्धता नष्ट झाल्यामुळे तपापासून शरीराच्या आणि इंद्रियांच्या सिद्धि साधतात.

४४. स्वाध्यायापासून इष्ट देवता प्राप्त होते.

४५. ईश्वरप्रणिधान केल्यापासून समाधि सिद्ध होते.

४२. सूत्रामध्ये अनुत्तम-पदाचा प्रयोग केला आहे. ज्यापेक्षां दुसरें कांहीं उत्तम नाही तें अनुत्तम. योगी अंतर्मुख झाला आणि संतोषवृत्ति त्यामध्ये प्रबळ झाली म्हणजे त्याला जें सुख प्राप्त होतें तें निर्मर्याद आहे. त्यापुढें हीं विषयसुखें काय ? पुढील सूत्रीं तपापासून काय फल होतें हें वांगलें आहे. तप हा नियम वृत्तिसाच्या सूत्रीं वांगला आहे.

४३ तपाच्या योगानें सर्व अशुद्धि नष्ट होते. मग अग्निमा, गरिमा इत्यादि देहसंबंधीं विभूति सिद्ध होतात. या विभूतीचें निरूपण पुढील सूत्रीं करायाचें आहे. इंद्रियाची सिद्धि इतकीच कीं सूक्ष्मविषयाचें ग्रहण करण्याचें सामर्थ्य त्यांच्या अंगी उत्पन्न होतें.

वेदादिमंत्रांचें अध्ययन याचेंच नांव स्वाध्याय. निरनिराळ्या लोकांची निरनिराळी इष्टदेवता असते. जिचें जो पूजन करतो त्याची ती इष्टदेवता. स्वाध्याय साधल्यापासून इष्टदेवतेचें दर्शन होतें, तिच्याशीं संभाषण घडतें, आणि

43. All the impurity is destroyed, and the powers of the body and of the senses are produced by asceticism.

44. By self-study and other means, intercourse with a desired deity is secured.

45. By devotion to God contemplation is accomplished.

of the mind is explained. Among the principles of self-control mentioned in the thirty-second sūtra contentment is included as the second principle. Its fruit is explained in the next sūtra.

42. The term *Anuttama* is used in the sūtra. It means that which nothing excels. When a Yogi looks in upon himself and is in this manner strongly influenced by contentment, he obtains boundless happiness, before which all the worldly happiness sinks into nothing. In the next sūtra the fruit of asceticism is explained. In the thirty-second sūtra the nature of asceticism is described.

43. The word *power* is used in a particular sense in the sūtra. Its original is *Siddhi*. The sequel will explain it. Asceticism destroys all impurity. Then a Yogi obtains the powers of being subtly small and of being immensely large. These and other powers belong to the body. They are called *Vibhuti*. They are superhuman powers. These are explained in the following sūtra. The superhuman power of the

सूत्राणि.

स्थिरमुखमासनं ॥ ४६ ॥

भावार्थः । स्थिरं सुखावहं चासनं । तत् तु द्विविधं । शारीरं शारीराश्रयचैलाजिनकुशरूपं । शारीरं तु पद्मस्वस्तिकाद्यनंत-विधं । हठयोगे आसनानि विशेषतः साध्यन्ते । मुख्यमासनं पद्मासनं । अन्यान्यासनानि व्यायामकराणि । पुनः । सुफी-पंडिताश्रितान्यासनान्युग्राणि । ब्राह्मणाद्याश्रितानि नो-ग्राणि च ॥

तिचा अनुग्रह होतो. स्वाध्याय हा एक वक्तिसाव्या सूत्रीं वर्णिलेला नियम आहे.

४५ जीं जीं कर्म करायचीं तीं तीं सर्व ईश्वरास अर्पण केलीं म्हणजे आणि ज्या ज्या भावना चित्तांत उत्पन्न होतात त्या सर्व ईश्वरास अर्पण केल्या म्हणजे त्याचेंच नांव ईश्वरप्रणिधान. त्याचें विशेष निरूपण (१.२४.) सूत्रीं केलें आहे. ईश्वरप्रणिधानापासून समाधि सिद्ध होते. कशी हें पूर्वीं वर्णिलेंच आहे. एथपर्यंत यम ते कोणते आणि नियम ते कोणते आणि त्यांपासून काय काय फलें उत्पन्न होतात, याचें निरूपण झालें. आतां एकुणतिसाव्या सूत्रीं आसन म्हणून योगांग सांगितलें आहे. या तृतीय योगांगाचें स्वरूप काय आणि त्यापासून काय फल सिद्ध होतें हें पुढील सूत्रीं दाखवायाचें आहे.

senses consists in perceiving the minutest objects.

44. *Svâdhyâya* is a term used in the sūtra. It consists in studying the Veda and the subjects connected with it. Different persons worship different deities. The deity worshipped by a particular person is his desired deity. When self-study is accomplished, a person is able to see a desired deity, to converse with it, and to secure its grace. *Svâdhyâya* is described in the thirty-second sūtra.

45. The term *Ishvarapranidhâna* is used in the sūtra. It consists in one's offering to God all his acts and all his mental activities. It is one's living, moving, and having his being in God. It is particularly described in (1. 24) sūtra. Upto this sūtra the nature of penances and their fruits, the nature of self-restraints, and their fruits, have been described. In the twenty-ninth sūtra a posture of a Yogi is mentioned. It is the third principle of Yoga. Its nature and fruit are described in the following sūtra.

४६. स्थिर असून सुख-
कारक तें आसन.

४६. योगार्चीं आठ अंगें आहेत; असें एकुणतिसाव्या सूत्रीं वर्णिलें आहे. यम आणि नियम हीं पहिलीं दोन अंगें. त्यांचा विचार एथपर्यंत झाला. आसन हें तृतीय अंग. त्याचा विचार चालला आहे. आसनाच्या अंगीं मुख्य दोन गुण असले पाहिजेत. एक तें स्थिर असावें, आणि दुसरें तें सुखावह असावें. आसन शब्दाचे दोन अर्थ होतात. एक बसण्या-करतां जें घेतात तें. तें हरणाचें कातडें असतें; किंवा दर्भाचें केलेलें असतें; किंवा तें उर्णावस्त्राचें केलेलें असतें; किंवा तिन्ही मळून एकदम मांडून आसन सिद्ध करतात. एक शरीर तोळून बसण्याची तऱ्हा आहे त्यासहि आसन म्हणतात. हें आसन शरीरसंबंधीं आहे. जसा सर्व शास्त्रांत आमचा बखेडा माजला आहे तसा योगशास्त्रांतहि बखेडा माजला आहे. योग दोन प्रकारचा आहे. एक राजयोग, दुसरा हठयोग. या पतंजलीच्या सूत्रामध्ये सात्विक योगाचा विचार केला आहे. आणि हठयोगावर ग्रंथ पुष्कळ आहेत. परंतु मुख्य कटाक्षित जी समाधि आणि तिजपासून साधयाचें जें आत्मदर्शन हें राजयोग किंवा सात्विक योगांतच योग्य वर्णिलें आहे. हठयोगांत सारा हठच. सारा बलात्कारच. आणि केवळ बलात्काराच्या योगानें आत्मसाक्षात्कार साधयाचा. आम्ही याविषयीं विशेष शोध करून हठयोग्यांच्या आणि

46. That, which produces continued comfort, is a posture.

46. There are eight parts or elements of Yoga. This is stated in the twenty-ninth sūtra. Penance and self-restraint are the first two elements. These have been explained. A particular posture is the third element. It is defined in this sūtra. It has two properties. First, it is steady and continued. Secondly, it produces comfort; that is, the human body does not feel any uneasiness and the mind is not distracted. The term *Āsana* is used in the sūtra. It signifies two things, first, a seat such as a deer-skin, or *Darbha-grass*, or a woolen cloth or all the three put together; and secondly holding the body in a particular way and balancing it. This is a posture of the human body. As in all systems of philosophy an amount of confused mysteriousness and extravagant fancy is introduced by the moderns, so, these have found their way into the Yoga-system also. There are two systems of Yoga—the *Rāja-yoga* and the *Hata-yoga*. The first is conversant with the enlightenment and restraint of the mind or the *Chitta*; and the last, with the strange and disgusting contortions of the body. Patanjali explains the former. About the latter there are numerous books. Yoga lays stress upon contemplation and throws light upon seeing and realizing the spirit. This is *Rāja-yoga*. *Hata-Yoga* really signifies forcing or forcibly acting. *Hata-yoga*, therefore, has no title to any con-

सूत्राणि.

प्रयत्नशैथिल्यानंतसमापत्तिभ्यां ॥ ४७ ॥

भावार्थः । आसनं तु स्वाभाविकं प्रयत्नशैथिल्यात् सिध्यति । स्वभावतो यां यां क्रियां शरीरं करोति स स प्रयत्नः । स प्रयत्न आसनविघातकः । तस्योपरमः प्रयत्नशैथिल्यं । तेन प्रयत्नशैथिल्येनाकाशेऽनंतं नागनायकं प्रकल्प्य तस्मिन् चित्तार्पणं कृत्वा देहाभिमानात् तद् निर्मुच्य चित्तं दुःखस्फूर्तिमभिभवति । तेन या चित्तसमापत्तिः सिध्यति । तयासनं सिध्यति । अयं त्वासनसिद्धयुपायः । वेदांतिनो सुफी पंडिताश्चासनरूपं योगोपायं विशेषत आश्रयन्ति । जैनास्तु प्राणायामरूपं योगोपायं । बौद्धास्तु मुखनासिकाश्रोत्रेषूपरुद्धेष्वश्वासमश्वास ऊर्ध्वं शिरः कपालमुपघ्नन्ति यस्मिन् तदास्फानकं ध्यानं प्रस्तुवंति । पुनः आरंभणं (आलंबनं) कर्मद्वारणं (कर्मस्थानं) निमित्तानि च दर्शयित्वा निरूपयन्ति योगोपायान् दक्षिणबौद्धाः ॥ उत्तरत्रासनस्य फलमाह ॥

सुफी पंडितांच्या आसनांची सामग्री संपादन केली. हठयोग्यांच्या आसनांच्या अनेक तऱ्हा आहेत. सुफीपंडितांचीं आसनें पाहिलीं कीं भीतीच वाटते. बौद्धलोकांमध्ये मृदुच आसनाची तऱ्हा होती. जनांमध्येहि आसनें मृदुच आहेत. सुफी म्हणजे मुसलमानधर्मानुयायी योगी. मुख्य आसन म्हटलें म्हणजे पद्मासन. मांडी घालून बसावें. पायाचे चवडे एकावर एक चढवावे म्हणजे सहजच पाठीचा कणा ताठ होतो. आणि हात मांडीवर ठेवावेत. हा मुख्य पद्मासनाचा आकार.

sideration. Of course, its pretensions are high and these have been particularly examined. We have seen how these and *Suphi*-ascetics perform them. There is a variety of postures which the *Hata-yogis* describe and attempt to perform. The postures of *Suphi*-ascetics cannot but frighten a quiet and simple man. The postures prescribed by Bouddha-philosophers are those of the *Râja-yoga*. The same is the case with the postures known to the Jains. *Suphi*-ascetics are those who belong to Mohomeddanism. The principal *Âsana* is the *Padmâsana*. Prepare a comfortable seat; sit down upon it with the legs crossed and placed upon

४७. प्रयत्न ढिला पाडून
आणि नागनायकाच्या ठायीं
(चित्त अर्पण करून आसन
साधते).

४७. या सूत्राच्या अर्थाकडे विशेष लक्ष दिलें पाहिजे. प्रयत्न म्हणजे शरीर स्वभावतां जे जे व्यापार करतें ते. शरीराकडून सतत क्रिया घडतच आहेत. शरीर निष्क्रिय करायचें; कारण ह्या क्रिया घडत असतां आसन साधत नाहीं. परंतु केवळ निष्क्रिय शरीर कसें होईल? साऱ्याच त्याच्या क्रिया कशा बंद पडतील? म्हणून त्या जितक्या जितक्या शिथिल होतील तितक्या तितक्या कराव्याच. यास सूत्रामध्ये प्रयत्नशैथिल्य असें नांव दिलें आहे. हा आसन साधण्याचा एक उपाय. पण एवढ्यानें आसन सिद्ध व्हायाचें नाहीं. केवळ शरीर व्यवस्थित रीतीनें समतोल करून त्याच्या क्रिया शिथिल झाल्या. म्हणजे काय झालें? ही बाह्य-शरीर व्यवस्था झाली. शरीराचें चालक चित्त आहे. तें आसन साधतेवेळीं ताळ्यावर आणलें पाहिजे. तें ताळ्यावर कसें आणायचें? शरीर समतोल करून पद्मासन मांडलें कीं आकाशाकडे मुख फिरवावें. आणि आकाशामध्ये कोणी नागनायक आहे असें कल्पून त्याच्या ठायीं चित्त अर्पण करावें. म्हणजे देहाचा अभिमान सुटून संसारांतील सर्व दुःखांचा परिहार होतो. यास सूत्रामध्ये अनंतसमापत्ति असें म्हटलें आहे. एणेंकरून

(१२-५)

47. A posture is accomplished by relaxing all volition and by fixing the mind upon the lord of the snakes in the heavens.

one another; pull up the feet upon the laps; then necessarily the back-bone stands erect; and place your hands upon the legs. *Padmāsana* means a lotus-posture.

47. This sūtra deserves attention. The term *Prayatna* is used in the sūtra. It means all the activity of the will from which all bodily activity springs. The human body is always active. To make it quiet, to make it steady is what is sought. When the body is uncomfortable or moving, a posture cannot be accomplished. But how can the human body be so steady as not to move at all? How can its activity cease? Hence the sūtra states that the activity of the human body should be relaxed as much as possible. This is characterized in the Sanskrit sūtra as *Prayatnashaitilya*. This is one means of accomplishing the posture. But this is not all. But the human body is comfortably balanced and its activity is relaxed. Then what is accomplished? This is only an external arrangement of the material human body. The human body is moved by the mind; and the mind must be brought under restraint when a posture is to be accomplished. How is this to be accomplished? As soon as a Yogi takes his seat in the form of the *Padmāsana*, he should turn his face towards the

सूत्राणि.

ततो द्वंद्वानभिघातः ॥ ४८ ॥

भावार्थः । आसनेन शीतोष्णादिद्वंद्वं विकारं योगी नाऽनुभवति ॥

तस्मिन् सति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणायामः ॥ ४९ ॥

भावार्थः । यमनियमाभ्यामासनसौलभ्यं । आसनस्थैर्ये सति प्राणायामसौलभ्यं । विच्छेदो नाम धारणं । श्वासप्रश्वासयोर्गतिः संततं चलति । सर्वे प्राणिनोऽतर्वायुं गृह्णति । बहिस्तं निःसारयन्ति च । तस्य वायोः कुम्भकेन यद् धारणं स प्राणायामः ॥

काय निष्पन्न होते? घरामध्ये आसन करतां येत नाही; कारण आकाश स्पष्ट दृष्टीस पडलें पाहिजे. अनंत-शब्दाची सूत्रामध्ये योजना केली आहे त्यामध्ये कांहीं एक हेतु आहे. आकाश हेंच मुळीं अनंत आहे; आणि त्याच्या ठायीं चित्त अर्पण करायाचें. हें कसें घडेल? संप्रज्ञात आणि असंप्रज्ञात समाधीचा पूर्वी विचार झाला आहे. ह्या समाधि साधल्यापासून चित्ताची जी स्थिति होते त्यास समापत्ति असें नांव दिलें आहे. शरीराचा अभिमान सुटून, संसाराचा अभिमान सुटून, जेव्हां अनंतमय, मंगलमयच चित्त बनून जातें, तेव्हां पूर्ण समापत्ति साधली. असा समापत्ति-शब्दाचा गर्भित अर्थ या स्थळीं आहे. हे आसन साधण्याचे उपाय. अस्तु. हे उपाय राजयोग्यासच ठाऊक आहेत. कांहीं वेदांती आणि सुफी लोकांमध्ये जडता आली आहे, आणि त्यांनीं नानातःहेचीं आसनें साधण्याचा प्रकार योजला आहे. आम्हांपाशीं या आसनांचीं चित्रें सिद्ध आहेत, तीं सवडीप-

heavens ; and fix his attention upon a big serpent known to the Indians as *Ananta* which he should suppose to be there. Then he forgets his body and all the anxieties of this world. This is called in the Sanskrit sūtra *Ananta-Samāpatti*. What does all this amount to? A posture cannot be accomplished in one's own house ; because the heavens must be clearly seen. There is an object in using the word *Ananta* in the Sanskrit sūtra. *Ananta* means infinite ; and the heavens are infinite. And how can the mind be fixed upon what is infinite? The two forms of contemplation known as *Samprajñāta* and *Asamprajñāta* have been already explained at great length. The condition of the mind produced by the two-fold contemplation is called *Samāpatti* which is also already explained. Perfect *Samāpatti* is that, in which the human mind, rising superior to all worldliness and to all attachment to the body, becomes infinity and blessedness itself. This is what the use of the word *Ananta-samapatti* sug-

४८. तेणेंकरून द्वंदाचा मोड होतो.

४९. असें झालें म्हणजे श्वास आणि प्रश्वासाचें जें धारण होतें त्यास प्राणायाम म्हणार्वें.

माणें आम्ही वाचकांपुढें मांडूं. जैन योग्यांमध्ये मुख्य प्राणायामावर कटाक्ष आहे. बौद्ध लोकांमध्ये आस्फानकनामक ध्यान साधण्याची एक तऱ्हा आहे. मुख, नासिका, आणि श्रोत्रे हीं बंद करायाचीं. मग श्वास आणि प्रश्वास यांस वाट राहिली नाही. मग ते वरती मस्तकामध्ये शिरून कपाळावर आपटतात. असें घडलें म्हणजे आस्फानक ध्यान सिद्ध झालें. या संबधानें ललितविस्तर (पान ३१६) पहा. पुनः, दक्षणबौद्ध म्हणजे लंकेंतील बौद्ध आरंभण (आलंबन) आणि कम्मठ्ठाण (कर्मस्थान) या नांवाच्या योगउपायांचें निरूपण करतात. याविषयीं निरूपण त्यांच्या ग्रंथांत आहे. पुढील सूत्रीं आसनाचें फल काय हें वर्णिलें आहे.

४८. द्वंद्व म्हणजे काय ? शीत आणि उष्ण. हें द्वंद्व आहे. अशीं जगतामध्ये अनेक द्वंद्वे आहेत. त्या सर्वांच्या सपाखांतून योगी सुटतो. हें आसनाचें फल आहे.

४९. अलीकडे या प्राणायामाची योग्यता मोठी आहे. बहुतेक उच्च प्रतीचे हिंदू नित्य प्राणायाम करतात. प्राणाचा

48. Duality is overcome by that.

49. That being done, the stopping of the motion in breathing in and out is (called) the restraint of breaths.

gests. These are the means of accomplishing a posture. Suffice it to remark that these means are known only to the *Rajayoga*. Some Vedântins and *Suphis*, being confounded, employ a variety of means of Yoga-posture and succeed in merely contorting the human body in a variety of ways. We have secured the drawings of many of these postures which we intend to place before the reader. The Jains lay a great stress upon the restraint of the breaths. The Bouddhas have different methods of practising Yoga. One of them is a method of contemplation called *Āsphānaka*. The mouth, the nose and the ears are stopped. Then there is no breathing in and breathing out. Then all these breathes mount up into the head and strike against the forehead. When this is done the *Āsphānaka* is accomplished. See the *Lalitavistara*, Calcutta-edition (pp. 316.) The southern Bouddhas describe in their books *Ārambhana* (*Ālambana*) and *Kammaththana* (*Karma-sthāna*) as the means of accomplishing Yoga. The next sūtra describes the fruit of a Yoga-posture.

48. That in the sūtra refers to a posture. Duality means

सूत्राणि.

स तु बाह्याभ्यंतरस्तंभवृत्तिर्देशकालसंख्याभिः परिदृष्टो
दीर्घसूक्ष्मः ॥ ५० ॥

भावार्थः । प्राणायामश्चतुर्विधः । बाह्यवृत्ती रेचकः । नासिकाद्वारा यो श्वासो बहिर्निःसार्य कोष्ठस्थवायुं रेचयति स रेचकः । यः श्वासः कोष्ठे वायुं पूरयति स पूरकः । यस्मिन् जलमिव कुंभे निश्चलतया प्राणा अवस्थाप्यन्ते स कुंभकः । चतुर्थस्तूत्तरस्मिन् सूत्रे निरूपयिष्यते । शरीरे वायुरूपाः प्राणाः सन्ति । तेषां प्राणानां बाह्यवायुना सह श्वासप्रश्वासाभ्यां संबंध उत्पद्यते । श्वासो बाह्यवृत्ती रेचकः । अंतर्वृत्तिः प्रश्वासः पूरकः । रेचकपूरकप्रयत्नं विना प्राणस्य केवलविधारकप्रयत्नेन गतिविच्छेदस्तंभवृत्तिः कुंभकः । स त्रिविधः प्राणायामः । देशकालसंख्याभिर्विचारितो दीर्घसूक्ष्मत्वविभागतां गच्छति । देशेन द्वादशांगुलप्रमाणकः । कालेन षट्त्रिंशन्मात्रकः । यावतो वारान् कृतस्तावती प्राणायामस्य संख्या । अभ्यासबलाद् यावद् यावद् यावद् दीर्घकालपर्यंतं प्राणायामः कृतस्तावत् तावद् दीर्घः । न तु सूक्ष्मविरोधी । अभ्यासनैपुण्येन दीर्घप्राणायामस्य सूक्ष्मत्वमुत्पद्यते तेन सूक्ष्मप्राणायाम उत्कृष्टः । उद्घातो नाम नाभिमूलात् प्रेरितस्य वायोः शिरस्यभ्यहननं । एतेषामुद्घातानां कुंभकप्राणायामे परिगणनं कर्तुं शक्यते सा तत्र प्राणायामे संख्या । एष उद्घातो यावत्कालं कृतस्तावत्कालेन तस्य परिगणनं कर्तुं शक्यते । एषा तु कुंभके कालव्यवस्था पुनर्नाभिमूलात् प्रेरितस्य वायोर्यावद्देशं समभिगमनं तावदुद्घातदेशविचारेण कुंभके देशव्यवस्था । तत्र ताभिः षट्त्रिंशन्मात्राभिः परिमितः प्रथम उद्घातो मंदः ।

स एव द्विगुणीकृतो द्वितीयो मध्यमः । स एव त्रिगुणीकृत-
स्तृतीयस्तीव्रः । सोऽयं संख्यापरिदृष्टः ॥

५०. हा प्राणायाम पुनः
दीर्घ सूक्ष्म असा आहे; कारण
वायु आंत घ्यायाचा, बाहेर
टाकायाचा, त्याचें स्तंभन क-
रायाचें, आणि देश, काल,
आणि संख्या एणेंकरून साचा
विचार करायाचा.

आयाम तो प्राणायाम. प्राण म्हणजे श-
रीरामध्ये जे वायु खेळतात ते. त्यांत
मुख्य श्वास आणि प्रश्वास हे आहेत.
तोंडावाटे आणि नाकावाटे सतत वायु
बाहेर पडत आहे, आणि तोंडावाटे
आणि नाकावाटे सतत वायु शरीरांत
जात आहे. पहिल्याचें नांव प्रश्वास आहे,
आणि दुसऱ्याचें नांव श्वास आहे. इतका
सूत्रांतील श्वास आणि प्रश्वास शब्दांचा
अर्थ आहे. त्यांची गतिहि सूत्रामध्ये सां-
गितली आहे. ती गति मोडली म्हणजे
सहजच श्वास आणि प्रश्वास यांचें धारण
झालें. यास कुंभक अशी संज्ञा आहे.
मुख बंद करायाचें, आणि नाकांतून
वायु सोडायचा आणि आंत घ्यायाचा.
यास रेचक आणि पूरक असें म्हणतात.
हे रेचक आणि पूरक दोन्ही प्राणा-
याम नव्हेत. भात्यासारखी जी श्वास
आणि प्रश्वास यांची गति चालली आहे,
ती सूक्ष्म करून तिचा मोड करायाचा.
म्हणजे प्राणायाम साधला. तो आसन

50. The restraint of
breaths again is gross or
subtle; because air is to
be let in and let out and
is to be arrested; and this
is to be considered in re-
ference to time, place, and
number.

such natural phenomena as are
opposed to each other. Heat is
opposed to cold. This is one in-
stance; but there are hundreds
of such other instances. A Yogi
disregards both heat and cold.
He overcomes their power. This
is a fruit of practising the posture.

49. Now-a-days the impor-
tance of the restraint of breaths
is exaggerated. All the Hindus,
who are invested with the sacred
thread, practise the restraint of
breaths (Prânâyâma) both in the
morning and in the evening.
The word Prânâyâma consists of
two simple words—Prâna and
Âyâma. Prâna is the air that
circulates in the human body
and is named according to the
particular part of the body in
which it circulates. Breathing
in and breathing out are the two
principal Prânas. Âyâma comes
from Yam to restrain and re-
gulate. Prânâyâma, therefore,
means the restraint and regula-
tion of breaths. Air is con-
stantly passing out of the mouth
and of the nose and air also

साधल्यावांचून साधायाचा नाही. आणि संप्रज्ञात आणि असंप्रज्ञात समाधीचें ज्ञान झालें म्हणजे आसन साधण्यांत अर्थ आहे हें स्पष्ट कळेल. म्हणून प्राणायाम करणें म्हणजे सहज आहे आणि तो नाक धरलें म्हणजे साधतो असें समजणारे समजोत.

५०. प्राणायाम चार प्रकारचा आहे. त्यांत रेचक म्हणजे काय ? पूरक म्हणजे काय ? आणि कुंभक म्हणजे काय ? यांचें दिग्दर्शन मागील सूत्रीं झालेंच आहे. कोष्ठामध्ये वायु आहे तो नाकाच्या वाटेबाहेर काढून टाकला म्हणजे त्याचें नांव रेचक. पुनः नाकाच्याच वाटे कोष्ठामध्ये वायु भरला म्हणजे त्याचें नांव पूरक. तेव्हां कोष्ठ हें एक जणों पात्रच आहे. आणि त्यामध्ये जणों वायूच भरून ठेवला आहे. आणि तो वायु बाहेर ओतून टाकतां येतो आणि पुनः आंत भरतां येतो. तेव्हां यास रेचक आणि पूरक अशा संज्ञा पडल्या हें योग्यच आहे. पण कुंभक या संज्ञेचें मूळ काय ? फोफुस, किंवा कोष्ठ हे जणों पात्र म्हणजे कुंभक आहे. आणि जणों पाण्यासारखा वायु त्यामध्ये भरून ठेवला आहे. आणि पाणी कुंभामध्ये भरून ठेवले असतां जसें शांत आणि निश्चल राहते तसेंच वायु कोष्ठामध्ये भरून ठेवला म्हणजे तो शांत आणि निश्चल राहतो. आणि शरीरांतील सारे प्राण स्थिर होतात. यावरून पाण्याच्या कुंभाची उपमा घेऊन कुंभक अशी संज्ञा पडली आहे. असे हे तीन प्राणायामाचे प्रकार झाले. एक रेचक, एक पूरक, आणि एक कुंभक. यांच्याहि पलीकडे

goes into the lungs through the mouth and the nose. The first is called *Prashvâsa* and the second is called *Shvâsa*, these terms being used in the Sanskrit sūtra. Their constant motion being restrained and regulated, the restraint and regulation of breaths necessarily follows. This is called *Kumbhaka*. When the mouth is stopped and breath is let out and in through the nose, the two processes are called *Rechaka* and *Pûraka*. These processes, however, do not constitute the *Prânâyama*. The breathing, which continually goes on like the blowing of bellows, is to be attenuated as far as possible, and when this is completely accomplished, *Prânâyama* is accomplished; and this cannot be accomplished till a posture is successfully accomplished; and when subjective and objective contemplation is known, sitting in a particular posture answers a purpose, and then the restraint and regulation of breaths is easy. Simply catching the tip of the nose and sitting in a particular way, as is done now-a-days, answers no purpose.

50. The restraint of breaths is of four kinds. Out of these the processes of *Rechaka*, *Pûraka*, and *Kûmbhaka*, have been already briefly explained. There is air in the lungs and in the whole body. When it is let out only through the nose, the process is called *Rechaka*, that is, expurgation; and when it is let in only through the nose, the process is called *Pûraka*, or replenishment. Thus the lungs are, as it were, a vessel and it is, as it were, filled with air; and it can

विशेष प्राणायाम आहे आणि तोच का-
यतो मुख्य कटाक्षित, त्याचें निरूपण पु-
ढील सूत्रीं होईल. अस्तु. शरीरामध्ये जो
वायु आहे त्यास प्राण म्हणतात. जगन्मं-
डलामध्येहि वायु परिपूर्ण आहे. रेचक
आणि पूरक किंवा श्वास आणि प्रश्वास
यांच्या योगानें शरीरांतील वायूचा म्हणजे
प्राणाचा जगन्मंडलांतील वायूशीं म्हणजे
महाप्राणाशीं सतत संबंध घडत आहे.
रेचक किंवा पूरक हे व्यापार करायचेच
नाहींत. मग शरीरस्थ प्राणाची आणि
बाह्य प्राणाची समावस्था झाली. गति
म्हणून कोठें राहिली नाही. यासच मा-
गील सूत्रामध्ये गतिविच्छेद असें म्हटलें
आहे. रेचक, पूरक, आणि कुंभक असे
हे प्राणायामाचे तीन प्रकार आहेत. देश,
काल, संख्या हीं घेऊन या तीन प्रका-
रांचा विचार केला असतां त्यामध्ये दीर्घ
आणि सूक्ष्म असा विचार उत्पन्न होतो.
हें कसें ? श्वास सोडतेवेळीं बारा अंगुळां-
पर्यंत त्याची बाहेर धारा चालावी. म्हणजे
रेचकाची धारा बारा अंगुळें असावी.
आंत श्वास घेतेवेळीं बारा अंगुळांपर्यंत
त्याची धारा आंत चालली आहे असा
अनुभव घडावा. म्हणजे पूरकाची धारा
आंत बारा अंगुळें असावी. हा प्राणायामाचा
देश. पुनः, त्याचा काल छत्तीस
मात्रा आहे. ऱ्हस्व स्वर उच्चारण्यास
जो काल लागतो त्याचें नांव मात्रा. अशा
छत्तीस मात्रांपर्यंत रेचक किंवा पूरक घ-
डत असावा. याचें नांव प्राणायामाचा
काल. जितके वेळ हा प्राणायाम करा-
याचा तितकी त्याची संख्या हींच प्राणा-

be emptied, and it can be filled ;
and, therefore, the terms *Rechaka*
and *Pûraka* explain themselves.
But what is the origin of the
word *Kumbhaka* ? The term *Kum-
bha* means a vessel ; and the
lungs are compared to a vessel.
Being filled with air, the lungs
resemble a vessel full of water ;
and this water is tranquil and
motionless. Even like this the
air in the lungs can be motion-
less ; and then all the air in the
human body is tranquil and mo-
tionless. Being compared to a
vessel of water in this condition,
the air in the lungs, at once still
and tranquil, is called *Kumbhaka*.
These are the three kinds of
Prânâyâma—*Rechaka*, *Pûraka*,
and *Kumbhaka*. Beyond these
there is a fourth *Prânâyâma*
which is of special importance,
and it will be explained in the
next sûtra. Again, the air in
the human body is simply called
Prâna. But the whole world is
filled with air ; and the two
systems of air communicate
with one another by means of
the processes of *Rechaka* and
Pûraka. When the two pro-
cesses of *Rechaka* and *Pûraka*
are discontinued, the system of
air in the human body and the
system of air in the world,
become thoroughly equiposed.
There is no motion any-where.
This is characterized in the last
sûtra as *Gati-vichcheda*. These
are the three processes of res-
training breath—*Rechaka*, *Pûra-
ka*, and *Kumbhaka*. When these
are examined in relation to time,
place, and number ; each of these
three is to be divided into long
and short or rather gross and
subtle. How is this ? When the

सूत्राणि.

बाह्यांतरविषयाक्षेपी चतुर्थः ॥ ५१ ॥

भावार्थः । बाह्यो वायुरांतरो वायुश्च विषयौ यस्य स चतुर्थः । कथं द्वौ विषयौ तस्य । तयोर्द्वयोर्विषययोः सूक्ष्मदृष्ट्या यत् पर्यालोचनं स आक्षेपः । युगपदेव झटिति सिध्यति कुंभकः । चतुर्थो बाह्याभ्यंतरविषयपर्यालोचनेन सिध्यति । तेन कुंभकाद् भिद्यते । चतुर्थप्राणायामस्यापि दीर्घसूक्ष्मत्वं विद्यते । विद्यते च देशकालसंख्याव्यवस्था । आंतरप्राणस्तंभनेन बाह्यप्राणस्तंभनं भवति । तेन व्यष्टिसमष्टयोरेकत्वं प्राणायामेऽनुभूयते । एतस्मादनुभवाच्चतुर्थे उत्कर्षं गच्छति ॥

ततः क्षीयते प्रकाशावरणं ॥ ५२ ॥

भावार्थः । सत्वगुणः प्रकाशात्मकः । सत्वगुणस्यावरणमविद्या भवति । तदावरणं प्राणायामेन क्षीयते । एतत् प्राणायामफलं । अन्यत् प्राणायामफलमुत्तरस्मिन् सूत्रे निरूपयिष्यते । वेदांतिनः अविद्या चैतन्यस्य ब्रह्मणोऽव्यक्ता शक्तिः । तदाधारेण तस्मिन् लीना विद्यते । यदा सा व्यक्ता भवति तदा जगत्प्रपंचो निर्मायते । जैनास्तु ज्ञानावरणीयं कर्मेति मन्यन्ते । कर्म तु तेषां मते पुद्गलस्य गुणः । तेन कर्म पौद्गलिकं । तत् कर्म जीवचैतन्यमास्तु बध्नाति । यथा यथा तत् कर्म क्षीयते तथा तथा जीवचैतन्यं बंधाद् मुच्यते । तेन तेषां मतेऽविद्या स्वतंत्रा शक्तिर्नास्ति । कर्म सर्वप्रपंचस्य कारणं ते मन्यन्ते ॥

यामाचा देश, काल, आणि संख्या. जसा जसा अभ्यास जोरावेल तसा तसा कुंभक अधिक वेळपर्यंत साधतां येईल. पुनः, जसा जसा अभ्यास जोरावेल तसा तसा प्राणायामाचा देश, काल, आणि संख्या हीं वाढत जातील. प्रथमच पूर्ण री-

air is let out through the nose, its stream should be as long as six inches ; that is, the stream of the *Rechaka* should be six inches ; and when the air is let in, its stream should be six inches in length ; that is, the length of the stream of the *Pûraka* should-

होतो, जगताचा प्रलय होतो, परब्रह्म सर्वदैव शुद्ध्या शुद्धच. परब्रह्मानें संकल्प केला कीं उत्पत्ति होते. आणि या उत्पत्तिमध्ये माया चालक, पराक्रमी. परब्रह्मानें संकल्प केला कीं माया नष्ट होते. आपल्या संकल्पानें परब्रह्म मायाचक्र सोडून देतें. आणि तें चक्र त्याच्या कर्माप्रमाणें जीवाच्या मागें लागतें. द्वैत सिद्धांताप्रमाणें जीव भिन्न आणि परमेश्वर भिन्न. जीव-सृष्टि परमेश्वरानें उत्पन्न केलेली. संकल्प करून परमेश्वराला अविद्येची किंवा मायेची योजना करावी लागत नाही. परमेश्वर किंवा विष्णु संकल्प करतो आणि तेणेंकरून जीवादि सृष्टि उत्पन्न होते. उपाधि नित्य आहे. आणि ती जीवाच्या पाठीमागें लागली आहे. ज्ञानाच्या योगानें आणि विष्णु-भक्तीच्या योगानें जीव तिजपासून सुटतो. विशिष्टद्वैतवादी म्हणतात कीं अजा ही परब्रह्माची शक्ति आहे. आणि या शक्तीच्या योगेंकरून नारायण जगत् उत्पन्न करतो. शुद्धाद्वैत असें मानतात कीं, ही शक्ति परिणामरूप कार्य परब्रह्माचें आहे. याविषयीं पुढील सूत्रांवरून निर्णय होईल.

The Advaita, the Dvaita, the Vishistâdvaita, and the Shuddhâdvaita—these different schools of the Vedânta-philosophy maintain that there is a creative power of the Supreme Spirit. But the philosophy of each school is distinct. The Advaita-doctrine is—knowledge or intellection is a power of the Supreme Spirit. This power degenerates, or rather slides. How is this? The Supreme Spirit intends—let me create, let me multiply; from this intention, ignorance or delusion springs up; and then matter is created. This ignorance or delusion does not touch the Supreme Spirit. The delusion attaches to the human spirit or rather the animal spirit, which is a portion or a reflection of the Supreme Spirit. When the animal-spirit escapes from this delusion, it is delivered. When the Supreme Spirit intends, the delusion is destroyed—that all the existence is drawn in—the Supreme Spirit is absolutely pure at all times. It is never deluded. As soon as He intends, a system is created in which delusion plays a part. As soon as He intends, delusion ceases. He himself is never affected by delusion. The Dvaita-doctrine is—the human spirit is distinct from the Supreme Spirit. The human spirit or the animal-spirit is a creation of the Personal God or the Supreme Spirit. This Personal God does not let loose the wheel of delusion by means of his intention. *Visnu*, the Supreme God, intends and the whole universe, material and spiritual, springs into existence. Ignorance, nar-

सूत्राणि.

कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः ॥ १० ॥

भावार्थः । यथा आदित्यो देवमध्वित्यादिषु विरोधो नास्ति तथाऽत्र-
रूपकनिरूपणाद् विरोधो नास्तीति सूत्रार्थः ॥ अत्र शं-
करः । भेदस्तूपाधिनिमित्तो मिथ्याज्ञानकल्पितो न पारमा-
र्थिकः । + + मध्वादिवत् । यथादित्यस्याऽमधुनो मधुत्वं
वाचश्चाधेनोर्धेनुत्वं द्युलोकादीनां चाऽनग्नीनामग्नित्वमित्येवं-
जातीयकं कल्प्यते । एवमिदमनजाया अजात्वं कल्प्यत इ-
त्यर्थः । तस्मादविरोधस्तेजोबन्धेष्वजाशब्दप्रयोगस्येति ॥ मध्वस्तु
विशेषतो व्याख्यां न करोति । रामानुजस्तु कल्पनं कृत्तिः
सृष्टिः जगत्सृष्ट्युपदेशादित्यर्थः । + + + अनेन कल्पनोप-
देशेनाऽस्याः प्रकृतेः कार्यकारणरूपेणाऽवस्थाद्वयाऽन्वयोऽव-
गम्यते । सा हि प्रलयवेलायां ब्रह्मतापन्नाऽविभक्तनामरूपाऽ-
व्यक्तादिशब्दवाच्या सूक्ष्मरूपेणाऽवतिष्ठते । सृष्टिवेलायां तू-
द्भूतमत्वादिगुणविभक्तनामरूपाव्यक्तादिशब्दवाच्या तेजोऽव-
न्नादिरूपेण च परिणता लोहितशुक्लकृष्णाकाराऽजाऽव-
तिष्ठते । अतःकारणाऽवस्थाऽजा कार्याऽवस्था च ज्योति-
रूपक्रमेति न विरोध इति ॥ बल्लभः । आद्या सृष्टिः कल्प-
नयाऽजाशब्देनोच्यते । यथा ह्यजा वर्करसहिता सवत्सा स्वा-
मित्सहिता तथेयमित्युपदेशपदात् । + + + योगरूढिव्यति-
रेकेणाऽप्येषा वेदे शब्दप्रवृत्तिरिति ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतांतरात्मा । श्वे० उ०
(६.११.) ॥

१०. पुनः कल्पनेचें वर्णन आहे, म्हणून विरोध नाही. यास मधु आणि दुसऱ्या विषयांचा दृष्टांत आहे.

१०. आदित्य देवाचा मधु म्हणजे मध आहे. अशीं जीं वर्णनें आहेत त्यांमध्ये विरोध नाही. तसाच अजा या शक्तीच्या वर्णनामध्ये विरोध नाही. तें रूपक आहे इतका सूत्रार्थ. यावर शंकराचार्य असें म्हणतात:—अजा ही जी शक्ति ती निराळी आणि परब्रह्म निराळें. असा भेद मानणें हें वास्तविक नाही. वास्तविक ऐक्यच. परंतु मिथ्या-ज्ञानाचा उपाधि जडला असल्यामुळें भेद कल्पना उत्पन्न होते. यास दृष्टांत. सूर्य कांहीं वास्तविक मध नाही. तथापि तो मध असें वर्णन आहे. वाणी कांहीं वास्तविक धेनु नव्हे. तथापि ती धेनु असें वर्णिलें आहे. दुलोकादि कांहीं अग्नि नव्हेत. तथापि ते अग्नि असें कल्पिलें आहे. तसेंच अजा ही शक्ति स्वतंत्र नसतां अजा म्हणून कांहीं एक शक्ति कल्पिली आहे. आणि तेज, पाणी, आणि अन्न हें तिचें स्वरूप आहे असें जें मानलें त्यामध्ये विरोध म्हणून नाही. यावर मध्वाचार्यांनीं विशेष व्याख्या केली नाही. रामानुज असें म्हणतात कीं, सूत्रांतील कल्पना-शब्दाचा अर्थ सृष्टि असा करावा. ++ मग सूत्रामध्ये 'कल्पनोपदेशात्' असें जें पद आहे त्याचा अर्थ जगत्-उत्पत्ति-वर्णनावरून असा झाला. मग प्रकृतीच्या दोन अवस्था

10. A semblance is described; there is, therefore, no discrepancy, as in the case of honey and other things.

rowness of vision, tendency to be deluded, is a permanent condition of the animal-spirit. From this delusion the human spirit is delivered, when it obtains knowledge and perseveres in spiritual devotion and adoration of Vishnu. The Vishistâdvaita-doctrine is—there is a primordial power of the Supreme Spirit; it is called Ajâ. By means of this power, Nârâyana creates the universe. The Shuddhâdvaita-doctrine is—this primordial power is a transformation of the Supreme Spirit. The following sūtras will throw more light upon this subject.

10. The term *Kalpanâ* is used in the sūtra. It means a supposition or a semblance. There is no discrepancy in such descriptions as "the Sun is the honey of gods;" So also there is no discrepancy in the description of the power called *Ajâ*. The descriptions are mere illustrations. This is the sense of the sūtra. About this Shankarâchârya observes:—the power *Ajâ* is distinct from the Supreme Spirit. Such a distinction is, however, not real. Really they are identical, because ignorance clings to the spirit; the distinction is supposed to exist. This is to be illustrated thus. Really speaking the Sun is not honey. It is, however, described to be honey. Really speaking, the power of speech is not a cow. It is, how-

सूत्राणि.

कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदगि
भावार्थः । यथा आदित्यो देवमध्वित्य

रूपकनिरूपणाद् विरोधो

करः । भेदस्तूपाधिनिधि

र्थिकः । + + मध्वादि

वाचश्चाधेनोर्धेनुत्वं

जातीयकं कल्प

स्यर्थः । तस्मात्

विशेषतो

सृष्टिः

देशे

ग

शक्ति

कारणरूप

नै परब्रह्म जो ना-

र्याही आहेच. कार्यरूप

ती नारायणाच्या इच्छेनुरूप

होते. अशी ही अजा किंवा प्रकृ-

ती प्रक्रिया आहे. म्हणून सूक्ष्म

शक्ति, जी कारणात्मिका, ती नि-

राळी, आणि सत्व, रज, तमोगुणरूपा

जी कार्यात्मिका ती निराळी; अशी क-

ल्पना केली असतां विरोध नाही. यावर

बहुभ असैं म्हणतात:-आद्य-सृष्टि म्हणून

एक मानायाची. तीच अजा. दृष्टान्तें

हिच्या रूपाचें निरूपण होतें. कोणी य-

जमान आहे. त्याची शेळी त्याजवळ

आहे. आणि त्या शेळीला करडू आहे.

या परंपरेमध्ये त्या यजमानानें जी शेळी

मिळविली हीच जणों प्रथम सृष्टि. ति-

10. A well-known case of being a cause, there is a case of being an effect.

पदार्थनिर्वाहः

ow. s as not de-man-in in-really there state-f light, n this fer any imānuja

term Kal-
The sūtra should
into creation. Then
Kalpanopadeshât used
sūtra would signify on ac-
out of the creation of the world.
Thus then it would be proved
that the Prakriti or noumenon
exists in two conditions—that of
cause and that of effect. When
the world is destroyed, the nou-
menon then is absorbed into the
Supreme Spirit; then it has no
separate name; then it has no
separate form; and such a condi-
tion is then characterized to be
non-manifest or latent *Avyakta*.
The power *Ajâ* in the form of cause
exists subtly in the Supreme
Spirit—*Nârâyana*; and as *Nârâ-
yana* desires, the power *Ajâ*
manifests itself. This is the
philosophy of this noumenal pow-
er—*Ajâ*—or *Prakriti*. Hence
there is no discrepancy in the
arrangement that the noumenal
subtle power as cause is distinct
from the noumenal subtle
power as effect, the latter con-
sisting of the three qualities—
light, foulness, and darkness.
About this Vallabha observes:—
there are two conditions of the
creation itself. The one is pri-
mordial. This is named *Ajâ*.

एन प्रपंच वाढला.

ए ह्या शेळीचा

पतां, अजा

व्यवस्था

दाचा

३.

लें,

कट होतें.

द सृष्टि उत्पन्न

शुद्ध्या शुद्धच. परंतु

करून, त्याचें आवरण होतें.

अविद्येचा प्रपंच. अविद्येवांचून

सृष्टि नाही. अशी ही अविद्या तिचें

रूप भ्रम. हा स्वैच्छिक परब्रह्माला ज-

डतो. आणि त्यापासून विवर्तरूपी भ्र-

मात्मक ही सृष्टि उत्पन्न होते. ब्रह्ममात्र

सत्य. बाकी सर्व असत्य. रामानुज

कार्यरूपी आणि कारणरूपी शक्ति कशी

मानतात याचें विवेचन वर झालेंच आहे.

वह्ममते ब्रह्माचे दोन परिणाम हो-

तात. एक विकार आणि एक अवि-

कार. विकार-परिणाम म्हणजे जसें दु-

धाचें दहि होतें तसें. अविकार-परि-

णाम म्हणजे सोन्याचे जसे दागिने कर-

तात तसें. स्वेच्छेनें ब्रह्म परिणाम पावतें.

सारीं कार्ये ब्रह्माचीं. ब्रह्माच्या ठिकाणीं

पूर्णानंद. देव जीव आहेत. त्यांच्या-

मध्ये आनंदाचें तारतम्य आहे. मनुष्या-

चा जो जीव त्याच्यामध्ये आनंदांश थोडा

An illustration will explain this proposition. There is a householder. He possesses a she-goat; and gradually the she-goat begets young ones. Now in this succession of two facts, his getting a she-goat is, as it were, the first creation. The she-goat begetting young ones, the number of goats grows. This is, as it were, the world as we see it.

Such an illustration will explain the action of the power called *Ajâ*. The term *Ajâ* is used in the Upanisads, neither in its etymological nor in its conventional sense.

We think it necessary to offer a few remarks upon this philosophy of the *Ajâ*-power. According to the doctrine of Shankarâchârya Brahma or the Supreme Spirit assumes two forms. When it assumes the universal form known as *Samasti*, it manifests its universal form or *Virât-rûpa*. From it are produced gods, human beings, and others. But the Supreme Spirit is above the activity of creation—pure for ever. It is, however, clouded over when it desires. This is the condition of *Âvarana* and is followed by the manifold development of ignorance. There can be no creation unless there is ignorance. Delusion is the form of ignorance, and delusion clings to the Supreme Spirit, though it is independent and swayed by its own desires; and from the delusion a development as false as the delusion itself comes into existence. This development is called *Vivarta*. The Supreme Spirit or Brahma is alone real, all the rest is false. It has

असें सिद्ध झालें. एक कारणरूप, आणि एक कार्यरूप. जेव्हां सृष्टीचा प्रलय होतो तेव्हां सारीच प्रकृति ब्रह्माशीं जाऊन मिळते. मग तिला पृथक् नाम नाही, मग तिचें पृथक् रूप नाही; आणि अशी जी त्या शक्तीची स्थिति तिचें नांव अव्यक्त. हें तिचें कारणरूप. तेज, पाणी, आणि अन्न यांचें रूप धारण करून ती शक्ति परिणाम पावते. तेव्हां तांबडें, पांढरें, आणि काळें असा तिचा आकार. म्हणजे सत्व, रज, तमो-गुणाची ती बनलेली शक्ति. हें अजा या शक्तीचें कार्यरूप. ज्यावेळेस सृष्टि उत्पन्न होते त्या वेळेस हें तिचें रूप प्रकट होतें. मग तिचें निराळें नांव, निराळें रूप, अशा स्थितींतील जी ही अजा शक्ति तिला व्यक्त असें म्हणतात. कारणरूप जी अजा ती सूक्ष्मरूपानें परब्रह्म जो नारायण त्याच्या ठायीं आहेच. कार्यरूप जी अजा ती नारायणाच्या इच्छेनुरूप प्रकट होते. अशी ही अजा किंवा प्रकृतीविषयीं प्रक्रिया आहे. म्हणून सूक्ष्म जी शक्ति, जी कारणात्मिका, ती निराळी, आणि सत्व, रज, तमोगुणरूपा जी कार्यात्मिका ती निराळी; अशी कल्पना केली असतां विरोध नाही. यावर वल्लभ असें म्हणतात:—आद्य-सृष्टि म्हणून एक मानायाची. तीच अजा. दृष्टांतानें हिच्या रूपाचें निरूपण होतें. कोणी यजमान आहे. त्याची शेळी त्याजवळ आहे. आणि त्या शेळीला करदूं आहे. या परंपरेमध्ये त्या यजमानानें जी शेळी मिळविली हीच जणों प्रथम सृष्टि. ति-

ever, described to be a cow. Really speaking such regions as the heavens and others are not fires. They are, however, described to be fires. In like manner *Ajâ* is described to be an independent power, though really speaking it is not. Hence there is no discrepancy in the statement that it is made up of light, water, and food. Upon this Madhvâchârya does not offer any special comments. Râmânûja observes:—that the term *Kalpanâ* used in the sūtra should be interpreted into *creation*. Then the term *Kalpanopadeshât* used in the sūtra would signify *on account of the creation of the world*. Thus then it would be proved that the Prakriti or noumenon exists in two conditions—that of cause and that of effect. When the world is destroyed, the noumenon then is absorbed into the Supreme Spirit; then it has no separate name; then it has no separate form; and such a condition is then characterized to be non-manifest or latent *Avyakta*. The power *Ajâ* in the form of cause exists subtly in the Supreme Spirit—*Nârâyana*; and as *Nârâyana* desires, the power *Ajâ* manifests itself. This is the philosophy of this noumenal power—*Ajâ*—or Prakriti. Hence there is no discrepancy in the arrangement that the noumenal subtle power as cause is distinct from the noumenal subtle power as effect, the latter consisting of the three qualities—light, foulness, and darkness. About this Vallabha observes:—there are two conditions of the creation itself. The one is primordial. This is named *Ajâ*.

चाच पुढें करडें होऊन प्रपंच वाढला. ही प्रत्यक्ष सृष्टि. असा ह्या शेळीचा दृष्टांत घेऊन वर्णन केलें असतां, अजा म्हणून जी शक्ति आहे तिची व्यवस्था नीट लागते. हा जो अजा-शब्दाचा उपनिषदांत प्रयोग केला आहे तो यौगिकहि नव्हे आणि रुढीप्रमाणेहि नव्हे.

ही जी वेदांत-प्रक्रिया तिजविषयीं आम्हास थोडें निरूपण केलें पाहिजे. तें असें. शंकरमते ब्रह्माचीं दोन रूपें आहेत. समष्टिरूप त्यानें धारण केलें, म्हणजे परमेश्वराचें विराटरूप प्रकट होतें. त्यापासून देव, मनुष्यादि सृष्टि उत्पन्न होते. परब्रह्म तें शुद्धाच्या शुद्धच. परंतु इच्छा-मात्रेकरून, त्याचें आवरण होतें. मग अविद्येचा प्रपंच. अविद्येवांचून सृष्टि नाही. अशी ही अविद्या तिचें रूप भ्रम. हा स्वैच्छिक परब्रह्माला जडतो. आणि त्यापासून विवर्तरूपी भ्रमात्मक ही सृष्टि उत्पन्न होते. ब्रह्ममात्र सत्य. बाकी सर्व असत्य. रामानुज कार्यरूपी आणि कारणरूपी शक्ति कशी मानतात याचें विवेचन वर झालेंच आहे. वल्लभमते ब्रह्माचे दोन परिणाम होतात. एक विकार आणि एक अविकार. विकार-परिणाम म्हणजे जसें दुधाचें दहि होतें तसें. अविकार-परिणाम म्हणजे सोन्याचे जसे दागिने करतात तसें. स्वेच्छेनें ब्रह्म परिणाम पावतें. सारीं कार्ये ब्रह्माचीं. ब्रह्माच्या ठिकाणीं पूर्णानंद. देव जीव आहेत. त्यांच्यामध्ये आनंदाचें तारतम्य आहे. मनुष्याचा जो जीव त्याच्यामध्ये आनंदांश थोडा

An illustration will explain this proposition. There is a householder. He possesses a she-goat; and gradually the she-goat begets young ones. Now in this succession of two facts, his getting a she-goat is, as it were, the first creation. The she-goat begetting young ones, the number of goats grows. This is, as it were, the world as we see it. Such an illustration will explain the action of the power called *Ajâ*. The term *Ajâ* is used in the Upanisads, neither in its etymological nor in its conventional sense.

We think it necessary to offer a few remarks upon this philosophy of the *Ajâ*-power. According to the doctrine of Shankarâchârya Brahma or the Supreme Spirit assumes two forms. When it assumes the universal form known as *Samasti*, it manifests its universal form or *Virât-rûpa*. From it are produced gods, human beings, and others. But the Supreme Spirit is above the activity of creation—pure for ever. It is, however, clouded over when it desires. This is the condition of *Âvarana* and is followed by the manifold development of ignorance. There can be no creation unless there is ignorance. Delusion is the form of ignorance, and delusion clings to the Supreme Spirit, though it is independent and swayed by its own desires; and from the delusion a development as false as the delusion itself comes into existence. This development is called *Vivarta*. The Supreme Spirit or Brahma is alone real, all the rest is false. It has

आला आहे. त्याहि आनंदाची स्थिति क्षणिक. वरचेवर तो अधिक उणा होतो. दगड धोंडे हीं जड द्रव्यें यामध्ये आनंदाचा सर्वथैव तिरोभाव. मनुष्यामध्ये अंतर्यामि अणुमात्र ब्रह्म आहे. त्याच्या योगानें जीवास प्रकाश होतो. जीव भोक्ता. जगत् सत्य आहे. मी माझे हें अविद्येचें फल. ब्रह्म सच्चिदानंदरूप. त्याच्या सदंशापासून जड प्रकृति उत्पन्न झाली, आणि चिदंशापासून पुरुष उत्पन्न झाला. त्यापासून ब्रह्मा, विष्णु, शिव ह्या देवता उत्पन्न झाल्या. त्यांच्या ठायीं साक्षात् ब्रह्मानंद आहे. ही आदि सृष्टि. यासंबंधीं उपनिषद्वाक्य आलें आहे त्याचें भाषांतर एणेंप्रमाणें. “ एक देव सर्व भूतामध्ये गूढ राहून (वास करीत आहे. तो) सर्वव्यापी सर्व भूतांचा अंतरात्मा आहे.”

already been stated how Râmânuja recognizes the same power to be in two conditions—that of cause and that of effect. Vallabha considers that the Supreme Spirit is transformed. According to him there are two kinds of transformations. An illustration will explain them. Milk is transformed into curds. This is one kind. Gold is transformed into ornaments. This is the other kind. The first is transformation with a modification of the original substance; the other is simple transformation without any modification. Of its own accord, Brahma undergoes these transformations. All the phenomena are Brahma transformed. In Brahma there is perfect beatitude. The gods are so many beings, each having his individual life. Their joy is comparative. In man himself there is little happiness. Even that happiness itself is transient. Now and then it is susceptible of increase or decrease. In material objects such as stones, joy is not manifested at all. It is totally concealed or latent. In man there is Brahma as subtle as an atom. Brahma in this form is called *Antaryâmi*; and this is the source of light to the human spirit. The human spirit, and not the *Antaryâmi*, enjoys or suffers. The world itself is real. This is I, this is mine—such thoughts and feelings spring from ignorance or delusion. Brahma is existence, intelligence, and happiness. From existence, semi-material noumenon sprang; and from intelligence Person (*purusa*) sprang, and from the Person came forth the gods Brahmâ, Visnu and Shiva;

सूत्राणि.

न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च ॥ ११ ॥

भावार्थः । सांख्यानां पंचविंशतितत्त्वानामत्राऽनुसंधास्यमानेषूपनिष-
द्वाक्येषु संग्रहो नास्ति । किं कारणं । पंचविंशतिसंख्यायां
समविभक्तानि भूतादिपंचकानि सांख्ये न घटंते । अन्यत्
कारणं च । उपनिषद्वाक्ये पंचविंशत्यधिका संख्या आत्माका-
शयोर्ग्रहणात् परिगण्यते ॥ अत्र शंकरः रूढत्वाऽभिप्रायेणैव
केचित् पंचजना नाम विवक्ष्यंते । न सांख्यतत्त्वाऽभिप्रायेण ।
ते कतीयस्यामाकांक्षायां पुनः पंचेति प्रयुज्यते पंचजना
नाम केचित् । ते च पंचेत्यर्थः । सप्तर्षयः सप्तेति यथेति ॥
मध्वः विशेषतो व्याख्यां न करोति ॥ अत्र रामानुजः । अ-
तस्तं षड्विंशकमित्याहुः सप्तविंशकमथाऽपरे इति श्रुतिप्रसिद्धः
सर्वतत्त्वाश्रयभूतः सर्वेश्वरः परमपुरुषोऽत्राऽभिधीयत इति ॥
अत्र बल्लभः । संख्येयपरत्वे द्वितीयस्य संख्यात्वे पंचत्वमेव
पूर्ववच्चेदनन्वयः विधायकाभावाच्च ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

यस्मिन् पंच पंचजनाः आकाशश्च प्रतिष्ठितः । तमेव मन्य आत्मानं
विद्वान् ब्रह्माऽमृतोऽमृतं । वृ० आ० उ० (४-२, १९.) ॥ मूलप्रकृ-
तिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त । षोडशकश्च विकारो न प्र-
कृतिर्न विकृतिः पुरुषः । सां० का० (३.) ॥ पंच सप्त च वर्षाणि
न वर्षे शतक्रतुः ॥ पंचानां त्वां पंचजनानां यंत्राय धर्त्राय गृह्णामि ।
तै० सं० (१-६, १, २.) ॥

and these gods have as perfect
happiness as that of Brahma.
This is the primordial creation.
The following is the translation
of the Upanisad texts quoted
in connection with this sūtra.
“One deity (abides) concealed in

११. संख्येच्या उच्चारणा-
वरूनहि तसें नव्हे; कारण नि-
रनिराळीं तत्वे सांगितलीं आ-
हेत, आणि अधिक (संख्या)
होते.

११. “ पांच पंचजन ” असें उप-
निषदामध्ये आले आहे. याचा अर्थ
करायाचा आहे. त्याविषयी वेदांती आणि
सांख्य पंडित मोठी ओढाताण करतात.
सांख्यमताभिमानी असें म्हणतात कीं,
“ पांच पांच जण ” म्हणजे पंचवीस जण
म्हणजे आमचीं पंचवीस तत्वे. म्हणून
उपनिषदामध्ये सांख्यमताचें निरूपण
झालें आहे. सांख्यसिद्धांतामध्ये पंचवी-
स तत्वांचेंच ग्रहण केलें आहे. यावर
वेदांती असें म्हणतात कीं “ पांच पंच-
जन ” या उपनिषदांतील तुकड्याचा
असा अर्थ करतां येत नाही. कारण
एकेकांत पांच अशीं पांच पंचकें सांख्य-
सिद्धांतामध्ये वर्णिलीं नाहीत. त्या सि-
द्धांतामध्ये तत्वांची संख्या निरनिराळी
आहे. तीं सांख्यतत्वे हीं. पुरुष म्हणजे
आत्मा, प्रकृति, बुद्धि, अहंकार, मन,
पांच ज्ञानेंद्रियें, पांच कर्मेन्द्रियें, पांच
तन्मात्रा, आणि पांच स्थूलभूतें मिळून
पंचवीसांची भरती होते. पण या पंच-
वीसांचे पांच पांच असे तुकडे कोठें पा-
डतां येतात ? प्रकृति एक स्वतंत्रच आहे,
बुद्धि एक स्वतंत्रच आहे. यामुळें त्या
वाक्यांचा अर्थ तसा करतां येत नाही
हें एक कारण. दुसरें कारण असें कीं
ज्या उपनिषद्वाक्यामध्ये पांच पंचजन

11. Not so ; even from
the mention of a number;
because different elements
(are stated,) and because
(there is) excess (in
number.)

all existences—omnipresent and
the soul of all existences.”

11. An Upanisad-text men-
tions five *Pancha-janas*. This is
to be interpreted. This text is
twisted by the Vedântins and Sân-
khyas into interpretations to suit
their own systems of philosophy.
The Sânkhyas state that five *Pan-
cha-janas* are five times five *Janas*;
that is, twenty-five *Janas*; that
is, their own twenty-five essential
elements; and that, therefore, the
Upanisad supports their system
of philosophy. It need not be
stated that the Sânkhyas enume-
rate twenty-five original elements.
Upon this the Vedântins observe
that the phrase—*five Pancha-
janas*—is not to be interpreted
as the Sânkhyas do; because the
twenty-five elements of the Sân-
khyas cannot be divided into
groups, each consisting of five
elements. There are groups con-
sisting of different numbers. The
Sânkhya elements are—the per-
son or the soul, noumenon
(*Prakriti*), intellect (*Buddhi*),
mind (*Mana*), the five senses
(*Pancha jnânendriya*), the five
organs of external activity (*Pan-
cha Karmendriya*), the five subtle
bodies (*Pancha-tanmâtrâ*), the
five gross bodies (*Pancha-sthûla-
bhûta*)—all these together num-
ber twenty-five. Can these be
divided into equal groups, each
consisting of five elements? The

१. तप, स्वाध्याय (आणि)
ईश्वर-प्रणिधान-हीं क्रियायोग.

नानें आणि समाधि लावल्यानें निर्वृत्तिक-
चित्त करायाचें आणि आत्म्याला स्वतां-
ची ओळख करून द्यायाची. संप्रज्ञात स-
माधीच्या योगानें असंप्रज्ञात समाधि साध-
तो. असें प्रथम-पादांत दाखविलें आहे.
संप्रज्ञात समाधि साधण्याची योग्यता
येण्याकरितां यमनियमादि आचरले पा-
हिजेत. या यमनियमादि साधनांचें नि-
रूपण या द्वितीय पादांत आहे. त्या द्वि-
तीय पादाचें हें प्रथम सूत्र.

१. तप म्हणजे काय, स्वाध्याय म्ह-
णजे काय, ईश्वर-प्रणिधान म्हणजे काय,
हें समजलें पाहिजे. या प्रत्येकाचें नांव
क्रियायोग असें ठेवलें आहे; कारण देह-
दंडनाच्या योगानें चित्त एकाम्र आणि
निर्वृत्तिक करायाचें, आणि निर्बीज स-
माधि साधायचा. परंतु देहदंडन करणें
म्हणजे तपश्चर्या करणें. या तपश्चर्येचे नाना-
प्रकार आहेत. इतकें सांगितलें म्हणजे पुरे
कीं तपश्चर्येचा आणि संसाराचा विरोध
आहे. संसारच करावा आणि त्यांतच परम
पुरुषार्थ आहे असा पूर्ण कटाक्ष पूर्वमीमां-
सेचा. योगमार्ग भिन्न. त्यामध्ये संसार-
त्यागावर पूर्णकटाक्ष. तेव्हां एक पूर्वमी-
मांसापरंपरा आणि दुसरी योगपरंपरा;
परंतु पूर्वमीमांसा, संहिता, ब्राह्मणादि मं-
थांत भरली आहे; त्यामध्ये योग नाही.
म्हणून पूर्वमीमांसा-परंपरेस आम्ही वैदिक-
परंपरा असें वारंवार म्हटलें आहे. पूर्व-

(३—५)

1. Austerity, acquisi-
tion of knowledge, and pro-
found, prayerful medita-
tion of God—these are
Kriyâ—yoga.

These constitute the Kriyâ-yoga.
The Kriyâ-yoga is the means of
the accomplishment of the Samâ-
dhi-yoga. This second Chapter
is, therefore, said to treat of the
means of Yoga or contemplation.
By means of austerities and other
practices, and by means of con-
templation, the Chitta or the
mind is to be freed from all
thought, feeling, or volition; and
the spirit is thus to be enabled
to know itself. The Samprajnâta-
Samâdhi is the means of accom-
plishing the Asamprajnâta-samâ-
dhi. All this is explained in the
first Chapter. Of accomplishing
the Samprajnâta-Samâdhi, cer-
tain austerities are the means.
These means are explained in the
second Chapter. This is the con-
nection between the first and the
second Chapter of which the
following is the first sūtra.

1. The terms *Tapas*, *Svâdh-
yâya*, and *Îshvara-pranidhâna* are
used in the Sanskrit sūtra. It is
necessary to explain what *Tapas*
is what *Svâdhyaâya* is, and what
Îshvara-pranidhâna is. Each of
these is called Kriyâ-yoga in the
sūtra; because the mind is to be
focused and freed from all activity
by practising certain penances
or *Kriya*, that the Nirbîja-samâ-
dhi may be accomplished. To
practise these penances is to prac-
tise *Tapas* of which there are
various kinds. Suffice it to state
that *Tapas* and the worldly life are
diametrically opposed to each

मीमांसा किंवा वैदिकपरंपरेप्रमाणें वाग-
ण्याचा अधिकार केवळ आर्यांस आहे.
दुसऱ्यांस नाही. योगपरंपरा, म्हणजे वे-
दांतपरंपरा, म्हणजे संसार त्यागपरंपरा;
म्हणजे सन्यासपरंपरा यांचा अधिकार
सर्वास आहे; कारण सार्वभौम व्रत योग-
शास्त्रांत वर्णिलें आहे. कोणा पाहिजे
त्यास हा अधिकार असल्यामुळें जे वेदाचा
त्याग करतात अशा जैन आणि बौद्ध
लोकांचा संन्यासच कायतो परमपुरुषार्थ
असा सिद्धांत आहे. आणि हा परमपु-
रुषार्थ साधण्याकरतां तप आणि ध्यान
यांचा त्यांनीं विशेष विचार केला आहे.
त्यांची प्रक्रिया थोड्यांत आम्ही एथें व-
र्णितों. जैन आणि बौद्ध दोन्हीहि सि-
द्धांताचे लोक व्युत्थानास आश्रव असें
म्हणतात. जैन लोक आश्रव बेताळिस
आहेत असें मानतात. आणि त्यामध्ये
क्रोध, मान, माया, लोभ यांच्या निरनि-
राळ्या स्थितीचें परिगणन केलें आहे.
काम, मृषावाद, पंच इंद्रियांच्या क्रिया,
शोक, विरति, हास्य, भय, जुगुप्सा,
परिग्रह, हिंसा, कायिक, वाचिक, मान-
सिक क्रिया ह्याहि यांत धरल्या आहेत.
ह्या आश्रवास बौद्ध लोक क्लेश असेंहि
म्हणतात. आणि त्या क्लेशामध्यें लोभ,
दोष, मोह, मान, मिथ्यादृष्टि, संशय,
आलस्य, औद्धत्य, निर्लज्जता, पाप-
शीलता, म्हणजे अनौत्ताप्य इत्यादिकांचें
परिगणन करतात. व्युत्थान स्थितीस
जैन आणि बौद्ध मानतात. आणि प्रव-
ज्या हाच आपला परमपुरुषार्थ असें
त्यांनीं मानल्यामुळें संवर आणि निर्जरा

other. The Pûrva-Mîmânsâ-system
declares that worldliness itself
is the means of accomplishing
the purpose of human life.
From the Pûrva-Mîmânsâ, the
Yoga-system essentially differs;
because it declares that all ten-
dency to worldly activity must
be over-come. Thus then there
are two systems—the Pûrva-
Mîmânsâ, and Yoga. The first
is abundantly and almost ex-
clusively propounded in the
Vedic works known as the San-
hitâs and Brâhmanas, which
make a scant reference to the
Yoga-system. We have, there-
fore, characterized the Pûrva-
Mîmânsâ-system as the Vedic
polity—a polity which the Âryas
claimed to be exclusively their
own, and from which non-Âryas
and degenerate Âryas were scru-
pulously excluded. The Yoga-
system—the Vedânta-philosophy
—the system of world-wearied-
ness and abdication of all worldly
activity, that is, the life of
Sanyâsis—this system or polity
is open to all human beings; be-
cause a universal penance is ex-
pounded in the Yoga-philosophy;
because every human being with-
out any reference to race or
creed can practise this Vrata or
penance. The Jainas and the
Buddhists, who reject the Veda,
accept Yoga-philosophy in its
entirety, and declare that self-
abnegation and abdication of the
world are the only means of ac-
complishing the purpose of hu-
man life. They have particularly
and successfully analysed and
explained the processes of *Tapas*
and contemplation as the means
of accomplishing the purpose of

हीं जीं तपाचीं साधनें यांचें निरूपण त्यांच्या ग्रंथांत फारच आहे. वेदादि-ग्रंथामध्ये तप शब्द पुष्कळ वेळ अढळतो, परंतु देह-दंडन असा त्याचा अर्थ केवळ करतां येत नाही. यज्ञ करतांना जीं व्रतें आचरीत तेव्हादेच काय तें तप त्यांस ठाऊक होतें. उपनिषदामध्ये कांहीं कांहीं देह-दंडन-साधक व्रतांचें निरूपण केलें आहे. पाणिनीच्या सूत्रामध्ये चांद्रायण शब्द आला आहे. त्या चांद्रायणव्रताचे दोन प्रकार आहेत. हें चांद्रायणव्रत आणि नाना कृच्छ्रें हे सारे तपाचे आकार. आणि हें तप वरील सूत्रांत क्रिया-योग नांवानें वर्णिलें आहे. प्राजापत्य आणि सांतपन अशीं कृच्छ्रें प्रसिद्ध आहेत. वाचकांच्या लक्षांत येण्याकरतां त्यांचें स्वरूप-कथन केलें पाहिजे. प्राजापत्य कृच्छ्र बारा दिवस पाळयाचें. तीन दिवस प्रातर्भोजन, तीन दिवस सायंभोजन, तीन दिवस अयाचित वृत्ति, म्हणजे कोणापाशीं अन्न मागायाचें नाही, आणि घरा-मध्ये अन्न सांठवून ठेवायाचें नाही. आयत्या वेळेस मिळेल तेव्हादे खायाचें. आणि तीन दिवस मुळींच खायाचें नाही. याप्रमाणें बारा दिवस केलें म्हणजे प्राजापत्य कृच्छ्र साधलें. सांतपन कृच्छ्र दोन दिवसांत साधतें. तें असें; पहिले दिवशीं पंचगव्य घ्यायाचें. आणि दुसरें कांहीं सेवायाचें नाही. अस्तु. पंचगव्य करण्याचा प्रकार असा. गायीचें मूत, गायीचें शेण, गायीचें दूध, दहि, आणि तूप इतकीं मिसळून त्यांत

human life. We will explain therefore, cursorily Jain and Buddhist stand-points. Both characterize the externalization of the mind to be an influx or *Āshrava*. The Jainas enumerate forty-two kinds of *Āshrava* or influx, and include in this number anger, self-conceit, affection or delusion, and all desire, so also lust, lying, the activities of the five senses, sorrow, disappointment, jesting, fear, scandal, possession of property, injury to others, and all acts of the body, mind, and speech. The Bouddhas called these *Āshravas* by the name of *Klesha* and include among the *Kleshas* lust, impurity, delusion, self-conceit, ignorance, doubt, impudence, impropriety, shamelessness, and sinfulness. The Jainas and the Bouddhas condemn externalization and worldliness, and recognize *Pravrajyâ*, abdication of the world as the *summum bonum*, and copiously and frequently explain the nature of austerities for restraining the tendency to externalization (*Samvara*) and for attenuating it (*Nirjarâ*). The term *Tapa* is frequently met with in the Vedic and Sanskrit literature, but it does not exactly signify bodily penances. The Veda knows *Tapas* only in the form of the *Vratas* which they observed in the course of a sacrifice. The Upanisads mention some bodily penances, and a *Sûtra* of *Pânini* forms such words as *Chândrâyana*, which is a penance of two kinds. Such mortification of the flesh as is prescribed in the *Chândrâyana* is a form of *Tapas*; and such *Tapas* is mentioned in the *sûtra* as *Kriyâ-yoga*. *Prâjâpatya* and *Sântapana* are

दर्भाचें पाणी घालायाचें. आणि दुसरे दिवशीं उपास करायाचा. सात दिवसांत साधयाचें त्याचें नांव महासांतपन. पिपीलिका-मध्य आणि यव-मध्य असे दोन चांद्रायण-व्रताचे प्रकार आहेत. हें व्रत महिनाभर आचरायाचें. प्रतिपदेस प्रारंभ करून प्रथम दिवशीं पंधरा घास खायाचे. दररोज एकेक घास उतरीत उतरीत अमावास्येच्या दिवशीं एक घासावर यावयाचें; आणि पुनः एक घासापासून चढवीत चढवीत पूर्णमेच्या दिवशीं पंधरा घासांवर यावयाचें. हें पिपीलिका-मध्य व्रत. अमावास्येच्या दुसऱ्या दिवसापासून एक घासापासून पूर्णमेपर्यंत पंधरा घासपर्यंत चढवायाचें; आणि उतरीत उतरीत अमावास्येच्या दिवशीं एक घासावर यावयाचें. हें यव-मध्य व्रत. वेदाचें अध्ययन करून ओंकार म्हणून मंत्राचा जप करायाचा. याचें नांव स्वाध्याय. जी जी क्रिया करायाची ती ती ब्रह्मार्पण. अशा रीतीनें जें वागायाचें त्याचें नांव ईश्वर-प्रणिधान. या ईश्वर-प्रणिधानाचें निरूपण (१.२४.) सूत्रीं केलें आहे तें पहावें. तप म्हणजे काय हें आम्ही विशेषतः वर्णिलें आहे. कारण देह-दंडन आणि वृत्ति-निरोध असा भेद कल्पून बाह्य आणि आंतर तप असें मानून त्याचें नानाप्रकारें वर्णन केलें आहे. हा क्रिया-योग साधला असतां काय फल प्राप्त होतें हें पुढील सूत्रीं वर्णिलें आहे.

penances well-known to the people. We will describe them that the readers may realize what Tapas is. The penance called Prâjâpatya lasts for twelve days. For three days food is taken once only early in the morning. For three days food is taken once only in the evening. For three days such food and as much food—as can be obtained unasked and without any labour or without storing it in any way—is to be taken; and for three days no food is taken at all. Thus when twelve days are past, the penance called Prâjâpatya is accomplished. The penance called Sântapana lasts for two days. On the first day the Panchagavya is taken, and on the second day nothing is eaten. The Panchagavya is prepared in the following way. Cow's urine, cow-dung, cow's milk, curds and ghee made from cow's milk, are mixed up in a certain proportion with water and to this mixture infusion of Darbhagrass is added. This mixture is a purgative. One day nothing but this mixture is taken, and on the second day there is complete fast. When this process lasts for seven days it is called Mahâsântapana. The two kinds of Chândrâyana are named *Pipîlikâ-Madhya* and *Yava-madhya*. This penance is observed for a month. On the next day after the full moon it is begun when fifteen morsels are eaten. Every day a morsel is reduced, until at last on the new moon day only one morsel is eaten. Then a morsel is added from day to day, until on the new moon day fifteen morsels are eaten. This is the *Pipîlikâ-Madhya-vrata*. On the next day

सूत्राणि.

समाधिभावनार्थः क्लेशतनूकरणार्थश्च ॥ २ ॥

भावार्थः । क्रियायोगः समाधिमुत्पादयति । उत्पादनं नाम भावनं । तत् साधयति । अतः क्रियायोगः समाधिभावनार्थ इति सूत्रे उक्तं । पुनश्च समनंतरसूत्रे येषां परिगणनं करिष्यते ते क्लेशाः । तान् क्रियायोगः शिथिलीकरोति । शिथिलीकरणं तु तनूकरणं । तत् साधयति । अतः क्रियायोगः क्लेशतनूकरणार्थः ॥

अविद्याऽस्मितारागद्वेषाऽभिनिवेशाः क्लेशाः ॥ ३ ॥

भावार्थः । उत्तरेषु सूत्रेष्वेतेषां स्वरूपं कथ्यते । अत्र तु केवलं परिगणनं । क्लेशाः पंच बाधनालक्षणं परितापमुपजनयंतः क्लेशशब्दवाच्या भवन्ति । ते हि चेतसि प्रवर्तमानाः संसारलक्षणं गुणपरिणामं द्रढयंतीति भोजदेवेनोक्तं ॥ ते स्पंदमाना गुणाऽधिकारं द्रढयंति परिणामवस्थापयंति कार्यकारणस्रोत उन्नमयंति परस्पराऽनुग्रहतंत्रीभूत्वा कर्मविपाकं चाऽभिनिर्हरंतीति वेदव्यासेनोक्तं ॥ पंच क्लेशा इति पाठांतरं ॥

after the New moon one morsel is eaten ; and gradually the morsels are increased to fifteen from day to day till on the full moon day fifteen morsels are eaten. Then they are reduced day by day till on the new moon day only one morsel is eaten. This is Yava-madhya-vrata. To study the Veda and to pronounce its mantras with formal *Om* uttered is called *Svâdhyâya*. When whatever we do is offered to God, it is *Ishvara-pranidhâna*, that is, every act we perform must be regulated by the feeling of devotion to God. This subject is fully ex-

२. समाधि साधण्याकरतां
आणि क्लेश कमी करण्याक-
रतां (क्रिया-योग करायाचा).

३. अविद्या, अहंकार,
इच्छा, द्वेष, अभिनिवेश हे
क्लेश.

२. क्रियायोगाच्या योगानें समाधि साधतो, आणि रागद्वेषादिकांचें बल कमी होतें. इतका सूत्रार्थ. सूत्रामध्ये भावना, क्लेश, आणि तनूकरण या शब्दांचा प्रयोग केला आहे. भावना म्हणजे उत्पन्न करणें. तप, स्वाध्याय, आणि ईश्वर-प्रणिधान यांच्या योगानें निर्बीज समाधि साधायचा. अविद्या, अहंकार, रागद्वेष, संसारलंपटपणा, हे क्लेश. जैन ग्रंथांत अशा अर्थी क्लेश शब्दाचा प्रयोग अढळत नाही. बौद्ध ग्रंथांत क्लेश शब्द अढळतो. तनूकरण म्हणजे कृश करणें. या कृश करण्यास जैन लोक निर्जरा असें म्हणतात. आणि यामध्ये उपासतापास, विनय, स्वाध्याय, ध्यान हीं त्यांनीं धरलीं आहेत. असें राग, द्वेषादिकांचें बल कमी झालें, जड शरीर हवें तसें आपल्या ताब्यांत आलें, आणि आसन दड मांडून चित्त एकाग्र करतां आलें, म्हणजे समाधि साधतो इतकें या सूत्राचें रहस्य आहे.

३. मूळ संस्कृत सूत्रांत अभिनिवेश पदाचा प्रयोग झाला आहे. त्याचा अर्थ आपल्या जीवाची प्रीति. ज्याला त्याला जिवंत असावें असें नेहमी वाटतें. किती-

2. For accomplishing contemplation and for attenuating causes of trouble (Kriyâ-yoga is to be practised.)

3. The causes of trouble are ignorance, individualization, desire, aversion, and love of life.

plained in (I. 24.) sūtra of Yoga-philosophy. We have particularly explained what *Tapas* is, because mortification of the flesh is considered to be external *Tapas* which is distinguished from internal *Tapas* consisting in restraining the propensities of the mind of which a variety is expounded. The object of this Kriyâ-Yoga is explained in the next sūtra.

2. By means of Kriyâ-yoga contemplation is accomplished, and the power of desire or aversion is weakened. This is the sense of the sūtra. In the Sanskrit sūtra the terms *Bhâvanâ*, *Klesha*, and *Tanûkarana* are used. The terms *Bhâvanâ* signifies producing. By means of *Tapa*, study, and devotion to God, pure contemplation is to be accomplished. Ignorance, individualization, desire and aversion, and worldliness are *Kleshas*. The term *Klesha* is not seen to be used in this sense in Jain-literature. The term *Klesha* occurs in Buddhistic literature. *Tanûkarana* means attenuation which the Jainas characterize as *Nirjarâ* including in it fasting, modesty, study, and contemplation. When thus the power of desire and aversion and other feelings is weakened; when a pow-

का दुःख होईना मरण नको असें सर्वास वाटतें. या चित्तवृत्तीचें नांव अभिनिवेश. चित्तास त्रास करणाऱ्या ज्या ज्या वृत्ति त्यांचें नांव क्लेश. हे क्लेश पांच आहेत असें सूत्रांत वर्णिलें आहे. त्यांचें स्वरूपकथन क्रमानें पुढील सूत्रीं होईल. या सूत्रीं त्यांचीं फक्त नांवें दिलीं आहेत आणि ते क्लेश पांच आहेत असें दर्शविलें आहे. ह्या ज्या अविद्यादि वृत्ति यांच्या योगानें चित्तास ताप होतो; संसाराविषयीं लंपटपणा ते उत्पन्न करतात. रजोगुण, तमोगुण यांची प्रवृत्ति त्यांच्या योगानें दृढ होते. कर्म-विपाक चित्तामध्ये माजतो. नानाप्रकारचीं कार्ये मनुष्याच्या हातून घडून येतात. अविद्येच्या योगानें अहंकार प्राप्त होतो. अहंकारानें इच्छा किंवा द्वेष दृढ होतो. आणि यांच्या योगानें देहावरचा अभिमान वाढतो. मुक्तीच्या ह्या वृत्ति बाधक म्हणून यास क्लेश असें नांव दिलें आहे.

er of controlling the movements of this material body is acquired, and when a particular posture of the body being fixed, the mind is concentrated and focused, contemplation is accomplished. This is the gist of the sūtra.

3. The term *Klesha* is used in the Sanskrit sūtra. We have rendered it into English by a cause of trouble. The term *Abhinevesha* is also used. It signifies love of life. Every body prefers life, no matter how miserable his condition is; and death is shunned as a matter of course. *Klesha* or cause of trouble is an activity of the mind, which causes uneasiness. These causes are enumerated to be five in the sūtra, which will be defined and fully explained in the following sūtra. The *Klesha* are only named in the sūtra and their number, mentioned. These five activities, such as ignorance, self-consciousness, and others, produce in the human mind an attachment to worldiness and thus cause pain to it. They also strengthen the *Rajoguna* and the *Tamoguna* and augment their influence upon the mind, where *Karma* or a tendency to worldly activity revels; and thus man performs a variety of worldly deeds. Ignorance produces self-consciousness; self-consciousness produces desire or aversion, and thus love of life becomes strong. In this manner ignorance, self-consciousness, desire, aversion, and love of life come in the way of one's deliverance from worldiness; and therefore, they are called causes of trouble or troubles or *Klesha*.

सूत्राणि.

अविद्या क्षेत्रमुत्तरेषां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणां ॥ ४ ॥

भावार्थः । उत्तरेषां नामाऽस्मितारागद्वेषाऽभिनिवेशानामुत्पत्ति-
स्थानं त्वविद्या । तेनाऽविद्या पृथग् गृह्यते । पुनः प्रसुप्त-
तनुविच्छिन्नोदारभेदैरस्मितारागद्वेषाऽभिनिवेशाः प्रत्येकं च-
तुर्धा । तेन ते सर्वे षोडश । तत्र प्रसुप्तं नाम यत् स्थित-
मप्युद्धोधकाऽभावे स्वकार्यं कर्तुमक्षमं । सामर्थ्यं विना या
वासना सा प्रसुप्ता । यथा बाल्याऽवस्थायां । सत्युद्धोधके
प्रतिपक्षचितनेन वासना शिथिलीक्रियते । सा वासना स्व-
कार्यं कर्तुं न शक्नोति तत् तनु । एकवासनयाऽन्यवास-
नाया अभिभवो यथा रागेण द्वेषो द्वेषेण रागो वाऽभि-
भूयते तद् विच्छिन्नं । पुनः । यत् स्वं स्वं कार्यमभिनिर्वर्त-
यति तदुदारं । अत्र परिगणनं । प्रसुप्ताऽस्मिता । तन्व-
स्मिता । विच्छिन्नाऽस्मिता । उदाराऽस्मिता । पुनः । प्रसु-
प्तरागः । तनुरागः । विच्छिन्नरागः । उदाररागः । पुनः ।
प्रसुप्तद्वेषः । तनुद्वेषः । विच्छिन्नद्वेषः । उदारद्वेषः । पुनः ।
प्रसुप्ताऽभिनिवेशः । तन्वभिनिवेशः । विच्छिन्नाऽभिनिवेशः ।
उदाराऽभिनिवेशः । एते षोडश । अविद्या सप्तदशी ॥

असें आलें आहे त्यांत पांचा पांचा पंच-
वीसच तत्वांचें निरूपण कोठें केलें आहे?
त्यांमध्ये आकाश, आत्मा, अशा अधिक
तत्वांचें परिगणन झालें आहे. हें दुसरें
कारण. या दोन कारणांमुळे असें म्ह-
णतां येतें कीं सांख्यसिद्धांतांतील पंच-
वीस तत्वांचें त्या उपनिषद्वाक्यांत नि-
रूपण झालें नाही. सूत्राचा अर्थ इत-
काच कीं पंचवीस तत्वांचें उपनिषद्वा-
क्यांत ग्रहण केलें असतांही सांख्यसि-
द्धांताचें निरूपण नाही; कारण तत्वे
निरनिराळीं वांणलीं आहेत. आणि
तीं पंचविसांपेक्षां अधिक भरतात. यावर
शंकराचार्य असें म्हणतात कीं, पंचजन
म्हणजे पांचजन म्हणजे पांच तत्वे असा
अर्थ करायाचा नाही. पंचजन हें विशेष
नाम आहे. ही रूढ संज्ञा आहे. असे
पंचजन नांवाचे ते किती? हें वर्णन
करण्याचा उद्देश आहे. पंचजन नांवाचे
कोणी आहेत ते पांच. म्हणजे पांच
पंचजन नांवाचे लोक. यावरून सांख्य-
सिद्धांताचें ग्रहण नाही. यास दृष्टांत
सप्तऋषि नांवांचे सात जण. या सूत्रावर
मध्वाचार्य विशेष व्याख्या करीत नाहीत.
यावर रामानुज असें म्हणतात कीं, या
उपनिषदामध्ये परमपुरुष जो सर्वेश्वर
त्याचें निरूपण आहे. तो सर्व तत्वांचा
आश्रय आहे. त्यालाच कोणी सच्चि-
सावा आणि दुसरे कोणी सत्तावितावा
असें म्हणतात. हें उपनिषदामध्ये प्रसिद्ध
आहे. यावर वल्लभाचार्य असें म्हण-
तात:—संस्कृत व्याकरणाप्रमाणें “पांच पं-
चजन” असा समासच सिद्ध होत

(४—४)

noumenon is one only : the in-
tellect is one only. On account
of these reasons the Upanisad
text already mentioned cannot
be interpreted in the way the
Sânkhyas interpret it. Again, the
Upanisad-text, which mentions
five Pancha-janas, does not enu-
merate five times five, that is,
twenty-five elements of the Sânk-
khyas. It mentions such addi-
tional elements as æther (Âkâsha)
and soul (Âtmâ). The conclusion
is that the Upanisad-text already
referred to does not mention the
twenty-five elements of the Sânk-
khyas. The sense of the sûtira
is that though it be admitted
that the Upanisad-text mentions
twenty-five elements, yet no re-
ference is made to the Sânkhya-
philosophy; because different
elements are mentioned; and these
number more than twenty-five.
Upon this Shankarâchârya ob-
serves :—the term *Panchajana*
does not mean five *Jana*; that is,
five elements. Pancha-jana is a
proper name. It is a conven-
tional name. Whose name is
this? There is an object in de-
scribing them in this way. There
are five classes, each being called
Panchajana; that is, there are
five regions, each being called
Panchajana. Thus then the
Sânkhya-philosophy is not enun-
ciated. Take an illustration.
There are seven *Sapta-Risis*. Ma-
dhvâchârya does not offer any
special comment upon this sûtira.
About this Râmânûja observes:—
the Upanisad-text, mentioning
“Pancha pancha janâh,” speaks
of the Highest Person, the
Lord of all; He is the substratum
of all the elements. Some
call him twenty-sixth; and others,

सूत्राणि.

अविद्या क्षेत्रमुत्तरेषां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणां ॥ ४ ॥

भावार्थः । उत्तरेषां नामाऽस्मितारागद्वेषाऽभिनिवेशानामुत्पत्ति-
स्थानं त्वविद्या । तेनाऽविद्या पृथग् गृह्यते । पुनः प्रसुप्तत-
नुविच्छिन्नोदारभेदैरस्मितारागद्वेषाऽभिनिवेशाः प्रत्येकं च-
तुर्धा । तेन ते सर्वे षोडश । तत्र प्रसुप्तं नाम यत् स्थित-
मप्युद्धोधकाऽभावे स्वकार्यं कर्तुमक्षमं । सामर्थ्यं विना या
वासना सा प्रसुप्ता । यथा बाल्याऽवस्थायां । सत्युद्धोधके
प्रतिपक्षचित्तेन वासना शिथिलीक्रियते । सा वासना स्व-
कार्यं कर्तुं न शक्नोति तत् तनु । एकवासनयाऽन्यवास-
नाया अभिभवो यथा रागेण द्वेषो द्वेषेण रागो वाऽभि-
भूयते तद् विच्छिन्नं । पुनः । यत् स्वं स्वं कार्यमभिनिर्वर्त-
यति तदुदारं । अत्र परिगणनं । प्रसुप्ताऽस्मिता । तन्व-
स्मिता । विच्छिन्नाऽस्मिता । उदाराऽस्मिता । पुनः । प्रसु-
प्तरागः । तनुरागः । विच्छिन्नरागः । उदाररागः । पुनः ।
प्रसुप्तद्वेषः । तनुद्वेषः । विच्छिन्नद्वेषः । उदारद्वेषः । पुनः ।
प्रसुप्ताऽभिनिवेशः । तन्वभिनिवेशः । विच्छिन्नाऽभिनिवेशः ।
उदाराऽभिनिवेशः । एते षोडश । अविद्या सप्तदशी ॥

असें आलें आहे त्यांत पांचा पांचा पंच-
वीसच तत्वांचें निरूपण कोठें केलें आहे?
त्यांमध्ये आकाश, आत्मा, अशा अधिक
तत्वांचें परिगणन झालें आहे. हें दुसरें
कारण. या दोन कारणामुळे असें म्ह-
णतां येतें कीं सांख्यसिद्धांतांतील पंच-
वीस तत्वांचें त्या उपनिषद्वाक्यांत नि-
रूपण झालें नाही. सूत्राचा अर्थ इत-
काच कीं पंचवीस तत्वांचें उपनिषद्वा-
क्यांत ग्रहण केलें असतांही सांख्यसि-
द्धांताचें निरूपण नाही; कारण तत्वे
निरनिराळीं वर्णिलीं आहेत. आणि
तीं पंचविसापेक्षां अधिक भरतात. यावर
शंकराचार्य असें म्हणतात कीं, पंचजन
म्हणजे पांचजण म्हणजे पांच तत्वे असा
अर्थ करायाचा नाही. पंचजन हें विशेष
नाम आहे. ही रूढ संज्ञा आहे. असे
पंचजन नांवाचे ते किती? हें वर्णन
करण्याचा उद्देश आहे. पंचजन नांवाचे
कोणी आहेत ते पांच. म्हणजे पांच
पंचजन नांवाचे लोक. यावरून सांख्य-
सिद्धांताचें ग्रहण नाही. यास दृष्टांत
सप्तऋषि नांवांचे सात जण. या सूत्रावर
मध्वाचार्य विशेष व्याख्या करीत नाहीत.
यावर रामानुज असें म्हणतात कीं, या
उपनिषदामध्ये परमपुरुष जो सर्वेश्वर
त्याचें निरूपण आहे. तो सर्व तत्वांचा
आश्रय आहे. त्यालाच कोणी सत्त्वि-
सावा आणि दुसरे कोणी सत्ताविसावा
असें म्हणतात. हें उपनिषदामध्ये प्रसिद्ध
आहे. यावर वल्लभाचार्य असें म्हण-
तात:—संस्कृत व्याकरणाप्रमाणें “पांच पं-
चजन” असा समासच सिद्ध होत

(४—४)

noumenon is one only : the in-
tellect is one only. On account
of these reasons the Upanisad
text already mentioned cannot
be interpreted in the way the
Sânkhya interpret it. Again, the
Upanisad-text, which mentions
five Pancha-janas, does not enu-
merate five times five, that is,
twenty-five elements of the Sâ-
nkhyas. It mentions such addi-
tional elements as æther (Ākâsha)
and soul (Ātmâ). The conclusion
is that the Upanisad-text already
referred to does not mention the
twenty-five elements of the Sâ-
nkhyas. The sense of the sūtra
is that though it be admitted
that the Upanisad-text mentions
twenty-five elements, yet no re-
ference is made to the Sânkhya-
philosophy; because different
elements are mentioned; and these
number more than twenty-five.
Upon this Shankarâchârya ob-
serves :—the term *Panchajana*
does not mean five *Jana*; that is,
five elements. *Panchajana* is a
proper name. It is a conven-
tional name. Whose name is
this? There is an object in de-
scribing them in this way. There
are five classes, each being called
Panchajana; that is, there are
five regions, each being called
Panchajana. Thus then the
Sânkhya-philosophy is not enu-
ciated. Take an illustration.
There are seven *Sapta-Risis*. Ma-
dhvâchârya does not offer any
special comment upon this sūtra.
About this Râmânuja observes:—
the Upanisad-text, mentioning
“*Pancha pancha janâh*,” speaks
of the Highest Person, the
Lord of all; He is the substratum
of all the elements. Some
call him twenty-sixth; and others,

नाहीं. पहिले पांच जर विधेय केले आणि दुसरे जे पंचजन हे संज्ञावाचक असें म्हटलें तर येऊन जाऊन पांचच सिद्ध होतात. पुनः, पूर्वीप्रमाणें पहिलें “ पांच ” हें पद संख्यावाचक; आणि दुसरें “ पांच ” हेंहि संख्यावाचक. असें म्हटलें तर अन्वय बसत नाहीं; कारण विधान कोणाचें केलें आहे हें कळत नाहीं. साऱ्या वादाचा सारांश इतकाच कीं उपनिषदामध्ये सांख्यमताचें निरूपण नाहीं. यासंबंधीं जीं उपनिषद्वाक्यें आलीं आहेत त्यांचें भाषांतर एणेंप्रमाणें. “ज्या-मध्ये पांच पंचजनसंज्ञक लोक आणि आकाश आहे, त्याच अमृत, ब्रह्मरूप आत्म्याला मी जाणतो—मी अमर आणि ज्ञानी. (पंचजन म्हणजे गंधर्व, पितर, देव, असुर, राक्षस किंवा निषाद. हे पांच पंचजन म्हटले म्हणजे पांचा पांचा पंचवीस तत्वे सांख्यवादी मानतात. वेदांतवादी हे पंचजन संज्ञक पांच लोक मानतात.) “ मूलप्रकृति तिला विकृति नाहीं. तिजपासून विकृति पावून सात तत्वे उत्पन्न झालीं. तीं हीं. बुद्धि, अहंकार, आणि पांच तन्मात्रा. बुद्धि म्हणजे महत्. हीच प्रकृति बनून यापासून सोळा तत्वे उत्पन्न झालीं. तीं हीं. पंच ज्ञानेंद्रियें, पंच कर्मेंद्रियें, मन, आणि पांच स्थूल भूतें. हीं केवळ विकाररूपी. हीं दुसरे कोणाची प्रकृति नव्हेत. पुरुष तो प्रकृति नाहीं, आणि विकृति नाहीं. ” (हा सांख्यकारिकेचा अनुवाद सांख्यसिद्धांत खंडनाकरतां शंकराचार्यांनीं केला आहे. म्हणून ती कारिका या ठिकाणीं घेतली आहे.)

twenty-seventh. This is well-known in the Upanisad-literature. About this Vallabhâchârya observes:—the compound “Panchapancha janâh” cannot be formed according to the principles of Sanskrit grammar. Though the first five be considered predicative numeral, and the second Pancha janah be considered the subject, yet the sense of the whole compound is not changed. It signifies five Panchajanas only. If it be said as before that the first five is a predicative numeral, and that the second five in Panchajana is also a predicative numeral, then a compound noun cannot be formed; nor can it be known what the real predicate is. The conclusion of the controversy is that the Upanisad does not refer to the Sâmkhya-philosophy. The following is the translation of the Upanisad-texts quoted in this connection.

“ I know that spirit—the Brahma immortal, in which five five-people (Pancha-janah) and the heavens abide. I am immortal and knowing. (The five-people or the Pancha-janah are—the Gandharvas, the manes, the gods, the Asuras, the Râksasas or the Nisâdas; the Sâmkhyas take the five five-people literally and interpret them into five times five, that is, twenty-five elements. The Vedântins consider the Pancha-janah to be the five regions of that name.) The primordial noumenon is not modified. (This is its one condition). When it is modified, seven elements come into existence. These are—intelligence or the great, self-consciousness, and the five subtle elements. These seven, becoming

सूत्राणि.

प्राणादयो वाक्यशेषात् ॥ १२ ॥

भावार्थः । पंचजनाः प्राणादय इति वाक्यशेषाद् निर्णीयते । कथं ।

अनुसंधास्यमानवाक्ये पूर्वं पंचजना उक्तास्तदुत्तरं प्राणादीनां
निरूपणं । अतः पूर्वोत्तरभागयोरेकवाक्यतायां कृतायां ये पं-
चजनास्ते प्राणादयो न तु सांख्याऽभिमततत्त्वानीति सूत्रार्थः।
अत्र शंकरः । समासबलाच्च समुदायस्य रूढत्वमविरुद्धं । + +
प्रसिद्धार्थसन्निधानेन ह्यप्रसिद्धार्थः शब्दः प्रयुज्यमानः सम-
भिव्याहारात् तद्विषयो नियम्यते + + + संख्याकांक्षी वाक्यशे-
षसमभिव्याहतेषु प्राणादिषु वर्तिष्यते इति ॥ मध्वरामानुजयो-
र्विशेषतोऽत्र व्याख्या नास्ति ॥ अत्र बल्लभः । प्राणादयः
संज्ञाशब्दाः करणवाचकास्ते ज्ञानरूपं वा क्रियारूपं वा कार्यं
जनयन्ति स्वव्यापारेण तत्र तेषां करणांतराऽपेक्षाभावात् ।
+ + अतो बुद्धेः पंचधृत्तीर्जनयन्तीति प्राणादयः पंचजनाः ।
संज्ञयोऽथ विपर्यासो निश्चयः स्मृतिरेव च । स्वाप इत्युच्यते
बुद्धेर्लक्षणं वृत्तितः पृथगिति ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

प्राणस्य प्राणं । उत चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्नस्याऽन्नं मनसो
ये मनो विदुः । वृ० आ० उ० (४.२, २१.) ॥ ते वा एते पंच
ब्रह्मपुरुषाः । छां० उ० (३.१३, ६.) ॥ प्राणो ह पिता प्राणो
माता । छां० उ० (७.१५, १.) ॥ उद्भिदा यजेत ॥ यूपं छिनत्ति ॥
वेदिं करोति । तै० सं० (२.६, ४, ४.) ॥ पांचजन्यया विशेद्रे
घोषा असृक्षत । ऋ० सं० (८.६३, ७.) ॥

१२. वाक्य-शेषावरून (पंचजन ह्यणजे) प्राणादि (समजायाचे).

“पांच आणि सात वर्षे पाऊस इंद्रानें पाडला नाही.” (हें वाक्य प्रतिपक्षानें पांच आणि सात मिळून बारा होतात हें दाखविण्याकरतां घेतलें आहे.) “पंचजनसंज्ञक जे पांच लोक त्यांनीं आप-आपले व्यापार नियमानें करावे, आणि जगताचें योग्य धारण करावें म्हणून, हें आज्या, मी तुला घेतों.”

१२. एकंदर वाक्यांतील पदांकडे लक्ष देऊन पदें मागे पुढें करून वाक्यार्थाची व्यवस्था करणें असा वाक्यशेष-पदाचा या सूत्रीं अर्थ आहे. दुसरीकडे वाक्यशेष म्हणजे वाक्यार्थाच्या सामर्थ्यावरून वाक्यांतील पदाची भरती करणें, असा अर्थ आहे. वाक्यशेषाच्या योगानें वाक्यार्थाची व्यवस्था केली असतां पंचजन म्हणजे प्राणादि असा अर्थ होतो; कारण पुढें जीं उपनिषद्वाक्यें घेतलीं आहेत त्यांमध्ये पूर्वीं पंचजनाचें निरूपण केलें आहे. पुढें प्राणादिकांचें निरूपण केलें आहे. या पुढल्या मागल्या उपनिषद्वाक्यांची एकवाक्यता केली म्हणजे जे पंचजन तेच प्राणादि असें सिद्ध होतें. म्हणून पंचजन म्हणजे सांख्यसिद्धांतांतील तत्त्वं असें म्हणणें योग्य नाही. यावर शंकराचार्य असें म्हणतात.—समास-सामर्थ्यावरून समुदायाचा संज्ञार्थ असावा. म्हणजे समासान्त पदाचा अर्थ कांहीं संज्ञा हें स्पष्टच आहे. अप्रसिद्ध श-

12. From syntactical ellipsis (the five Janas are) breaths and others.

the origin, sixteen elements come into existence. These are—the five senses, the five powers of activity, mind, and the five gross elements. These are pure modifications. These in their turn never become the origin of any thing else. The Person himself (soul) is neither the origin of anything nor the modification. (This is the translation of a Sâmkhya-kârîkâ which Shankarâchârya reproduces in his comments for confuting it.) “For five and seven years Indra did not send rain.” (This statement is brought in by the opponent to show that five and seven are interpreted into twelve.) “I take thee, oh clarified butter, that the five Janas may regularly discharge their functions and may properly sustain the universe.”

12. The term *Vākya-shesa* is used in the Sanskrit sūtra. We have rendered it into English by the term *ellipsis*. Commentators explain it, however, in this way. To attend to all the terms in a general statement, to transfer some of the terms backwards and forwards, and to adjust the sense of the statement—this is *Vākya-shesa*. *Vākya-shesa*, however, is to supply terms as required by the power of a text. This is simple ellipsis. If the text—“Pancha pancha janah”—be interpreted by means of an ellipsis, the *Pancha janāh* would signify breaths &c; because the Upanisad-text to be quoted first ex-

ब्दाचा प्रयोग केला असतां त्याचा अर्थ अमुकच असें समभिव्याहारावरून ठरते. म्हणून वाक्यशेषाची योजना केली आहे. म्हणून संज्ञावाचक “पंचजन” या पदाचा अर्थ प्राणादि असा ठरतो. ज्याचा अर्थ प्रसिद्ध आहे त्याच्याच जवळ जर ज्याचा अर्थ अप्रसिद्ध असा शब्द अढळला तर त्या प्रसिद्ध अर्थावरून अप्रसिद्धाचा अर्थ ठरतो. या व्यवस्थेस समभिव्याहार असें म्हणतात. या सूत्रावर मध्व, आणि रामानुज यांची विशेष व्याख्या नाही. यावर वल्लभाचार्य असें म्हणतात कीं प्राणादिक जे संज्ञावाचक शब्द ते इंद्रियवाचक आहेत. आणि त्यांचा अर्थ असा आहे कीं त्यांच्या योगानें ज्ञानरूप किंवा क्रियारूप कार्य उत्पन्न होतें. इंद्रियवाचक पदाचा अर्थ असाच करायाचा. एका इंद्रियाला दुसऱ्या इंद्रियाची अपेक्षा नाही. पंचजन म्हणजे पांच उत्पन्न करणारे (जनयंतीति जनाः). बुद्धीमध्ये पांच वृत्ति उत्पन्न करतात; म्हणून या इंद्रियांचें नांव पंचजन. एकंदर परिगणन करतांना आधी पंचजनाचें निरूपण होऊन पुढें प्राण, नेत्र, श्रोत्र, इत्यादिकांचें निरूपण झालें आहे. म्हणून पंचजनाचा अर्थ प्राणादि करायाचा. हें पुढील उपनिषद्वाक्यावरून लक्षांत येईल. त्या बुद्धीच्या पांच वृत्ति ह्या. संशय, मिथ्या ज्ञान, निश्चय, स्मृति, आणि निद्रा. असें बुद्धीचें वृत्तीवरून पृथक् लक्षण होतें. यासंबंधीं जीं उपनिषद्वाक्ये आहेत त्यांचा अर्थ मागील सूत्रांतील उपनिषद्वाक्याशीं जोडून करावा. म्हणजे बृहदारण्यकांतील

plains the Pancha janah and then the breaths &c. When these two parts of the Upanisad-text are harmonized, it is evident that the Pancha janâh signify breaths &c. Hence it is not proper to state that the Panchajanâh signify the elements of the Sânkhyas. About this Shankarâchârya observes:—from the power of the Sanskrit compound the Panchajanâh is one conventional compound name. It is evident that the compound forms a proper name. An unknown word is used along with a known word. Then the sense of the unknown word is guessed by the power of the known word. This process is called *Samabhivyaâhâra*. Hence because the context involves an ellipsis, the conventional name *Panchajanâh* signifies the breaths &c. An unknown word, when used along with a known word, easily determines the sense of the latter. Madhva and Râmânûja do not offer any special comment upon this sūtra. About this Vallabhâchârya observes:—that the terms which signify the breaths &c. signify also the five senses; that is, the breaths are the sources of knowledge or of external activity. The term *Indriya* is to be interpreted in the same way. One Indriya or human sense is independent of another.—Panchajanah mean those which produce five from *Jana* to produce; and because the Indriyas or the human senses produce five activities in the intellect, they are called Panchajanah. In the general explanation the Panchajanah are mentioned first, and next the breath, seeing, hearing &c. The Pancha-

सूत्राणि.

ज्योतिषैकेषामसत्यन्ने ॥ १३ ॥

भावार्थः । अनुसंधास्यमाने द्वे उपनिषद्वाक्ये । तत्रैकं माध्यंदिनानाम-
न्यत् तु काण्वानां । तत्र माध्यंदिनवाक्ये पंचसंख्या परिपू-
र्णाऽस्ति । काण्वानां तु पंचजनत्वेन केवलं चतुर्णां निरू-
पणं कृतं । तत्र वाक्यशेषान् ज्योतिःपदसंग्रहेण वाक्यार्थः परि-
पूर्यते । एतेषां काण्वानां मंत्रपाठेऽन्नपदाऽभावेऽपि ज्योतिः-
पदेन संख्या पूर्यते इति सूत्रार्थः ॥ तत्र शंकरः । माध्यंदि-
नानां हि समानमंत्रपठितप्राणादिपंचजनलाभान् नाऽस्मिन्
मंत्रांतरपठिते ज्योतिषि अपेक्षा भवति । तदलाभात् तु का-
ण्वानां भवत्यपेक्षा । अपेक्षाभेदाच्च समानेऽपि मंत्रे ज्योतिषो
ग्रहणाऽग्रहणे इति ॥ मध्ववल्गुभयोर्विशेषतो व्याख्या नास्ति ॥
रामानुजस्तु प्राणशब्देन स्पर्शेन्द्रियं गृह्यते वायुसंबंधित्वात्
स्पर्शेन्द्रियस्य मुख्यप्राणस्य ज्योतिःशब्देन प्रदर्शनायोगात्
चक्षुष इति चक्षुरिन्द्रियं श्रोत्रस्येति श्रोत्रेन्द्रियमन्नस्येति घ्राणर-
सनयोस्तंत्रेणोपादानं । अन्नशब्दोदितपृथिवीसंबंधित्वाद्
घ्राणेन्द्रियमनेन गृह्यते । अद्यतेऽनेनेत्यन्नमिति रसनेन्द्रियमपि
गृह्यते । मनस इति मनः पंचत्वमप्यविरुद्धमिति ॥

अनुसंधेयान्युपनिषद्वाक्यानि ॥

तद् देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतं । वृ० आ० उ०
(४.४, १६.) ॥

वाक्याच्चा अर्थ समग्र लक्षांत येऊन या
वादविवादाचें स्वरूप सहज समजेल.
यासंबंधीं जीं वाक्यें घेतलीं आहेत तीं
एणेंप्रमाणें. “ प्राणाच्चा तो प्राण, चक्षूच्चा
तो चक्षु, श्रोत्राच्चा तो श्रोत्र, अन्नाचें तो
अन्न, मनाचें तो मन, असें जे जाणतात.”

janah, therefore, mean the
breaths &c. The Upanisad-text
to be quoted will elucidate this.
The five activities of the intellect
are—doubt, ignorance, resolution,
memory, and sleep. Thus by
means of these activities, a dif-
ferent signification is given to

१३. अन्नपद नसतांना कोणा एकाच्या वेदशाखेमध्ये ज्योतिपद घालून (पांचांची भरती केली आहे).

“ते रे हे (पांच प्राण) पांच ब्रह्मपुरुष.”
 “ प्राणच पिता, प्राणच माता,” “ उद्धि-
 द्नांवाचा सोमयज्ञ त्यानें करावा.”
 “ तोडून तो यज्ञस्तंभ तयार करतो.”
 “ वेदि तयार करतो.” “ पंचजन-
 नांवाच्या प्रजांनीं इंद्राचीं स्तवनें जेव्हां
 केलीं.”

१३. दोन उपनिषद्वाक्यांचें अनु-
 संधान पुढें केलें आहे. त्यांतील एक
 वाक्य माध्यंदिन शाखेंतील आहे, आणि
 दुसरें वाक्य काण्व शाखेंतील आहे.
 माध्यंदिन शाखेमध्ये जें पांचांचें परिग-
 णन केलें आहे तें असें. प्राण, चक्षु,
 श्रोत्र, मन, आणि अन्न, मिळून हीं
 पांच. जर्मनींत छापलेली बृहदारण्य-
 काची प्रत माध्यंदिन शाखेची आहे.
 कलकत्यांत छापलेली प्रत काण्वशाखेची
 आहे. त्या काण्वशाखेमध्ये पांचांचें नि-
 रूपण केलेलें असून साक्षात् चौघांचीच
 नांवे एका ठिकाणीं घेतलीं आहेत.
 तेव्हां वाक्यशेष करून मागील वाक्यां-
 तील ज्योति हें पद आणून वाक्यार्थ
 पुरा करून पांचांची भरती केली पा-
 हिजे. या काण्वशाखेसंबंधीं जें बृहदा-
 रण्यक त्यामध्ये अन्नपद नाहीं. म्हणून
 त्याच ग्रंथांतील त्याच ठिकाणचें मागील
 वाक्यांतील ज्योतिपद भरतीस घाला-

13. According to some Vedic recensions the term *Anna*, not being used, the term *Jyotih* (makes up the number five.)

the term *Panchajanah*. The Upanisad texts quoted under this sūtra are to be read along with the Upanisad-texts quoted under the preceding sūtra that the sense of the whole text from the *Brihadâranyaka* being known, the nature of this controversy may be perceived. The following is the translation of the Upanisad-texts quoted. “Those, who know that he is the breath of breath, the sight of (all) sight, the hearing of (all) hearing, the food of food, the mind of mind.” “Well those (five breaths are) the five Brahma-persons.” “The breath, indeed, is the father, the breath, indeed, is the mother.” “He ought to perform the Soma-sacrifice called *Udbhid*.” “He cuts a tree to make a sacrificial post.” “He prepares an altar.” “When the people, called the *Panchajanah*, praised *Indra*.”

13. In connection with this sūtra, two Upanisad-texts are quoted. One of the texts belongs to the *Mâdhyandina* recension; and the other, to that of the *Kânvas*. According to the *Mâdhyandina* recension, five elements as expressed by the *Pancha pancha janah* are—breath, sight, hearing, mind, and food. The *Mâdhyandina* recension is printed and published in Germany. The *Kânva* recension is printed and published in Calcutta. See *Weber's* edition of the

याचें. इतका सूत्रार्थ. यावर शंकराचार्य असें म्हणतात:—माध्यंदिनाच्या ग्रंथामध्ये एकाच वाक्यामध्ये प्राण, श्रोत्र इत्यादि पांचांचें निरूपण आहे. म्हणून दुसऱ्या मंत्रांतून ज्योति पद घेऊन भरतीस घालण्याची अपेक्षा नाही. अशी पांचांची भरती काण्वशाखेंतील वाक्यांत होत नाही म्हणून वाक्यांतरांतील ज्योति-पद घ्यावें लागतें. जशी अपेक्षा असेल त्याप्रमाणें एकाच वाक्यांत पाहिजे तर ज्योति-पद घालवें, पाहिजे तर घालूं नये. या सूत्रावर मध्वाचार्यांची आणि वल्लभाचार्यांची विशेष व्याख्या नाही. यावर रामानुज असें म्हणतात कीं, प्राण शब्दाचा अर्थ स्पर्शेंद्रिय असा होतो. कारण स्पर्शेंद्रियाचा आणि वायूचा संबंध आहे. कारण ज्योतिशब्दानें मुख्य प्राणाचें निरूपण होत नाही; म्हणून चक्षूचें चक्षुरिंद्रिय, श्रोत्राचें श्रोत्रेंद्रिय, अन्नाचें घ्राण आणि रसना हीं दोन्ही इंद्रियें; कारण अन्नाचा पृथ्वीशीं संबंध आहे. म्हणून अन्नशब्दाचे दोन्ही अर्थ करायाचे. म्हणून घ्राणेंद्रियाचा स्वीकार होतो ज्याच्या योगानें भक्षण (अदन) होतें तें अन्न. अशा व्युत्पत्तीवरून अन्नशब्दाचा रसनेंद्रिय असा अर्थ करायाचा. घ्राणेंद्रिय आणि रसनेंद्रिय मिळून एक इंद्रिय समजलें असतां मन पांचवें म्हटल्यास विरोध नाही. यासंबंधीं जीं उपनिषद्वाक्यें आहेत त्यांचें भाषांतर एणें-प्रमाणें. “प्राणाचा प्राण, आणि चक्षूचा चक्षु, आणि श्रोत्राचें श्रोत्र, आणि मनाचें मन, असें जे जाणतात.” “म्हणून देव ज्योतींची ज्योति (जें) आयु (जें) अमृत (त्याची) उपासना करतात.”

Brihadâraṇyaka and the Calcutta-edition. The Calcutta-edition or the Brihadâraṇyaka of the Kânvas distinctly mentions four elements only. The number five is then made up by adding by means of ellipsis the term *Jyotih* or light—the term *Anna* not being used. The term *Jyotih* is brought down from the preceding text as it occurs in the Kânva recension. This is the sense of the sūtra. About this Shankarâchârya observes:—the Mâdhyandinas directly mention the five elements and are not, therefore, under the necessity of putting in the term *Jyotih* by means of ellipsis. The Kânvas, though they recognize the five elements, directly mention only four, and are, therefore, under the necessity of bringing in the term *Jyotih* from the preceding text. Thus the same term *Jyotih* is put in or not according to the necessity of the case. Madhvâchârya and Vallabhâchârya do not offer any special comment upon this sūtra. Râmânuja observes as follows. The term *Prâna* means the sense of touch; because the sense of touch is connected with air; and because the term *Jyotih* does not express the universal air; and again because the term *Chaksu* means the sense of sight. The term *Shrotra* means the sense of hearing. The term *Anna* expresses both the sense of touch and of taste; because *Anna* or food is connected with the earth, and can convey both the senses. Thus the sense of smelling is included. *Anna* is the means of eating. According to this etymology the term signifies the sense of taste; and when

४. (अहंकार, इच्छा, द्वेष, अभिनिवेश) हीं पुढील सर्व अविद्येपासून उत्पन्न होतात. (त्यांचे भेद) प्रसुप्त, तनु, विच्छिन्न, आणि उदार.

४. अविद्या हें पुढच्याचें उत्पत्तिस्थान असें सूत्रांत वर्णिलें आहे. पुढच्याचें म्हणजे अहंकार, इच्छा, द्वेष, आणि अभिनिवेश, यांचें उत्पत्तिस्थान; म्हणून अविद्येचें निरूपण पृथक् करतात. प्रसुप्त, तनु, विच्छिन्न, आणि उदार, या पदांचा प्रयोग सूत्रांत झाला आहे. त्यांचा अर्थ असा. अहंकार, इच्छा, द्वेष, आणि अभिनिवेश, हीं प्रत्येक प्रत्येक प्रसुप्त, तनु, विच्छिन्न, आणि उदार, अशीं चार प्रकारचीं आहेत. म्हणून एकंदर सोळा प्रकार होतात. आतां प्रसुप्त शब्दाचा अर्थ असा कीं ती वृत्ति केवळ निजून राहिली आहे. त्या वृत्तीचा उद्बोधक नसला म्हणजे ती निर्व्यापार होऊन राहते. अशी जी वृत्तीची स्थिति तीस प्रसुप्त असें म्हणतात. जेव्हां वृत्तीचें सामर्थ्य दिसून येत नाही तेव्हां ती वृत्ति प्रसुप्त अशी परिभाषा आहे; बालाला वासना होतात; परंतु त्यांस उत्तेजक कांहीं नसतें. म्हणून त्या स्पष्ट दिसून येत नाहीत. वासना आहेत. तीस उद्बोधकहि आहे; तथापि त्या वासनेच्या उलट्या वासनेची प्रवृत्ति चित्तामध्ये घडते. तेणेंकरून ती वासना शिथिल होऊन जाते. अशी वासनेची स्थिति झाली कीं तीस तनु असें म्हण-

(४—५)

4. Ignorance is the soil of the following which are latent, attenuated, broken, and powerful.

4. Ignorance is said to be the soil of the following. The sense of this is that ignorance produces self-consciousness, desire, aversion, and love of life. Ignorance is, therefore, independently explained. The terms *Prasupta*, *Tanu*, *Vichchhinna*, and *Udâra* are used in the Sanskrit sûtra. The following is their interpretation. Each of the four—self-consciousness, desire, aversion, and love of life—in its turn is of four kinds—*Prasupta*, *Tanu*, *Vichchhinna*, and *Udâra*. Thus the four together are of sixteen kinds. The term *Prasupta* signifies that a mental activity is only dormant. We have rendered it into English by the term *latent*. A mental activity is dormant and, therefore, unseen so long as there is nothing to awaken it. When the power of a mental activity is neither seen nor felt, it is said to be dormant. A child has its feelings. But the necessary causes to awaken them into activity are wanting; and therefore, the feelings are not perceived. There are feelings; and there are causes to awaken them into activity. The feelings are, however, totally inactive, because some other feelings have overcome them, and have rendered them powerless. Such a condition of the feelings relaxed is called

सूत्राणि.

अनित्याऽशुचिदुःखाऽनात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्या-
तिरविद्या ॥ ५ ॥

भावार्थः । वस्तून्यनित्यानि । यथा घटादिकानि शरीरादिकानि वा ।
अशुचीनि तान्यमेध्यमांसयुक्तानि । दुःखकारकाणि तानि
चित्तविह्वलताकारणानि । तानि यदा नित्यानि शुचीनि
सुखदानीति चित्तं मन्यते तदा तद् भ्रान्तं । एषा भ्रान्तिर-
विद्या । विकृतिः प्रकृतिसमन्विता । प्रकृतिं विना विकृतेर्नाऽ-
वस्थितिः । प्रकृतित्वेन यद् विकृतिभानं सा अविद्या । वि-
कृतौ यत् प्रकृतिभानं सा विद्या । विद्या तु प्रमाया भिद्यते ।
यथावद् प्रकृतिविकृतिस्वरूपज्ञानं प्रमा । यद्यपि सा प्रमा तथापि
सा अविद्या । अप्रमा तु स्पष्टमेवाऽविद्या । इति प्रमाऽवि-
द्याविवेकः । तत्र नित्यप्रकृत्यन्वेषणं । यत् सच्चिदानंदात्मक-
मात्मन्यात्मज्ञानं सा पूर्णा विद्या ॥

तात. चित्तामध्ये एक वासना प्रबल
ज्ञाली आहे; तिच्या योगानें दुःखा वा-
सनेचा मोड झाला आहे. जसा इच्छे-
च्या योगानें द्वेषाचा मोड किंवा द्वेषाच्या
योगानें इच्छेचा मोड झाला म्हणजे ज्या
वृत्तीचा मोड होतो त्या वृत्तीस विच्छिन्न
असें म्हणतात. वासनेच्या हातून आपलें
कार्य जेव्हां जोरानें होत आहे, तेव्हां
त्या वासनेस उदार असें म्हणतात. नि-
रनिराळ्या क्लेशरूप वासनांचें परिगणन
आतां करतां येतें तें असें. प्रसुप्त अहं-
कार, तनु अहंकार, विच्छिन्न अहंकार,
आणि उदार अहंकार. पुनः प्रसुप्त
इच्छा, तनु इच्छा, विच्छिन्न इच्छा,
आणि उदार इच्छा. पुनः प्रसुप्त द्वेष,

attenuated. Some one feeling
predominates in the mind, over-
coming other feelings. For in-
stance, a desire over-coming an
aversion or an aversion over-
coming a desire; one of them
that is over-come, is called broken.
When a feeling is powerfully
active, it is characterized as *Udāra*
or powerful. The following is
the enumeration of the sixteen
kinds of *Klesha*. Latent self-
consciousness, attenuated self-
consciousness, broken self-con-
sciousness, and powerful self-con-
sciousness; again latent desire,
attenuated desire, broken desire,
and powerful desire; again, latent
aversion, attenuated aversion,
broken aversion, and powerful
aversion; again latent love of
life, attenuated love of life, broken

५. जें अनित्य, जें अशु-
चि, जें दुःखात्मक जें आत्मा
नव्हे त्यासच जें नित्य, शुचि,
सुखात्मक आणि आत्मा असें
समजणें याचें नांव अविद्या.

तनु द्वेष, विच्छिन्न द्वेष, आणि उदार
द्वेष. पुनः प्रसुप्त अभिनिवेश, तनु अ-
भिनिवेश, विच्छिन्न अभिनिवेश, आणि
उदार अभिनिवेश. असे एकंदर हे सोळा
क्लेश; आणि अविद्या ही सतरावी.
अशा ह्या सतरा दुःख देणाऱ्या वासना
आहेत. अविद्या म्हणजे काय हें पुढील
सूत्रीं वर्णिलें आहे.

५. जितक्या म्हणून जगतामध्ये व-
स्तु आहेत तितक्या अनित्य. आमचीं
शरीरें आणि घटपटादि हीं सारीं अनित्य
आहेत. ह्या साऱ्या वस्तु अशुचि आहेत;
कारण हीं मेद, मांस, आणि गंध,
यांनीं भरलेलीं आहेत. त्या वस्तूंच्या यो-
गानें चित्त विह्वल होतें. म्हणून त्या
दुःखकारक आहेत. त्या वस्तु आत्मा
नव्हेत. ह्याच वस्तु नित्य आहेत, शुचि
आहेत, आणि सुखकारक आहेत, आत्म-
रूपी आहेत, असें जेव्हां चित्त मानतें
तेव्हां त्यास भ्रान्ति होते. याच भ्रान्तीचें
नांव अविद्या. जितकी जितकी म्हणून वि-
कृति आहे तितक्या तितक्यामध्ये प्रकृति
आहे. जगतामध्ये सर्व विकृतिमयच
आहे. हें विकृतिमय जें जें तें प्रकृति-
रूप असें म्हटलें असतां तीच अविद्या.

5. Ignorance is that
which mistakes the tran-
sient, the impure, the pain-
ful, and the non-spirit for
the eternal, the pure, the
pleasurable, and the spirit.

love of life, and powerful love of
life. Thus there are sixteen
Klesha or painful feelings, and
ignorance itself is the seven-
teenth. Thus there are altogether
seventeen painful feelings. The
nature of ignorance is explained
in the next sūtra.

5. All things in this world
are transient. We ourselves and
all, that we see about us, are
transient. All these things are
also impure; because they are
full of flesh, fat, and other things
capable of being rotten. These
things also cause pain to the hu-
man mind; because they depress
the mind. They are moreover
unspiritual. When the mind con-
siders these things to be eternal,
pure, pleasurable, spiritual, it is
deluded. This delusion is called
ignorance. Everything in this
world has two forms—essential
and modified or its *Prakṛiti* and
its *Vikṛiti*. The world abounds
in *Vikṛiti* or modification or ac-
cidents; and when the acciden-
tal is mistaken for the essential,
it is ignorance or *Avidyā*. But
when the essential is discovered
in the accidental, it is *Vidyā* or
wisdom. *Vidyā* or wisdom is dis-
tinct from correct knowledge or
Pramā. Wisdom discovers the
essential and the accidental or

सूत्राणि.

दृग्दर्शनशक्तयोरेकात्मतेवाऽस्मिता ॥ ६ ॥

भावार्थः । दृक्शक्तिर्दर्शनशक्तिश्च । दृक्शक्तिरात्मा । दर्शनशक्तिश्चित्तस्य सात्विकः परिणामः । चित्तं सत्त्वरजस्तमोगुणैर्विक्रियते । तथापि ज्ञानग्रहणसमये केवलसत्त्वगुणेन विक्रियते तत् । अत एव चित्तस्य सात्विकविकारो नाम परिणामः । आत्मा भोक्ता । चित्तं भोग्यं । कथमिदं । चित्तं विषयाकारं भूत्वा विषयमात्मानं ग्राहयति । तेनात्मा विषयाकारं चित्तं भुंक्ते । विषयं विना न चित्तावस्थितिः । आत्मनि चित्तेन सहैकतां गते चित्तात्मैकताभिमानोऽस्मिता ॥

सुखाऽनुशयी रागः ॥ ७ ॥

भावार्थः । अनुकूलतया वेदनीयं सुखं । चित्तस्य सुखतृष्णा रागः । सुखमनुशेते नाम सुखं विषयीकरोतीति सुखानुशयी ॥

विकृतीमध्ये च प्रकृति जितकी आहे तितकी ओळखली म्हणजे त्याचें नांव विद्या. विद्या ती निराळी आणि प्रमा ती निराळी. विद्येच्या योगानें विकृतीमध्ये जितकी म्हणून प्रकृति तितक्याचें ज्ञान होतें. जें विकृत तितक्याचें नांव प्रमा असेल. जितकी म्हणून प्रमा तितकी अविद्या असूं शकेल. मग अप्रमा तर अविद्या आहेच आहे. विद्येच्या योगानें नित्य जी प्रकृति तिचा शोध करायला, सच्चिदानंद आत्म्यास ओळखायाचें याचेंच नांव पूर्ण विद्या. अहंकार म्हणजे काय हें पुढील सूत्रीं वांगले आहे.

the permanent in the modifications ; but knowledge is conversant with modifications or accidents. Knowledge or *Pramā*, therefore, may be ignorance. False or incorrect knowledge is ignorance necessarily. Wisdom seeks to discover the essential, and to know the true, existent, intelligent, and happy spirit. This is said to be complete wisdom. The following sūtra explains the nature of self-consciousness.

६. अहंकार ह्यणजे आत्मा आणि चित्त यांचें एक रूपच.

७. चित्तास सुखच गोचर झालें कीं त्याचें नांव इच्छा.

६. 'दृक्-शक्ति' आणि 'दर्शन-शक्ति' या दोन पदांचा सूत्रामध्ये प्रयोग केला आहे. दृक्शक्ति म्हणजे आत्मा; दर्शनशक्ति म्हणजे चित्त. चित्ताच्या निरनिराळ्या स्थिति होतात. याचें कारण सत्वगुण, तमोगुण, आणि रजोगुण यांच्या योगानें चित्त विकार पावतें. सत्वगुणाच्या योगानें चित्ताचा जो परिणाम होतो त्यास दर्शनशक्ति असें म्हणतात. ज्ञानाचेंच केवळ आत्म्याकडून चित्त ग्रहण करवीत असलें म्हणजे त्याच्यावर सत्वगुणाचाच अधिकार असतो. आणि सात्विकच त्याचा परिणाम होतो. असें जें चित्त तें भोग्यविषय. आत्मा त्याचा भोक्ता. हें कसें? चित्ताचा आणि विषयाचा आकारच एक होऊन जातो. आणि मग अशा चित्ताचेंच आत्म्यास ज्ञान होतें. आणि अशा विषयाकार चित्ताचें ज्ञान आत्म्यास झालें म्हणजे सहजच विषयाचें ज्ञान आत्म्यास होतें. विषयाकार चित्त हें भोग्य; आणि आत्मा त्याचा भोक्ता. विषयास सोडून चित्त कधींहि राहायाचें नाही. अशी चित्ताची आणि आत्म्याची एकता होते. मग चित्त निराळें आणि मी निराळा असें आत्म्यास भान राहत नाही. चि-

6. The identification of the soul with the mind is indeed self-consciousness.

7. When the mind feels pleasure, (then its condition is called) desire.

6. The terms *Drik-shakti* and *Darshana-shakti* are used in the sūtra. The former is the soul, the latter is the mind. The mind manifests a variety of conditions, as it is modified in a variety of ways by the qualities of light, darkness, and of foulness. The mind, as modified by the quality of light, is called *Darshana-shakti*. When it causes the soul to receive knowledge only; that is, when the soul is under the influence of intelligence, and is guided by the quality of light; its modification is merely intellectual or *Sātvika*. Then such a mind itself is the object which the soul perceives. How is this? The mind assumes the form of the object it sees. The mind thus modified is perceived—the mind which has assumed the form of an object, and thus, through the mind, the soul perceives an object. The mind itself is directly perceived by the soul. It is, therefore, called *Bhogyā* and the soul is called *Bhoktā*. The mind itself can never be dissociated from objects; and thus the soul identifies itself with such a mind, and fails to perceive that it is distinct from the mind. All the attachment of the mind is transferred to the soul to which it clings. Such a condition of the soul is called

सूत्राणि.

दुःखानुशयी द्वेषः ॥ ८ ॥

भावार्थः । प्रतिकूलतया वेदनीयं दुःखं । तद्दुःखनिवारणाय यश्चित्त-
परिणामः स द्वेषः । रागद्वेषौ चित्तपरिणामौ न तु प्रयत्ना-
कारौ । प्रयत्नाद् रागो वा द्वेषो वा भिद्यते ॥

त्ताचा सारा अभिमान आत्म्यास जडतो.
या स्थितीस अहंकार असें म्हणतात.
या अहंकारास संस्कृत सूत्रामध्ये अस्मि-
ता असें नांव दिलें आहे.

७. सुख म्हणजे काय ? चित्तास दोन
प्रकारें ज्ञान होतें. एक प्रकारचें ज्ञान
चित्ताच्या पूर्वस्थितीस अनुकूल असतें.
अशा ज्ञानापासून चित्तास सुख होतें.
सुखाचा चित्ताला अनुभव झाला म्हणजे
इच्छा उत्पन्न होते. ज्यापासून सुख होतें
तें हवेंसें चित्तास वाटूं लागतें. याचेंच
नांव इच्छा. अनुकूल विषयाचें ज्ञान
झालें कीं चित्तास सुख होतें. ज्या विष-
यापासून चित्तास सुख होतें त्या विषयाची
चित्तास इच्छा होते. 'सुखानुशयी' या
पदाचा प्रयोग संस्कृत सूत्रांत केला आहे.
त्याचा अर्थ—सुख या विषयाचाच चि-
त्तास अनुभव घडतो.

self-consciousness ; and this self-
consciousness or *Ahankāra* is
characterized in the Sanskrit
sūtra as *Asmitā*.

7. What is pleasure? The
mind knows objects in two ways.
In the one what it knows con-
forms to its own condition devel-
oped by the influences that have
previously come to bear upon it.
Such knowledge produces pleasure
in the mind. When the mind
feels pleasure, it is moved by a
desire. What pleases it, is sought,
and this condition is named a
desire. When the mind knows
an object, which suits its grain,
it feels a pleasure ; and it desires
an object which causes it pleasure.
The term *Sukhānushayī* is used
in the sūtra. It means—pleasure
is the object which the mind or
Chitta seeks.

८. दुःखाचा जेणेकरून अनुभव होतो त्याचें नांव द्वेष.

८. ज्या विषयाचें प्रतिकूल ज्ञान चित्तास होतें त्याचें नांव द्वेष. चित्तास प्रथम ज्ञान झालें झणा. तें ज्ञान प्रतिकूल आहे. तेणेकरून चित्तास दुःख झालें. त्या दुःखाचें निवारण व्हावें म्हणून चित्ताचा जो परिणाम होतो त्याचें नांव द्वेष. इच्छा आणि द्वेष हे जे चित्ताचे परिणाम ते चित्तास अनुकूल किंवा प्रतिकूल ज्ञान झालें म्हणजे घडतात. त्यांची प्रक्रिया अशी आहे. ज्या विषयाचें ज्ञान होतें त्या विषयाचा आणि चित्ताचा आकार एकच होतो. हा चित्ताचा प्रथम सात्त्विकपरिणाम. पुनः, विषय जर अनुकूल असला म्हणजे विषय चित्ताच्या उलट नसला कीं चित्ताचा दुसरा परिणाम होतो. याचें नांव सुख. चित्ताच्या उलट जर विषय असला तर चित्ताचा जो परिणाम होतो त्याचें नांव दुःख. या दुसऱ्या परिणामापासून चित्ताचा तिसरा परिणाम उत्पन्न होतो. चित्ताच्या सुखात्मक परिणामापासून जो परिणाम उत्पन्न होतो त्याचें नांव इच्छा. चित्ताच्या दुःखात्मक परिणामापासून जो चित्ताचा परिणाम उत्पन्न होतो त्याचें नांव द्वेष. या परिणामापासून पुनः चित्तामध्ये प्रयत्न उत्पन्न होतो. जसा जसा चित्ताचा परिणाम तसा तसा आत्म्यास अभिमान होतो. या अभिमानासच पूर्वीच्या सूत्रीं अहंकार असें म्हटलें आहे. जसा चित्तापुढें विषय येतो

8. When the mind feels pain, (then its condition is called) aversion.

8. The object, which the mind knows to be painful, is against its grain. Such an object is shunned; and this is called aversion. The mind first knows an object. The knowledge is against its grain. It, therefore, feels pain. It seeks to ward off this pain. Its condition, under these circumstances, is called aversion. Desire and aversion are the conditions of the mind, according as what it knows, suits its grain or is against it. The following is the philosophy of this. The mind assumes the form of the object which it knows. This is its first condition. It is intellectual (Sâtvika). Again, when the object known conforms to the previous condition of the mind, that is, when the knowledge of an object is not against the grain of the mind, the mind manifests a second condition or modification; and this is called pleasure. When the object perceived does not conform to the previous condition of the mind, its modification then is called pain. The second condition produces a third condition. Pleasure modifies a mind into a desire; and pain, into an aversion. This condition of pleasure or pain causes a further modification of the mind. And this is volition. The soul goes along with the mind in all its modifications; nay identifies itself with the mind. This condition of the soul is characterized in the preceding sūtra as *Ahankāra* or its individualization as opposed to its uni-

सूत्राणि.

स्वरसवाही विदुषोऽपि तन्वनुबंधोऽभिनिवेशः ॥ ९ ॥

भावार्थः । चित्ते ये जन्मनि जन्मनि संस्कारा जातास्ते सर्वे स्वरसाः । स्वस्य रसैः संस्कारैर्वहतीति स्वरसवाही । तद्गुः शरीरं । शरीराभिलाषो यथापूर्वसंस्कारं विद्वांसमपि जनं बध्नाति स जीवनाभिलाषोऽभिनिवेशः । सर्वेषां प्राणिनां जीवनाशाखूपोऽभिनिवेशस्तु स्वाभाविकः । अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशान् जैना बौद्धाश्चास्रवं मन्यन्ते । किं कारणं । विषयेभ्य आस्रवंति चित्तं विकुर्वन्ति च । एतानविद्यादीन् क्लेशान् मन्यन्ते योगिनः ॥

ते प्रतिप्रसवहेयाः सूक्ष्माः ॥ १० ॥

भावार्थः । सूत्रार्थात् पूर्वं योगप्रक्रिया संक्षेपतो निरूपणीया । सा तु चतुर्थपादे प्रपंचयिष्यते । तत्र मूलाऽविद्या पुरुषसंकल्पेनोदेति । तस्या अविद्यायाश्चित्तनिकाया वेदांते (३७९) षष्ठे विशेषतो निरूपणं कृतं । तद् द्रष्टव्यं । तत्राऽविद्यायाः किं रूपं । कुत्राऽवस्थितिः । कथं तस्या आत्मना सह संसक्तिरित्यादिकं प्रपंचितं । योगसिद्धांतेऽनादिः प्रकृतिरनादिश्चात्मा । तत्र प्रकृत्याः सत्त्वरजस्तमोगुणरूपायाश्चित्तप्रकटनं । तस्मिन् चित्ते लिंगदेहे वा सूक्ष्मरूपेण पूर्वसंस्कारजनितवासना संश्लिष्टा विद्यते । वासनारूपकर्मणः क्लेशाश्चित्तं व्यापारयन्ति । ततो वासनावलाज्जननमरणौघो वहति । तत्र पुण्यकर्मभिः सुखं पापकर्मभिर्दुःखमिति सुखदुःखात्मको भोगप्रपंचः । तत्र यद् यद् कृतपूर्वं कर्म तस्य तस्य भोगेन क्षयः । यद् यदागमिष्यत् कर्म तस्य तस्य हानोपाया योजनीयाः । तत्र पुनः कर्म द्विविधं । वासनारूपेण सूक्ष्मं । प्रवृत्तिरूपेण स्थूलं । यत् सूक्ष्मं कर्म तस्य हानं प्रतिपक्षभा-

माम ४. विषयवती प्रवृत्ति, म्हणजे विषयी वि-
षयास उत्पन्न करतो. म्हणजे आत्म्यापासून
(ध्यानाच्या योगाने) सुगंधादि उत्पन्न होतात.
त्याची स्थिति कशी असते ती. त्यामध्ये इतके

दु
मिकत्व. ९ अनवस्थितत्व.

निर्वांज समाधि सिद्ध होतो. हा मुख्य.
याचा आणि लिगदेह किंवा चित्त यांच्या
हेत.

सूत्राणि.

स्वरसवाही विदुषोऽपि तन्वनुबंधोऽभिनिवेशः ॥ ९ ॥

भावार्थः । चित्ते ये जन्मनि जन्मनि संस्कारा जातास्ते सर्वे स्वरसाः । स्वस्य रसैः संस्कारैर्वहतीति स्वरसवाही । तनुः शरीरं । शरीराभिलाषो यथापूर्वसंस्कारं विद्वांसमपि जनं बध्नाति स जीवनाभिलाषोऽभिनिवेशः । सर्वेषां प्राणिनां जीवनाशारूपोऽभिनिवेशस्तु स्वाभाविकः । अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशान् जैना बौद्धाश्चास्त्रवं मन्यन्ते । किं कारणं । विषयेभ्य आस्त्रवंति चित्तं विकुर्वति च । एतानविद्यादीन् क्लेशान् मन्यन्ते योगिनः ॥

ते प्रतिप्रसवहेयाः सूक्ष्माः ॥ १० ॥

भावार्थः । सूत्रार्थात् पूर्वं योगप्रक्रिया संक्षेपतो निरूपणीया । सा तु चतुर्थपादे प्रपंचयिष्यते । तत्र मूलाऽविद्या पुरुषसंकल्पेनोदेति । तस्या अविद्यायाश्चित्तनिकाया वेदांते (३७९) पृष्ठे विशेषतो निरूपणं कृतं । तद् द्रष्टव्यं । तत्राऽविद्यायाः किं रूपं । कुत्राऽवस्थितिः । कथं तस्या आत्मना सह संसक्तिरित्यादिकं प्रपंचितं । योगसिद्धांतेऽनादिः प्रकृतिरनादिश्चात्मा । तत्र प्रकृत्याः सत्त्वरजस्तमोगुणरूपायाश्चित्तप्रकटनं । तस्मिन् चित्ते लिंगदेहे वा सूक्ष्मरूपेण पूर्वसंस्कारजनितवासना संश्लिष्टा विद्यते । वासनारूपकर्मणः क्लेशाश्चित्तं व्यापारयन्ति । ततो वासनाबलाज्जननमरणौघो वहति । तत्र पुण्यकर्मभिः सुखं पापकर्मभिर्दुःखमिति सुखदुःखात्मको भोगप्रपंचः । तत्र यद् यद् कृतपूर्वं कर्म तस्य तस्य भोगेन क्षयः । यद् यदागमिष्यत् कर्म तस्य तस्य हानोपाया योजनीयाः । तत्र पुनः कर्म द्विविधं । वासनारूपेण सूक्ष्मं । प्रवृत्तिरूपेण स्थूलं । यत् सूक्ष्मं कर्म तस्य हानं प्रतिपक्षभा-

माम ४. विषयवती प्रवृत्ति, म्हणजे विषयी वि-
षयास उत्पन्न करतो. म्हणजे आत्म्यापासून
(ध्यानाच्या योगाने) सुगंधादि उत्पन्न होतात.
त्याची स्थिति कशी असते ती. त्यामध्ये इतके

दुः
मिकत्व. ९ अनवस्थितत्व.

निर्बांज समाधि सिद्ध होतो. हा मुख्य.
प्राचा आणि लिंगदेह किंवा चित्त यांच्या
हेत.

ology on which the methods are based—

directing it into the
channel of universal be-
lieve or by control-
; breaths, by the sub-
junctive overpowering the
active.

1, expiration—and are removed when the Peri-spirit is

, or hallucination, 8 Ambition, 9 Irregularity.

is—

